

Sayı: 24 Bahar 2019

Ankara

SAHİBİ/ Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

GENEL YAYIN YÖNETMENİ/

General Publication Director

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

EDİTÖRLER/

Editors

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Prof. Dr. Feyzi ERSOY

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ

YAYIN DANIŞMA KURULU/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Nergis BİRAY • Prof. Dr. Uwe BLÄSING • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Nikolay Ivanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Marcel ERDAL • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Günay KARAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAHAN • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Zühal YÜKSEL • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Akartürk KARAHAHAN • Dr. Öğr. Üyesi Ferhat TAMİR

YAZI KURULU/Executive Board

Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM • Dr. Öğr. Üyesi Hakan AKCA • Dr. Öğr. Üyesi Savaş YELOK

DÜZELTİ/Redaction

Prof. Dr. Feyzi ERSOY

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ

İNGİLİZCE DANIŞMANI/English Language Consultant

Dr. Öğr. Üyesi Uluhan ÖZALAN

WEB SAYFASI SORUMLULARI/

Web page designers

Arş. Gör. Emine GÜVEN • Arş. Gör. B. Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilarastirmalari@gmail.com

web sayfası: www.dilarastirmalari.com

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 30 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 60 TL

Kurumsal Abone Bedeli: 130 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi

Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği

No: 53 23 008

e-posta: kardeskalemler@gmail.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

TASARIM/Design by

İbrahim Sağlam

+90 532 460 96 41

e-mail: ibrahimsaglam@gmail.com

BASKI/Printed by

Sonçağ Matbaacılık Ltd. Şti.

Tel: (0312) 341 36 67

• **Dil Araştırmaları**, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24

MAKALELER / Articles

DEDE KORKUTUN YENİ NÜSHASI ÜZERİNE KONU - BAĞLANTILAR - YER - ZAMAN - OKUYUŞ	7-13
<i>Orison and Well-Being Expressions in Old Turkic Inscriptions</i> Ahmet B. ERCİLASUN	
ESKİ TÜRK YAZITLARINDA YAKARIŞ VE ESENLIK DİLEME İFADELERİ.....	15-30
<i>Orison and Well-Being Expressions in Old Turkic Inscriptions</i> Erhan AYDIN	
KÖKTÜRK HARFLI YAZITLARDAKİ 'ESİZ' KELİMESİ ÜZERİNE	31-42
<i>On The Word of 'Esiz' in The Kopturk Letter Inscriptions</i> Nurdin USEEV	
DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI 3: HAYVAN İLETİŞİMİ-II	43-73
<i>The Search for the Origin of Language 3: Animal Communication-II</i> Caner KERİMOĞLU	
YÜKLEM KONUMUNDAKİ SIFATLAR İLE FİİLİMSİ TAMLAYICILARI ARASINDAKİ EŞDİZİMLİLİK İLİŞKİLERİ.....	75-88
<i>The Collocational Relations Between Adjectives and Non-Finite Verbal Forms as Their Complements Examining Morphemic Bundles</i> Nihal ÇALIŞKAN	
BATI BALKAN TÜRK AĞIZLARINA DAİR.....	89-105
<i>About Western Balkan Turkish Dialects</i> Ayla HAFIZ KÜÇÜKUSTA	
DEDE KORKUT KİTABI'NDAKİ KÖKEZ KELİMESİNİN OKUNUŞU VE KÖKENİ ÜZERİNE.....	107-112
<i>The Read and Origin of the Kökez word in the Dede Korkut Book</i> Erol ÖZTÜRK	
İNSAN VÜCUDUYLA İLGİLİ ADLARI SINIFLANDIRMA DENEMESİ: GARİBNÂME ÖRNEĞİ.....	113-122
<i>An Attempt to Classify Names About the Human Body: The Case of Garibnâme</i> Yudum KIRMIZI	
YENİSEY VE KIRGIZİSTAN YAZITLARINDA YÖNELME HÂL EKİ NÖBETLEŞMESİ.....	123-130
<i>Inscriptions in Yenisey and Kyrgyzstan Dative alternation</i> Sümeyra ALAN	
ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN MANZUM ESERLERİNDE <i>Dek / Dik</i> EDATININ KULLANIMI	131-147
<i>dek /dik Preposition's Usage in the Ali Şir Nevâyî's Poetical Works</i> Serpil SOYDAN	

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24

ÇEVİRİLER / Translations

NİKOLAY YAKOVLEVİÇ MARR VE TÜRK DİLLERİ.....	151-159
Sergi ÇIKİA (Çev. İlyas ÜSTÜNYER)	
BALKAN DİLLERİNDEKİ VURGUSUZ ÜNLÜ (SCHWA), GAGAVUZCANIN ÜNLÜ SİSTEMİ VE BULGARCANIN ETKİSİ SORUNU	161-168
Marek STACHOWSKİ (KRAKAU) - (Çev. Beytullah BEKAR)	

DEĞERLENDİRME VE TANITIMLAR / Reviews

ESKİ UYGURCA DİLBİLGİSİ TERİMLERİ: vibakti-samaz.....	171-174
<i>Elmalı, Murat (2017). Eski Uygurca Dilbilgisi Terimleri: vibakti-samaz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 288s. ISBN: 978-975-16-3413-9.</i>	
Ayşe Kübra ÖZER	
EVRENSEL DİLBİLGİSİ VE TÜRKÇEDE İSTEM.....	175-179
<i>Aydın Özkan, Işıl (2017). Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem. Ankara: Grafiker Yayınları, 301 s. ISBN: 978-605-9247-63-4</i>	
Şahin YILDIZ	
AZERBAYCAN TÜRKÇESİ GRAMERİ	180-184
<i>Yalçın, Süleyman Kaan (2018). Azerbaycan Türkçesi Grameri. İstanbul: Kesit Yayınları, 448 s. ISBN: 978-605-9408-94-3</i>	
Orhan BALDANE	

KAYBETTİKLERİMİZ / Necrology

KAZAK TÜRKOLOG PROF. DR. ÂBDUWÂLİ TUWĞANBAYULI QAYDAR'IN ARDINDAN.....	187-192
Osman KABADAYI	

TÜRKOLOJİ HABERLERİ / Turkology News

DOĞUMUNUN SEKSEN YAZI HAYATININ 60. YILINDA PROF. DR. TUNCER GÜLENSOY	194-202
Paki KÜÇÜKER	
TÜRK DOSTU VE TÜRKOLOJİNİN SEVDALISI “DMİTRİYA DMİTRİEVİÇA VASİL'EVA” (70 YAŞINDA)	203-204
Tuncer GÜLENSOY	

MAKALELER
Articles

DEDE KORKUTUN YENİ NÜSHASI ÜZERİNE KONU - BAĞLANTILAR - YER - ZAMAN - OKUYUŞ

On The New Copy of Dede Korkut

Theme - Links - Place - Time - Transcription

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 7-13

Öz: Makalede, Dede Korkut Kitabı'nın, İran'daki Türkmensahra bölgesinde yeni bulunan nüshasının dil özellikleri üzerinde durulmuştur. Nüshanın nerede ve ne zaman yazıldığı, dil özelliklerine dayanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Ulaşılan sonuca göre yeni nüsha, 17-18. yüzyıllarda Güney Azerbaycan bölgesinde yazılmıştır. Bu sonuca göre metnin nasıl okunması gerektiği de maddeler hâlinde açıklanmıştır. Makalede, yeni nüshayla ilgili bazı eski bağlantılar da değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Kitabı, yeni nüsha, dil özellikleri, nüshanın yeri, nüshanın zamanı.

Abstract: In this article the linguistic characteristics of the newly found Dede Korkut copy are studied. The new copy has been found at Türkmensahra region in Iran. The written place and time of the manuscript is analyzed in the light of the linguistic characteristics of the copy. Because of its characteristics, it is decided that the manuscript had been written in South Azerbaijan in the 17th or 18th centuries. The method of transcription is also explained depending on this conclusion. Some old links with the new-found manuscript are also evaluated in the article.

Keywords: The Book of Dede Korkut, new manuscript, linguistic characteristics, place of the manuscript, time of the manuscript.

Konu

Konu, 25-27 Nisan 2019 tarihlerinde Bayburt Üniversitesinde düzenlenen “Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu”nda Metin Ekici tarafından sunulan bildiride ilk kez tanıtılan Dede Korkut’un yeni nüshasıdır.

27 Nisan 2019 tarihli Karar gazetesinde konu, “Dede Korkut’un 3. nüshası bulundu, kayıp 13. destan da ortaya çıktı” başlığıyla verilmiştir. Gazeteye konuşan Metin Ekici, (Kazakistan’ın Mangışlak bölgesinde) “tanıştığımız dostlarımız Dede Korkut nüshalarının ellerinde olduğunu söylediler. 61 sayfalık bir dosya olarak bana verdiler. Bu dosyanın içerisinde 13. Dede Korkut anlatması olarak adlandırdığımız Salurkazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi de var. Geri kalan kısmı ise Dede Korkut’un soylamalarından ibaret.” dedi. Gazetedeki habere göre Ekici “metnin 14-16. yüzyıl arasında yazıya geçirildiğini tahmin ettiklerini” de söyledi.

Bayburt’taki bildiri sırasında Metin Ekici’nin ekrana yansıttığı bildiriye ve yazmaya ait bazı sayfalar birkaç gün içinde sosyal medyada yayıldı.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE, bercilasun@gmail.com. Gönderim Tarihi: 02.03.2019 / Kabul Tarihi: 05.04.2019

İran'daki Yol Press gazetesinin bir haberinde de yeni nüshanın Karadağ'da bulunduğ u açıklandı.

23 Mayıs 2019'da Abdurrahman Deveci, Cihangir Kızılözen ve beş kişiyle sosyal medyada bir açıklama yaparak 3. nüshanın orijinalinin, İran'ın Türkmensahra bölgesinde yaşayan Türkmen aydını Velimuhammet Hoca'nın elinde bulunduğ unu belirtti. Açıklamada Velimuhammet Hoca'nın ve yazmaya ait üç sayfanın resmi de bulunmaktadır.

Bağlantılar

Bu yazının konusu, yazmanın bulunuşuyla ilgili iddialar değildir. Bu vesileyle sosyal medyaya yayılan yazmaya ait beş altı sayfalık metne dayanarak yeni nüshanın yerini, tarihini ve dil özelliklerini tespit etmeye çalışmaktır. Ancak bunlara geçmeden önce yazmanın diğer Oğuznamelerde bulunan bağlantılarıyla ilgili bazı bilgileri de vermek istiyorum.¹

1. Dede Korkut'un *Şecere-i Terâkime*'de yer alan ünlü şiirindeki bir dörtlükte Salur Kazan'ın ejderha ile (yılanla) mücadelesine gönderme vardır:

*Kök asmândın inip keldi tinin yılan
Her âdemni yutar irdi körgeñ zamân
Salur Kazan başın kesti bermey amân
Alplar Bigler kören bar mu Kazan kibi?* (Kargı Ölmez 1996: 209).

2. "Salur Kazan Tutsak Olup Oğ lu Uruz Çıkardığı Boy"daki Salur Kazan'ın soylamasında da ejderhayı öldürmeye gönderme vardır:

*Yidi başlı ejderhaya yetüp vardum
Heybetinden sol gözüm yaşardı
Hey gözüm nâmerd gözüm muhannet gözüm
Bir yılandan ne var ki qorhduñ didüm
Anda dañı erem bigem diyü öginmedüm* (Ergin 1989: 237).

3. Yeni nüshanın 48. sayfasında Salur Kazan'ın bir soylaması var: *On min yağı geldüğ ini eşidende kol götürüb ak otak içinde evine (?) girdüm; iğirmi min yağı geldi dèyende yèrüm den irinmedüm (?)*; *otuz min yağı geldi dèyende...*²

Aynı soylama bazı değişikliklerle iki yerde daha vardır. 1) Dede Korkut Kitabı'nın 11. boyunda:

*iñ biñ erden yağı gördüm-ise öyünüm didüm
Yigirmi biñ er yağı gördüm-ise yıylamadum
Otuz biñ er yağı gördüm-ise ona saydum...*³ (Ergin 1989: 236)

1 Metin Ekici'nin bildirisi henüz yayımlanmadığı için bunlardan söz edip etmediğini bilmiyorum.

2 Sonraki sayfa sosyal medyada yok.

3 Soylama yüz bin ere kadar devam eder.

2) Topkapı Sarayı Oğuznamesinde: *Biñ eren gördüğümde ben Kazan bıyık burdum, beş biñ eren gördüğümde ben Kazan busanmadum, on biñ eren gördüğümde oyunum demedüm, yigirmi biñ eren gördüğümde yerinmedüm, otuz biñ eren gördüğümde utanmadum...*⁴ (Kaçalın 2017: 788).

4. Bayburt'taki bildirisinde Metin Ekici, yeni nüshayı tanıtmış, "Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürmesi" hikâyesinin de ana çizgilerini -metinden bazı alıntılar da yaparak- vermiştir. Buna göre ejderhayla karşılaştığı zaman Salur Kazan'ın arkasında Lala Kılbaş durmakta ve Kazan ona danışmaktadır.

Reşideddin Oğuznamesi'nin, Karahanlıların efsanevi tarihinin ilk dönemlerini anlatan bölümünde ejderha ile mücadeleyle giden kahramanın yanında da Kulbaş vardır (Togan 1972: 64-67). Burada kahramanın adı Kori Tekin'dir. Çok farklı olmakla birlikte iki hikâyede ejderha ve kahramanın yardımcısı Kulbaş / Kılbaş⁵ ortakdır. Yeni nüsha yayımlanınca iki hikâyeyi ayrıntılı olarak karşılaştırmak mümkün olacaktır.

5. Yeni nüshada Dede Korkut, kırk şakirde nasihat ediyor. Önceki iki nüshada ve Topkapı Sarayı Oğuznamesi'nde "kırk şakird" kavramı yoktur. Fakat başka bir yazmada "kırk dânişmend" kavramı vardır (Kaçalın 2017: 212-213).

Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazma I/261. sy.'de kayıtlı olan söz konusu yazma 2017'de Mustafa Kaçalın tarafından tıpkıbasımıyla birlikte yayımlanmıştır. Aslında üçüncü nüsha olarak 22 sayfalık bu yazmayı düşünmemiz gerekir. Yazmada mukaddime ve "El-Hikâyetü'l-Evvel" başlığı altında Dirse Han Oğlu Boğaç Han boyunun başlangıç kısmı (8 sayfa) vardır. Türk Tarih Kurumu yazmasının mukaddimesinde ayrıca, dört türlü kadın bölümünden önce 42 satırlık (3 sayfadan biraz fazla) ilave vardır.

Yer (coğrafya)

Yeni nüshanın Kuzey-Doğu Türkçesine ait olmadığı, Güney-Batı Türkçesine ait olduğu açıktır. Bu, *vêr-* ve *var-* fiillerinin *v*'li oluşundan, zamir *n*'sinin varlığından (*kudretinden, haddinde, karşısına*), *-An* sıfat-fiil ekinin *g*'siz olmasından (*basan, kesen, uran, alan*) ve *-AndA* zarf-fiil ekinin *g*'siz olmasından (*çekilende, çalınanda, bezenende*) bellidir. Metin Güney-Batı Türkçesine ait olduğuna göre ya Osmanlı sahasına, ya Azerbaycan sahasına ait olacaktır. Metne dikkatle bakılınca Osmanlı sahasına değil, Azerbaycan sahasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Bunun delilleri şunlardır:

1. Teklik birinci şahıs zahirinin *m*'li olması: *men, mana, menüm*.
2. *Gibi* edatının *m*'li olması: *kimi*.
3. *Bin* kelimesinin *m*'li olması: *min*.
4. *Yığır* kelimesinin *y*'siz olması: *igid*.
5. *Tut-* fiilinin dal ile yazılmış olması: *dutsa*.
6. *Dökül-* ve *dik-* fiillerinin *te* ile yazılmış olması: *tökülüb, tikdi*.
7. Ünlüyle biten kelimede yükleme hâli ekinin *+nı* olması: *ejdehânu* "ejderhayı".

4 Soylama yüz bin erene kadar devam eder.

5 "Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy"da bu kahramanın adı Eylik Koca oğlu Sarı Kulmaş'tır (Ergin 1989: 97).

Zaman

Metnin zamanını anlamak için 16. yüzyılda istinsah edilmiş olan önceki Dede Korkut nüshalarıyla ve bugünkü Azerbaycan Türkçesiyle karşılaştırmalar yapmak gerekir. Yaptığım karşılaştırma sonunda önceki nüshalarda bulunmayan, fakat bugünkü Azerbaycan Türkçesine ait olan özellikler tespit ettim. Bu özellikler yeni nüshanın 17. yüzyıldan önceye ait olamayacağını gösterir. Metin muhtemelen 17-18. yüzyıllara,⁶ yani son dönem Azerbaycan Türkçesine aittir.

Karşılaştırma sonunda tespit ettiğim özellikler şunlardır:

1. Damak n'si⁷ diş n'sine dönmüştür. Bugünkü Azerbaycan Türkçesinde de damak n'si yoktur.

Metindeki değişim, diş n'sinin birçok yerde nun-kef ile yazılmasından anlaşılmaktadır: *içün, çeküben doğsun, sağdañ, soldañ, varañ, basañ, kesen, ayağından, vërgilen, atdañ*.

Bu bir "aşırı düzeltim" (hypercorrection),⁸ doğru sanarak düzeltme örneğidir. İnsanlar kendi dillerinde diş n'sine dönmüş olan damak n'sinin hâlâ nun-kef ile yazıldığını görünce "Demek ki diş n'si nun-kef ile yazılıyor." diye düşünerek diş n'lerini nun-kef ile yazmışlardır. Aşırı düzeltim olayında işlem bazen tersine döndüğü için nun-kef ile yazılması gereken *min* "bin" kelimesi ise metinde nun ile yazılmıştır.

2. Ünlüyle biten *ejdehâ* kelimesinde yükleme hâli eki *-nı*'dır: *ejdehânı* "ejderhayı". Bugünkü Azerbaycan Türkçesinde de ünlüyle biten kelimelerde ek *-nı*'dır: *almanı, atanı* (Kartallıoğlu - Yıldırım 2007: 195). Dede Korkut'un önceki nüshalarında yükleme hâli eki ise ünlüden sonra *+(y)ı*'dır: *delü-yi* (Ergin 1963: 449).

3. *Gibi* edatı, bugünkü Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi *m*'lidir: *kimi*. Önceki nüshalarda bu kelime *kibi*'dir (Ergin 1963: 202).

4. *Yiğit, yıldırım, yirmi, yücel-* kelimeleri *y*'sizdir: *igid, ildırım, iğirmi, ucalubdur*. Bugünkü Azerbaycan Türkçesinde *y*'siz olan *il, ildırım, ilan, igid, it-, itir-, uca* gibi kelimeler (Kartallıoğlu - Yıldırım 2007: 182), önceki Dede Korkut nüshalarında *y*'lidir: *yıl, yılan, yıldırım, yigıt, yit-, yitür-, yigirmi, yüce* (Ergin 1963: indeks).

5. *Yedi* kelimesi genellikle şeddeli yazılmıştır; yani bugünkü Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi çift *y*'lidir: *yëddilerden, yëddi*. Önceki nüshalarda kelime tek *y* ile yazılır: *yidi* (Ergin 1963: 331).

6. *Karşı* kelimesi bugünkü Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi (*garşı*) küçük ünlü uyumuna girmiştir: *karşısına, karşıladı*. Önceki nüshalarda bu kelimeler *karşu, karşula-* biçimindedir (Ergin 1963: 173).

7. *Tut-* fiili *d-* ile yazılmıştır: *dutsa*.

8. *-mak* ve *-duk* eklerinin uyum dışı örnekleri vardır: *görmak, tükenmak, geldiği*. Dede Korkut Kitabının önceki nüshalarında bu ekler uyumludur. *Görmağ, tükenmağ,*

6 Yazmanın diğer nüshalardan daha yeni olması onun önemini azaltmaz. 13. boy ve farklı soylamalar başlı başına bir önem arz ettiği gibi bu destani hikâyelerin son yüzyıllara dek gelmiş olması da önemlidir.

7 Damak n'si için yaygın olarak "nazal n" terimi kullanılmaktadır. Nazal n terimi bu sesin, diş n'sinden farklı olduğunu göstermez. Çünkü diş n'si de nazaldır. İki sesi farklılaştıran çıkış yerleridir; bu sebeple "damak n'si" terimini kullanıyorum.

8 Terimi bana haber veren Leyla Karahan'dır.

gelduḥ gibi uyumsuz örnekler bugünkü Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu sahalarında görülür.

9. Teklik birinci şahıs emir eki, bugünkü Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi (Kartallıoğlu - Yıldırım 2007:208) *-im*'dir: *Mana ruḥsat vērgilen, gēdim Gazan'un karḫısına*. Önceki nüshalarda bu ek *-AyIn* veya *-AyIm*'dir (Ergin 1963: 464).

10. Teklik ikinci şahıs emir çekiminde *-gilen* pekiştiricisi vardır: *vērgilen*. Önceki nüshalarda sadece *-Gil* bulunmaktaydı (Ergin 1963: 464). *-gilen* biçimi özellikle Güney Azerbaycan'da görülür: *Buyurgilen göz üstünde yerin var* (Şehriyar'dan. Ergin 1971: 32).

Yer ve Zamanla İlgili Sonuç

Yukarıdaki maddelerden üçü, Dede Korkut'un yeni nüshasının Güney Azerbaycan sahasına ait olduğunu gösterir. 7. maddedeki *tut-* fiili Kuzey Azerbaycan'da *t-'li*, Güney'de *d-'lidir* (Gedikli 1990: 337). 8. maddede görülen uyum dışı örnekler (*görmak, tükenmak, gelduḥı*) Güney Azerbaycan ağızlarına ait bir özelliktir. Ergin, Şehriyar'da geçen *gēdaḥ* ve *gelduḥ* kelimelerini açıklarken "kalınlaştırma" özelliğinin Tebriz ağzına ait olduğunu söyler (Ergin 1971: 159, 180). Kuzey ve Güney Azerbaycan'da *-ginen*, *-ginan* pekiştiricisi bulunmakla birlikte *-gilen* biçimi (10. madde) Şehriyar'da görülmektedir. Bu kullanım da yeni nüshayı Güney Azerbaycan'a yerleştirmemizi gerektirir.

Sonuç olarak Dede Korkut'un yeni nüshası, 17-18. yüzyıllar Güney Azerbaycan coğrafyasına aittir.

Okuyuş

Dede Korkut'un yeni nüshasını okuyup yayımlayacak olan(lar)ın yukarıda belirlediğim zaman ve coğrafyayı dikkate almaları gerekir. Metin 17-18. yüzyıl Güney Azerbaycan Türkçesine göre okunmalıdır.⁹ Metnin nasıl okunması gerektiğine dair bazı hususları maddeler hâlinde yazıyorum:

1. Bugünkü Azerbaycan Türkçesinde bulunan kapalı e'li (é'li) kelimeler bu metinde de kapalı e ile okunmalıdır: *vēr-*, *gēn* "geniş", *yēlken*, *yēr*, *yēddi*, *ēl*, *ēt-*, *ēlçi*, *dē-*, *gēt-*, *bēl*, *ēṣit*, *gēce*, *kēç-*.

2. Eski Türkçede ve bugünkü birçok Türk lehçesinde görülen damak n'li kelimeler, nun-kef'le yazılmış olsa da *n* ile okunmalıdır: *könül*, *min* "bin", *bulutun*, (senin) *avın*. Aşırı düzeltim sebebiyle nun-kef'le yazılan kelimeler de *n* ile okunmalıdır: *içün*, *çeküben*, *sağdan*, *soldan*, *basan*, *kese*, *içersen* "içersin", *vērgilen*.

3. İnce sıradan kelimelerin başındaki kef'ler bugünkü Azerbaycan Türkçesine göre okunmalıdır: *gör-*, *gel-*, *gözel*, *gerek*, *göz*, *gün*, *gēt-*, *gēce*; fakat *könül*, *köks* "göğüs", *kimi* "gibi", *kēç-*, *kes-*, *köç-*.¹⁰

9 Transkripsiyon, metni bulunduğu zaman ve coğrafyanın telaffuzuna göre okumak demektir. Bu sebeple ben, Türklerce telaffuz edilmeyen Arapçaya mahsus ayın, zel, dat gibi harfler için işaretler kullanmıyorum.

10 Türkiye Türkçesinde g-'li olan *gönül*, *göğüs*, *gibi*, *geç-*, *göç-* kelimeleri Azerbaycan Türkçesinde *k-*'lidir.

4. İnce sıradan kelimelerin başında bulunan *t-d* seslerini metindeki yazılışlarına göre okunmalıdır: *tüken-*, *tökül-*, *tik-*; fakat *dut*¹¹, *dê-*, *düş-*, *deri*.

5. Kelime başında kaf'la yazılan kelimeler bugünkü Azerbaycan Türkçesinde art damak g'si ile okunmaktadır. Yeni nüshada da bu kelimelerin g'lı olması gerektiği düşünülebilir. Ancak *Gazan* "Salur Kazan" ve *gazavat* kelimelerinin gayın ile yazılmış olması bu metinde k-/ğ- ayrımının yapıldığını düşündürüyor. Bu sebeple bu örneklerin art damak k'si ile okunması uygundur: *koç*, *kudretinden*, *kurban*, *kılalun*, *Korkud*, *kalın*, *kılıc*, *koyulmasa*, *kolanına*, *karşı*, *kaynaşa*, *kadansa*...

6. Bugünkü Azerbaycan Türkçesinde y'li olan ince sıradan kelimeler içindeki ve sonundaki kef harfi ğ okunmalıdır: *ileğünde*,¹² *seğirdiben*, *ekmeğine*, *tepdüğünde*, *geldüğünü*, *göğçek*, *göğ*.

7. *Yiğit*, *polat*, *kılıç* kelimeleri bugünkü Azerbaycan Türkçesine uygun olarak -d'li, -c'li okunmalıdır:¹³ *polad*, *igid*, *kılıc*. İlk iki kelime zaten metinde de dal ile yazılmıştır.

8. Düzenli olarak be ile yazılan zarf-fiil eki -*Ub*, bugünkü Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi -*b* ile okunmalıdır: *açub*, *tepüb*, *alub*, *çıkub*, *götürüb*, *ucalubdur*, *ölübür*.

9. Düzenli olarak vav ile yazılan ekler yuvarlak okunmalıdır. Güney Azerbaycan ağızlarında da bu eklerin yuvarlak biçimleri yaygındır.

-*dur*- ettirgen çatı eki: *endür-*, *yağdur-*.

Teklik birinci ve ikinci şahıs iyelik ekleri: *pâdişâhum*, *yêrümnden*, (senin) *gazavâtun*, (senin) *yêrün*.

İlgi hâli eki: *menüm*, *kılıcun*, *Budağun*, *sâyeânun*, *Ali'nün*.

Bilinen geçmiş zaman teklik birinci şahıs eki: *saldum*, *êtdüm*, *gêtmışdüm*.

-*Ub*(*AnI*) zarf-fiil eki ve -*ubdur* geçmiş zaman eki: *gürüldeyüb*, *çıkub*, *açubanı*, *çekübeni*,¹⁴ *çıkubanı*, *ayrılıbdur*, *ucalubdur*, *kêçübdür*.

10. Düzenli olarak ye ile yazılan ekler düz okunmalıdır. Bazı Güney Azerbaycan ağızlarında bu eklerin düz biçimleri -çoğunlukla incelmış olarak- kullanılmaktadır.

İsimden isim yapan -*II* eki: *yüzli*, *otlı*, *sünbülli*, *gözli*, *donlı*.

Teklik üçüncü şahıs iyelik eki: *güni*, *delüsi*, *görki*, *emmüsini*, *boynın* (uran), *gelduğı*, *ayrıldıki*, *ucında*, *üstinde*.

Teklik üçüncü şahıs bilinen geçmiş zaman eki: *öldi*, *düşdi*, *oldı*, *kurdı*.

11. Vav'la yazılan *demür*, *delü*, *sekü* "seki" kelimeleri de metnin yazıldığı dönemde henüz uyuma girmemiş görünüyor. Bunlar da yuvarlak okunmalı.

12. Zamir kökenli teklik birinci ve ikinci şahıs ekleri, bugünkü Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi geniş ünlüyle okunmalı. *Öldürürem*, *doğraram*, *içersen*.

11 Türkiye Türkçesinde *d*-li olan *dökül-*, *dik-* kelimeleri Azerbaycan Türkçesinde *t*-lidir. *Dut-* fiili ise Kuzey Azerbaycan'da *t*-li, Güney'de *d*-lidir.

12 Metinde kelimelerin vav'lı biçimi de vardır: *ilevünde*. Demek ki Güney Azerbaycan ağızlarına mahsus *g > v* değişmesi bu metnin yazıldığı dönemde başlamıştır. *Ilevünde* örneği, bu kelimelerdeki -ğ-'nin henüz -v-'ye dönmediğini gösterir.

13 Kelime sonunda *b*, *c*, *d*, *g* seslerinin bulunmaması kuralı, Türkiye Türkçesi ve bazı lehçeler için geçerlidir. Eski Türkçede, Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde kelime sonunda *b*, (*c*), *d*, *g* bulunabilir.

14 Vav'sız yazılan bir iki örnek vardır: *esibeni*, *seğirdiben*.

* * *

Makaleyi Dede Korkut'un yeni nüshadaki öğüdü ve öğüdün yorumuyla bitirelim. Böylece metnin okunuşuna dair çok küçük bir örnek de vermiş olalım:

*Dedem Korkud kırh şâkirde dër nasihat: Alplar duâ kılalun civanmerdleri görmağ-
içün.*

*Bu soyda Dede'nün müddeâsı budur ki her kim, belki her nesne öz haddinde ve
kemâlinde olsa yahşıdır. Ehl-i istîdâdı kemâl tahsîline terğîb édüb mev'iza éyler.¹⁵*

Kaynaklar

- Ergin, Muharrem (1963), *Dede Korkut Kitabı II - İndeks-Gramer*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1971), *Azeri Türkçesi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı I - Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gedikli, Yusuf (1990), *Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleri*, İstanbul.
- Kaçalin, Mustafa S. (2017), *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kargı Ölmez, Zuhâl (1996), *Ebulgazi Bahadır Han - Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Ankara, Simurg Yayınları.
- Kartallıoğlu, Yavuz - Yıldırım, Hüseyin (2007), "Azerbaycan Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Ahmet B. Ercilasun), Ankara, Akçağ Yayınları.
- Togan, Zeki Velidî (1972), *Oğuz Destanı - Reşideddin Oğuznâmesi, tercüme ve tahlili*, İstanbul.

15 Bu paragraf kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Dede Korkut'un soylaması hakkında müstensih'in yorumudur.

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA YAKARIŞ VE ESENLIK DİLEME İFADELERİ

Orison and Well-Being Expressions in Old Turkic Inscriptions

Erhan AYDIN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 15-30

*Türkolojinin aksakalı, hocaların hocası
Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a...*

Öz: Türk runik harfli eski Türk yazıtları Moğolistan, Tuva, Hakasya, Dağlık Altay, Kırgızistan, Kazakistan, Çin Halk Cumhuriyeti gibi farklı yerlerde bulunmaktadır. Bu farklı bölgeler içerisinde en tanınmış olanları Moğolistan sınırları içerisinde bulunanlardır. Daha çok Yenisey adıyla bilinen Tuva ve Hakasya'daki yazıtlar, bugün itibarıyla en fazla yazıt bulunduran bölgedir. Eski Türk yazıtları ilk bulunduğu günden bu yana her yönüyle incelenmiş, Türk dilli halklardan başka, birçok halk tarafından da ilgi görmüştür.

Yazıtlarda yer alan ilgi çekici konular üzerinde de çok sayıda çalışma yapılmıştır. Deyimler, atasözleri, gündelik hayata dair sözcükler, yer adları, bitki ve hayvan adları bu ilgi çekici konuların başında gelmektedir. Başka milletlerin eski dönem Türk boyları hakkında yazdıkları kuşkusuz değerlidir, ancak Türklerin kendi yazdıkları metinlerden elde edilebilecek bulgular kadar değerli değildir. Bu bakımdan bu metinlerden elde edilebilecek küçük bir iz bile yalnızca Türk dili araştırmalarında değil, eski dönem Türk tarihi, kültürü ve sanatı araştırmaları için de önemli sonuçlar doğurabilecektir.

Bu yazıda Türk runik harfleriyle yazılmış eski Türk yazıtlarındaki esenlik dileme ifadeleri üzerinde durulmuştur. Özellikle sefere çıkan askerler için söylendiğini düşündüğümüz bazı ifadelerin, Türk kültürü açısından büyük önemi olduğu kuşkusuzdur.

Anahtar sözcükler: Eski Türk Kültürü, Eski Türkçe, Eski Türk Yazıtları, Esenlik Dileme İfadeleri.

Abstract: Ancient Turkish inscriptions with Turkic runic letters are located in different locations such as Mongolia, Tuva, Khakassia, Altay Mountains, Kyrgyzstan, Kazakhstan and People's Republic of China. Among these different regions, the most famous ones are found within the borders of Mongolia. The inscriptions in Tuva and Khakassia, which are mostly known as Yenisei inscriptions, are located in the region known to have the highest number of inscriptions. Every aspect of the old Turkic inscriptions were examined since they were discovered, and they attracted the attention of several nations besides the Turkish-speaking peoples.

Several studies were conducted on interesting topics found in the inscriptions. Idioms, proverbs, phrases on daily life, place names, plant and

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya/TÜRKİYE. ayerhan@gmail.com. Gönderim Tarihi: 14.02.2019 / Kabul Tarihi: 22.04.2019

animal names were among the most interesting topics. Without doubt, the inscriptions written by other nations about the old Turkic tribes are valuable, however they are not as valuable as the findings that could be obtained from the texts written by the Turks themselves. Thus, even a small trace that could be obtained from these texts could have significant consequences not only for Turkish language studies but also for the research on ancient Turkish history, culture and art.

The present article focused on the expressions of well-being wishes in the old Turkic inscriptions written in Turkic runic letters. It is certain that certain expressions that are considered to be good wishes for the soldiers who are about to participate in an expedition are of great importance for Turkish culture.

Keywords: Old Turkish culture, Ancient Turkish language, Ancient Turkic inscriptions, well-being wishes.

Giriş

Türk runik harfli eski Türk yazıtları, Türklerin, bilinen en eski yazılı belgeleridir. Bu yazıtların, sosyal bilimlerle ilgili bilim dallarının hemen hepsini ilgilendirecek bilgi ve malzeme ile dolu olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle, belki Çuvaşça dışında, yaşayan Türk yazı dillerinin hepsinin atası olan ve her sözcüğün en eski biçimlerini görmeye olanak sağlayan bu yazıtlarla ilgili, ilk keşfedildiği ve alfabenin çözüldüğü o günlerden bugüne değin binlerce çalışma yapıldı. Özellikle, Türkçenin sözlükbilimi çalışmalarında, ilgili sözcüğün en eski biçimini görebilmenin tek yolu, şimdilik, eski Türk yazıtlarıdır.

Bu metinlerde yalnızca Türk dilini ilgilendirecek malzeme bulunmaz. Türklerin en eski dönem yaşamını anlatan bu metinlerde bazen bir sözcük bile eski Türklerin, özellikle kültürü hakkında önemli ipuçları verebilmektedir. Bu nedenle bu metinler Türk dilinin olduğu kadar, tarih, kültür, sanat gibi bilim dalları için de paha biçilemez değere sahiptir.

Bu yazıda Türk runik harfleriyle yazılmış Türkçenin bilinen en eski belgeleri özelliğine sahip metinlerde yer alan yakarış ve esenlik dileme ifadeleri üzerinde durulacaktır. Yakarış ifadeleri esasen kutsal Gök'e karşı yapılmış, özellikle güç vermesi dilenmiştir. Esenlik dileme ifadeleri ise çok zaman, sefere çıkan askerlere hitaben söylenmiş, hatıra olarak da taşla nakşedilmiş bazen de iyi dileklerinin sunulması amacıyla yazılmıştır. Aşağıdaki bölümde, tespit ettiğimiz yakarış ve esenlik dileme ifadeleri üzerinde durulacak, bunların ifade ettiği anlamla ilgili değerlendirmelerde bulunulacaktır. Önce Moğolistan bölgesi, ardından Yenisey ve diğer bölgelerdeki yazıtlarda tespit edilen örnekler verilecektir.

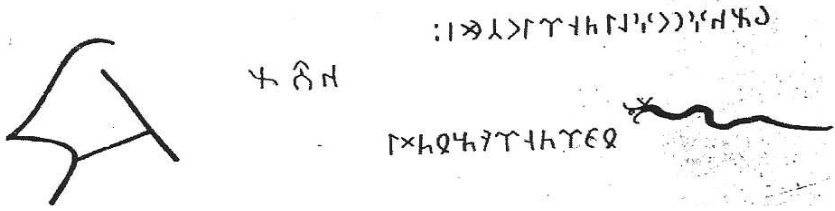
1. Eski Türk Yazıtlarındaki Yakarış İfadeleri

1.1. Hangiday (Hangita-Hat) (Mo 23) 1: <...> *kut bəriŋ* “<...> kut verin!”

Klyastorniy'in verdiği bilgiye göre yazıt, önce Rintchen'in atlasında verilmiştir ancak burada harfler seçilememekte, okumak mümkün olmamaktadır (1978: 151). Yazıt, başkent Ulan Batur'dan 280 km. batı tarafta, Bulgan ilçe merkezine yakın bir kayalık üzerinde bulunmaktadır (Battulga-Kormuşin 2009: 5). Yazıtın kimi

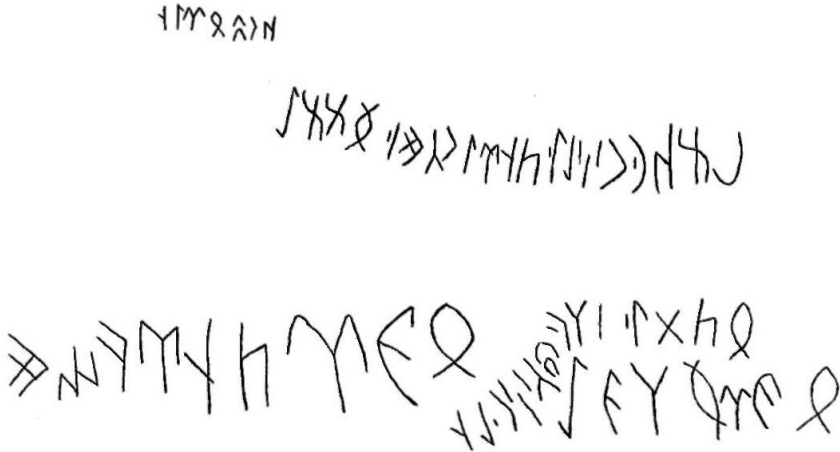
naşirlerince, damga olduğu iddia edilen, ejderhayı andıran bir de figür bulunmaktadır. Rintchen'in atlasından sonra Klyāstornıy, Şinehüü, Bold, Barutcu Özönder, Battulga ve son olarak Battulga-Kormuşın'ın yayım çalışmaları bulunmaktadır.

1. satırda yer alan bu esenlik dileme ifadesi bazı naşirlerin verdiği metinde bulunmaz, bunun nedeni harflerin yanlış veya eksik teşhisinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Klyāstornıy'ın verdiği metinde bu satır yoktur (Klyāstornıy 1978). Klyāstornıy'ın verdiği çizim ise şöyledir:

Şinehüü ise 1. satırda *BRN* harflerine işaret etmiştir (1978: 67). Barutcu Özönder ise *b(ä)r(i)ŋ* (?) okumuştur (2000: 125). Battulga *bäg* [*täŋri*] *qut bäreŋ* okumuş, *täŋri* sözcüğünü, gerek olmadığı hâlde, kendisi eklemiştir (Battulga-Kormuşın 2009: 9). Battulga-Kormuşın okuyuşu ise ...*qut bäreŋ* biçimindedir (2009: 9).

Görüldüğü gibi harflerin eksik teşhisinden dolayı farklı okumalar bulunmaktadır. Bu kaya yazıtının yazanının, ebedî Gök'ten talih dilenmekte olduğu açık olup bir tür yakarış ile karşı karşıya olduğumuzu belirtmemiz gerekir.

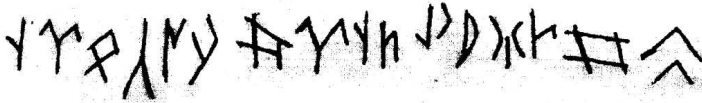
Battulga-Kormuşın kopyası (2009: 11).

1.2. Yamaanı Us (Hanan Had) VI (Mo 56): *atım el arıg yol teŋrim küç bäreŋ* “adım El ? Yol(dur). Tanrım güç verin!”

1973 yılında, Hovd Aymak, Üyenç Sum, Yamaan Usnı Havtsal adlı yerde Moğol-Sovyet ortak çalışma ekibinden M. Şinehüü ve E. A. Novgorodova tarafından bulunmuş ve ilk olarak Tenişev-Novgorodova tarafından 1983 yılında yayımlanmıştır (Badam 2012: 96). İlk bulunduğu günden bu yana iki satır olarak bilinmekte olup 2008 yılında kaya üzerinde yeni metinler saptanmıştır (Bayarhüü 2009: 43-44), (Badam 2012: 96-97). Yazıt bugün ilk bulunduğu yerde kaya üzerindedir. Buna göre Tenişev-Novgorodova'nın verdiği, ardından diğer naşirlerin de takip ettiği iki satır olarak bilinen metin aslında üç yazıttan oluşmakta, 4, 5 ve 6. metinler ise 2008 yılında tespit edilmiş olmaktadır. Bayarhüü ilginç bir tespit yaparak yeni bulunan metinlerdeki damganın Şaahar Tolgoy ve Arhanan yazıtlarındaki damgaya benzediğini ve bu nedenle bu yazıtın Uyurlardan kalmış olabileceğini belirtir (2009: 45).

Yazıtta kişi önce kendi adını vermiştir. Yazıttaki harflere göre kişinin adı *atım arıg yol* olarak tespit edilmiştir. Bizce kişinin adı *yol* sözcüğüyle bitmektedir. Aksi durumda satırın geri kalan bölümünü eklediğimizde *yol teñrim* ifadesi çıkar ki “yol tanrısı” benzeri bir anlam elde edilmeye çalışılır. Bayarhüü *atam/atım elig yol täñrim küç berij* okuyup “еще/нэр минь Элиг хувь заяаны Тенгер мин хуч хайрла” biçiminde anlam vermiştir. Bayarhüü ilk sözcüğün *atam* veya *atım* okunmasında kararsız olduğu için iki şekilde yani hem Эцэг ‘baba’ hem de нэр ‘ad’ anlamıyla düşünmüştür. Badam ise *atamliq ay ol täñrim küç berij* okumuş ve “Эцэглиг сар тэр тэнгэр минь хүч өгөртүн” biçiminde anlamlandırmış, o da Эцэг ‘baba’ anlamıyla vermiştir. Karjaubay ise 5. yazıt olarak verdiği metni *Atım aqrı. Yol teñrim küç berij* “Atım Akıg. Jol Tengiri Küş bergeysing!” olarak okuyup anlamlandırmıştır.

Satırın başında bulunan ve kişinin adını gösteren *atım arıg yol* ifadesinden sonraki bölümde kişinin Tanrı’dan yani ebedî Gök’ten yardım dilemesinin eski Türklerin kültürel ve dinî hayatı için çok önemli bir bulgu olduğunu söyleyebiliriz.

Sartkojaulı 2014: 127

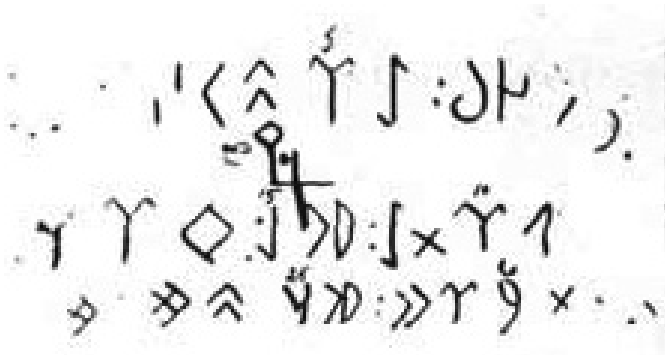
1.3. Hoyto-Tamır I (Mo 25) 2: *yérde yol bérin* “yeryüzünde talih verin?”

Hoyto-Tamır veya Moğolca telaffuzla Tayhar-Çuluu yazıtları Moğolistan’ın Arhangay Aymak, İkh tamır Sum’da bulunmakta olup Moğolların Tayhar-Çuluu adlandırması, yazıtları barındıran büyük bir kaya kütesinin adından kaynaklanmaktadır. Bölgede yaşamış veya oradan geçmiş bütün halklar tarafından çeşitli alfabelerle yazılar yazılmıştır. Bundaki en büyük nedenin, kaya kütesinin kutsallığı olduğu düşünülebilir. Kaya üzerindeki alfabelerden bazıları şunlardır: Runik, Uygur, Soğd, Phags-pa, Moğol, Tibet, Arap vs. Hoyto-Tamır kayalığındaki Türk runik harfli metinler ilk kez, 1893 yılında D. A. Klementz’in aldığı 10 yazıtın kopyalarından hareket eden W. Radloff tarafından 1895 yılında yayımlanır (1895: 260-268). Radloff’un yayımladığı bu 10 yazıt, Hüseyin N. Orkun (1938: 105-117) ve S. Ye. Malov tarafından da yayımlanır (1959: 46-54). J. G. Granö tarafından alınan kopyalar ise 1958 yılında P. Aalto

tarafından yayımlanır (1958: 62-76). Daha sonra H. Perlee tarafından alınan kopyalar yayımlanmış olup (Perlee 1960: 1-26) bu yayında Rintchen'in de aldığı bazı kopyalar bulunmaktadır (Rintchen 1968: 34-36). S. Harcavbay'ın aldığı kopyalar ise Osman F. Sertkaya ve S. Harcavbay tarafından yayımlanır (2001: 313-346). Son olarak A. Badam'ın Moğolca ve Türkçe yayını (2007: 68-75), (2012: 61-68) ile bu satırların yazarının iki yayını anmak gerekir (Aydın 2017), (Aydın 2018: 71-81).

Hoyto-Tamır I yazıtının ikinci satırında yer alan yakarış ifadesi hayli ilginçtir: *yërde yol bërîṅ* “yeryüzünde talih verin?” Sertkaya-Harcavbay *yirde yol bir* “toprağımdan yol bir” biçiminde okumuş ve anlamlandırmıştır (2001: 319). Badam ise *Erimen kut berti* okuyup “... kut vermiş” olarak anlam vermiştir (2012: 65).

Aşağıdaki çizimde de görüldüğü üzere açıkça *yërde yol bërîṅ* biçiminde yazılmıştır. Bunu da yeryüzünde yol, (mec.) talih verin anlamında düşünmek mümkün görünmektedir.

Aalto 1958: 72

1.4. Altın-Köl I (E 28) 7: *altun soṅa yış kēyiki artḡıl taṣḡıl atdaṣı? <u>na(?) barsım adrılı bardı yıt'a* “Altun Songa (ormanlık) Dağı'nın yabani hayvanları artsın, çoğalsın. Una Bars (adlı kardeşim) ayrılıverdi (öldü), ne acı!”

Yakarış ifadesi olarak düşündüğümüz *altun soṅa yış kēyiki artḡıl taṣḡıl* cümlesine “Altun Songa (ormanlık) Dağı'nın yabani hayvanları artsın, çoğalsın.” anlamı verilebilir. Satırın ilk bölümü yazıtın naşirlerince şöyle okunmuş ve anlamlandırılmıştır: Radloff *altun şunda yaṣ kēyiki artḡılatu aḡlatdaṣına(ga?)* okumuş, anlamı ise satırın tamamını düşünerek vermiştir: “Sechzehn sind hier seine Jahre. Mein Tiger hat sich von denen, die das Wild heftig jammern machen (d. h. von den Jägern?), getrennt.” (1895: 333). Orkun *altun suṅa yaṣ keyiki artḡılat ogul tad eṣinā barsım adrılı bardı yıtā* “altun turna, genç geyiği çoğalt; oğul yabancı içine varıp ayrılıverdi; ne çâre” (1940: 102). Tekin *altun soṅa yış keyiki art ogul taṣ ogul tad ḡına barsım adrılı bardı yita* “The wild animal of the Altay and Songa mountains, (my) last son, (my) son abroad, my young and title tiger, having been parted (from us), he went away. Alas!” (1997: 211-212). Kormuşin *altun soṅa yış kēyiki artḡıl taṣḡıl atdaṣı opa barsım adrılı bardı yita* “Размножайтесь, расселяйтесь козули черни Золотая Сонга: тот, кто мог [вас] поразить на охоте, - мой Опа Барс - он удалился, о горе” (1997: 81).

Bizim önerdiğimiz *artgl taşgl* okuyup “artsın, çoğalsın” anlamı vermemizde Kormuşin’in verdiği harf teşhisinin etkili olduğunu söylemek gerekir. Burada Altun Songa Yış’taki yabani hayvanların artması için yakarıшта bulunulduğu anlaşılmaktadır.

1.5. Abakan (E 48) 4: *iç yër eliki artzun* “İç yer geyiği artsın!”

Abakan yazıtının 4. satırında yer alan bu yakarış örneğinde, içeride yani yaşadıkları bölgede geyiklerin artması yakarışında bulunulmuştur. Satırdaki bu ifade yazıtın naşirlerince türlü biçimlerde okunmuş ve anlaşılmıştır: Malov *iç yâr ilki artzun* “косули внутренней земли пусть множаця” (1952: 94-95). Kormuşin *iç yâr âliki artzun* “Пусть монжаця косули внутренних земель” (1997: 56). Malov ve Kormuşin’in *elik* sözcüğüne ‘косули: karaca’ anlamı verdiği görülmektedir. Şirin User de *iç yer âliki artzun* “İç Yer ceylanları çoğalsın.” okumuş ve anlamlandırmıştır (2011: 772).

Satırda, yaşanan bölgedeki eliklerin yani ceylan/geyiklerin artması yakarışında bulunulmuştur. Burada yer alan *elik* sözcüğü ilginçtir. Sözcük, Moğolistan’daki yazıtlarda tanıklanmamıştır. Dağlık Altay yazıtlarından Biçiktu-Boom IV (A 54) yazıtında tanıklanmıştır ancak çok net değildir: *ç. ben <...> elik az keşdim?* “<...> ben <...> geyik az?”. Yazıt, Tıbıkova-Nevskaya-Erdal’da da aynı olup *elik* sözcüğü için ‘диких коз (косуль, серн)’ anlamı verilmiştir (2012: 60). Yenisey yazıtlarında ise yalnızca bu yazıtta tanıklanmıştır. Sözcük, yazıt üzerinde çalışanlarca farklı biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır: Malov *ilki* ‘vnutrenney zemli’ (1952: 94-95), Vasilyev *Fk’i* (1983: 32), Barutcu Özönder *âlki* ‘halkı’ (1998: 179), Kormuşin *âliki* ‘kosuli’ (2008: 139-140). Sözcük, Uygur metinlerinde tanıklanmamış olup *Irk Bitig*’in 63. ırkında ve Kutadgu Bilig’in 79. beytinde bir kez geçmiştir (Yıldırım 2013: 377); (Arat 1979: 146). Uygur metinlerinde tanıklanmamış olması, sözcüğün güney Sibiryâ Türk dilli boyların diyalektik sözcüklerinden olarak değerlendirilebilir. Kıpçak sahası metinlerinden *Kitabü’l-İdrâk*’te de tanıklanmıştır (KTS 72). Clauson, ‘roe-buck’ (ED 142a), Räsänen ise ‘wildziege’ anlamını vermiştir (VEWT 40). Bu hayvan adı, Pallas’ın verdiği *Zoographia*’da *Ehlyk*, Pekarskiy’de ise *âlik* biçimindedir. Hayvan adının Latince adı Pallas’ça *Cervus capreolus* olarak verilmişse de L. Károlyy bunu *Capreolus capreolus* olarak düzeltmiştir (2008: 311). Ancak bu hayvanın, anavatanı daha çok Sibiryâ bozkırları, İngilizce adı “Siberian roe deer” olarak bilinen *Capreolus pygargus* olması daha olası görünmektedir. Hayvanın alt türlerinden olan *Cervus elaphus canadensis* ‘Kanada geyiği’ olarak bilinen bu türün adının İng. *elk*, Alm. *Elch*, İsv. *älg*, İt. *alce*, Nor. *elg*, Yun. *älkes* biçimleri de ayrıca ilginçtir. Yukarıda sıralanan dillerdeki biçimler ile Tü. *elik* biçiminin aynı kökten çıktığı öne sürülebilir. Krş. (Aydın 2015: 119).

1.6. Abakan (E 48) 5: *tugdı turñañ artzun* “Doğan turnanız çoğalsın.”

Abakan yazıtının 5. satırında bulunan bu ifadede doğan turnaların artması yakarışında bulunulmuştur. Malov *Togdı turzun artzun* “Родился и пусть живет!” (1952: 95), Kormuşin *togday turñazı artzun* “Пусть множаця журавли Тогудая”

(1997: 56-57). Farklı okuma ve anlamlandırmalar olsa da cümlede açıkça turnaların artması yakarışında bulunulmuştur. Cümledeki *turña* sözcüğü de Türk runik harfli metinlerde ilk kez karşılaşılmış olup yalnızca bir örneği bulunmaktadır. Sözcüğü, Malov *turzun*, Vasilyev *t'ur'lyzŋ*, Kormuşin *turñazi* biçiminde okumuşlardır. Doerfer, en eski örneği *Irk Bitig*'de gösterir ve sonraki dönemlerde *turna* ve *turya* biçiminde geliştiğine dair örnekler verir. Doerfer, kesin olmamakla birlikte ve sözcüğün yansıma (onomapoetic) bir sözcük olasılığını da göz önüne alarak Ural dillerinden alıntı veya Mo. bir biçim olabileceğini belirtir (TMEN III, No. 1181). Clauson da en eski örnek olarak *Irk Bitig*'dekini verir (ED 551b). Sözcük, *Irk Bitig*'in 61. ırkında bir kez tanıklanmıştır (Yıldırım 2013: 376). *Irk Bitig*'deki bu örneği, Orkun tuhaf bir biçimde *turayaya* (1938: 89), Malov ise *turuñaya* okumuştur (1951: 84). Tekin ise, Abakan yazıtındaki örneği *turña*, *Irk Bitig*'dekini ise *turñya* biçiminde okumuştur (2003: 255). Böylelikle sözcüğün en eski örneğinin Abakan yazıtındaki *turña* olduğu anlaşılmaktadır. Pallas'ın *Zoographia*'sında *turrujah* olarak verilen sözcük Pekarskiy'de *turuya* biçimindedir (Károly 2008: 318). Krş. (Aydın 2015: 119-120).

2. Eski Türk Yazıtlarındaki Esenlik Dileme İfadeleri

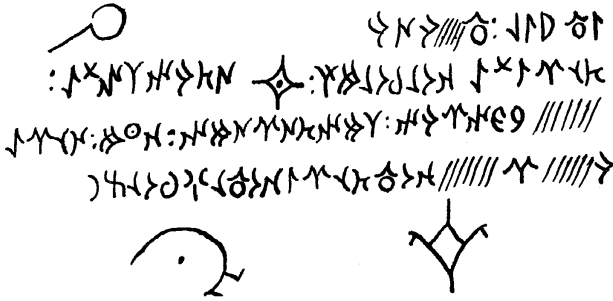
2.1. Çoyr (Mo 19) 5: *ëlteriş kaganka* (6) *ögüni sevini barıŋ* “İlteriş Kağan’a (6) övünerek sevinerek gidin!”

Bilindiği gibi Çoyr (Çöy/Çoyren) yazıtı bilinen en eski tarihli yazıt olması bakımından değerlidir. Yazıt üzerinde çok fazla çalışma yapılmış olmakla birlikte özellikle satırların sırası, her naşirde farklıdır. Çünkü metin, insan figürlü bir taşbabanın göğsüne yazılmış altı satırdan oluşmaktadır. Göğüsten aşağı doğru inildikçe satırlar ovalleşip iç içe girince satırların başını ve sonunu tespit etmek de güçleşmektedir. Satır sırasını farklı düşünenler, tabii farklı okuyup farklı anlamlandırmıştır. Yazıtta İlteriş Kağan’ın adının geçmesi, İlteriş Kağan döneminde yazılmış olduğu varsayımını güçlendirmekle birlikte, yazıtta herhangi bir tarih kaydının bulunmaması da ayrı bir talihsizliktir. Bu gerekçelerden dolayı bilinen en eski tarihli yazıtın Çoyr olabileceğini öne sürebiliriz. Yazıtın 5 ve 6. satırında yer alan “İlteriş Kağan’a övünerek sevinerek gidin!” biçiminde anlam verebileceğimiz bu ifadede, eğer yanlış anlamıyorsak İlteriş Kağan’ın ordusuna katılma konusu teşvik edilmektedir. *ögüni sevini barıŋ* esenlik dileme ifadesi yazıtın naşirlerince farklı okunmuş ve anlaşılmıştır. Örneğin, *Orkun üğüzig sebret barıŋ* (1938: 166), Klyastorniy *...(i)l(i)g (i)tı s(ä)b(i)n b(a)r(i)ŋ* (1971: 254), Sertkaya *ögüni evini barıŋ[(i)z]* (1998: 355), Barutcu Özönder *ög(ü)ni s(ä)b(i)ni b(a)r(i)ŋ* (2006: 113), Suzuki *ögüni sävini barıŋ* (2009: 421), Kormuşin *ögänis bän özüniz* (2011: 516) okumuştur. Okumalarda çok az farklılık olsa da cümlelerin bir esenlik dileme ifadesi olduğunda kuşku bulunmamaktadır.

2.2. Hoyto-Tamır VII (Mo 31) 4: *k²<...>r²<...> kut teŋri kutlug bolzun* “<...> kut, (ebedî) gök kutlu olsun.” Yazıtın önemli naşirlerinden Sertkaya-Harcavbay’daki transkripsiyon da aynı biçimdedir (2001: 328). Granö’nün çizimlerini yayımlayan Aalto’daki harfler farklıdır.

Aalto 1958: 69

Harcavbay'ın elle yaptığı kopya. (Sertkaya-Harcavbay 2001: 327)

2.3. Hoyto-Tamır XIV 5-6: *kutlug bolzun* 'kutlu olsun'.

Belki de eski Türk yazıtlarındaki en güzel esenlik dileme ifadesi bu yazıtta yer almaktadır. Bu yazıttaki satırlar şöyledir: 1. *in<i> öz inençü* 2. *yılan <yıl> öz inençü* 3. *tarduş küli<i> çor* 4. *bêş balıka barır* 5. *biz* 6. *kutlug* 7. *bolzun*. “1. İni Öz İnençü 2. yılan yılında? Öz İnençü (ile?) 3. Tarduş Küli Çor 4. Beşbalık’a gider- 5. iz. Kutlu 6. olsun.”

6 satırlık yazıtın ilk satırında yazıt kahramanının adı geçer: *in<i> öz inençü*. 2. ve 3. satırlarda yılan yılında Öz İnençü ile Tarduş Küli Çor’un Beşbalık’a gittiği bilgisi kayıtlıdır. Burada adı geçen Küli Çor’un, adına Küli Çor yazıtı dikilen ve Tarduşlar şad olarak atanan ünlü Küli Çor olması gerekir. Anlaşılan o ki; Öz İnençü adlı bir komutan, Küli Çor’un Beşbalık seferine katılmış ve ordunun arkasından hatıra olarak bu metin yazılmış olmalıdır. Son iki satırdaki *kutlug bolzun* “kutlu olsun” esenlik dileme ifadesi ile de hem komutanlara hem de askerlere esenlik ve başarı dilenmektedir.

Radloff 5. satırdaki iki damgayı *nt* (☺) harfi olarak belirlediği için *anta* olarak okumuş, dolayısıyla da 5 ve 6. satırı anda *kutlug bolzun* “dort glücklich möge er sein”

olarak anlamlandırmıştır (1895: 261). Orkun da aynı biçimde okumuş ve “Orada kutlu olsun” olarak anlam vermiştir (1938: 108). Malov’un okuyuşu ve anlamlandırması Radloff ile aynıdır (1959: 47). Sertkaya ve Harcavbay 5. satırda bulunan iki damgadan sonrasını *kutlug bolzun* “Kutlu olsun!” okuyup anlamlandırmıştır (2001: 337-338).

: N 3 H 4 H H 1
H 3 H 4 H H 9
4 > L V Y H > 4
4 H 4 5 H 1 5 1 5
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1

Radloff 1895: 261’de bulunan elle yapılmış kopya

: N 3 H 4 H H 1
H 3 H 4 H H 9
4 > L V Y H > 4
4 H 4 5 H 1 5 1 5
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1

Aalto 1958: 74

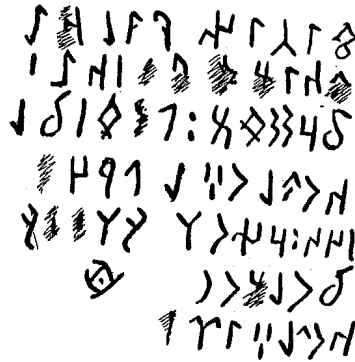
: N 3 H 4 H H 1
H 3 H 4 H H 9
4 > L V Y H > 4
4 H 4 5 H 1 5 1 5
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1

Harcavbay’ın elle yaptığı kopya (Sertkaya-Harcavbay 2001: 337)

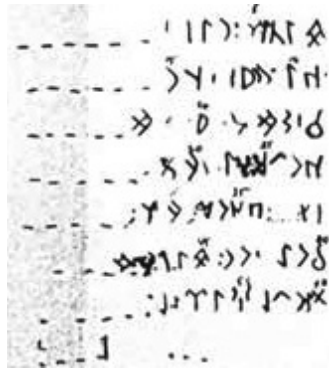
2.4. Hoyto-Tamır XV (Mo 39) 5-6-7: 5. *sün?* *Ul² körki* 6. *bolzun* 7. *kutlug er* “5. <...> güzelliği 6. olsun 7. kutlu asker”

XV. yazıtta 7 satır bulunmakta olup ilk üç satırda, yazıt kahramanı ile maiyetindekilerin, maymun yılının dokuzuncu ayının ikinci gününde Beşbalık’a gittikleri kayıtlıdır. 4. satırda *kutlug alp yüzi* ifadesi bulunmaktadır. 5. satırda silik sözcüklerden dolayı anlam vermek güç olsa da satırın sonunda *körki* sözcüğü bulunmaktadır. Bu sözcük 6. satırdaki *bolzun* ile birleştirildiğinde *körki bolzun* gibi bir tür esenlik dileme ifadesi ile karşılaşılmaktadır. Son satırda ise *kutlug er* yazılmıştır.

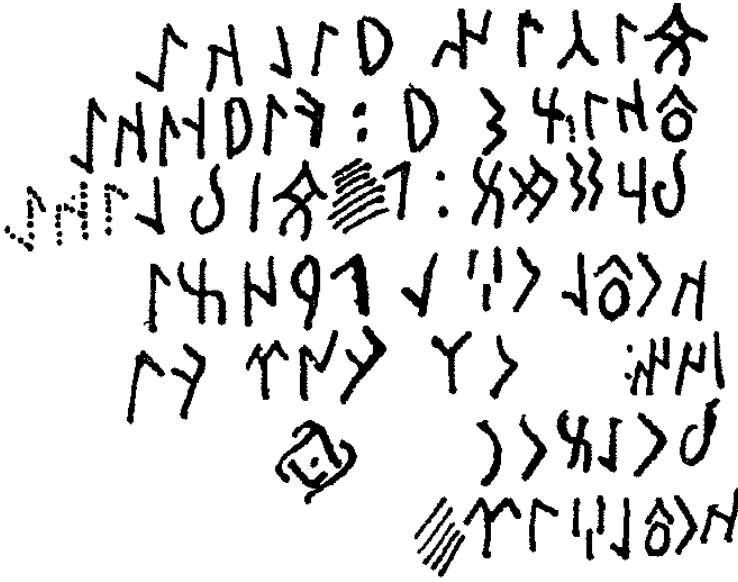
Radloff’ta 2. metin olarak yer alır, Radloff, 5. satırın okunamayan yerlerini ise *kälsäkiñ* ‘dein Kommen’ olarak okur ve anlamlandırır (1895: 261). Orkun ise Radloff’un kopyasını verir ve 5. satırın sonundaki bölümü okumadan bırakır (1938: 109). Aalto’nun, aşağıdaki kopyada da görüleceği üzere verdiği harflerden bir okuma elde etmek mümkün görünmemektedir (1958: 72). Malov da Radloff’un kopyasını kullandığı için Radloff ile benzer biçimde okur ve anlamlandırır (1959: 48). 5. satırın sonu, Sertkaya ve Harcavbay’ın verdiği elle çizilmiş kopyada (2001: 339) *körki* okumaya elverişli bir yazım bulunmakta olup nitekim naşirler de *körki* okumuş ancak anlam vermemiştir (2001: 340).

Radloff 1895: 261

Aalto 1958: 72

(Sertkaya-Harcavbay 2001: 339)

2.5. Hoyto-Tamır XVI (Mo 40) 4: *kut bulzun alı barzun* “kut bulsun, alıversin.”

Hoyto-Tamır XVI. yazıtta 4 satır bulunmakta olup yazıtın ilk satırında yılan yılının onuncu ayından söz edilmekte, 2. satırda ise yine İni Öz İnençü adı geçmektedir. Bu ad 14. yazıttaki ad ile aynıdır. Satırın sonu ile 3. satırda “Beş balık’a gittiklerinden söz edilmekte, okunamayan bir sözcüğün ardından *tegiþ* zarfı ile karşılaşılmaktadır. Son satırda ise yine bir esenlik dileme ifadesi bulunmaktadır: *kut bulzun alı barzun*.

Radloff *kut bolzun alı bar(zun)* okumuş “Glück möge sein, herbring(en .. möge er)” anlamlandırmıştır (1895: 265). Orkun ise *kut bolzun alı bar* “kut olsun. alı var (?)” okumuş ve anlamlandırmıştır (1938: 112). Malov da tıpkı Radloff gibi okumuş ve anlamlandırmıştır: *kut bolzun alı bar(zun)* “да будет счастье и пусть он отвезет!”. Sertkaya-Harcavbay ise *kut bulzun. alı barzun* “kut bulsun. Alarak varsın.” olarak okumuş ve anlam vermiştir.

Esenlik ve başarı dileme ifadesi olarak değerlendirmek mümkün olan 4. satırda geçen *bul-* fiili Türk runik harfli metinlerde çok kullanılan bir fiil değildir. Tespitlerimize göre *bul-* fiili şu metinlerde tanıklanmıştır: b.-tı KT D 31, b.-tum T 23, b.-mış HT VII/2, b.-zun HT XVI/4, b.-sar E 29/3. Büyük yazıtlarda iki kez tespit edilen bu fiil KT D 31’deki yeri oldukça tartışmalı *er at alma* meselesinde, Tonyukuk’ta ise *çölgi az eri bultum* ifadesinde geçmiştir. Buradaki *bul-* fiillerinin *bol-* olması anlam bakımından mümkün değildir. HT VII’deki örnek ise şöyledir: *tegride kut bulmuş* buradaki biçim de anlam bakımından ancak *bul-* fiili olabilir. Altın Kөл II (E 29) yazıtındaki biçimde ise *bol-* ve *bul-* fiillerinin her ikisi de anlam bakımından elverişlidir. İncelediğimiz yazıtın 4. satırındaki fiil, anlam bakımından ancak *bul-* olabilir.

ND>N>J D>J I 9
J N I J G I X: N Z N Y N N I
1 Y J E H J)) X' I 4 6
4 J I J) > Y J) > A ↓

Radloff 1895: 265

ND>N>J D>J I D>J I 0
J N I J G I X: N Z N Y N N I
//// Y J E H ////) X' I 4 6
J J 4 J I J) > Y J) > A ↓

Sertkaya-Harcavbay 2001: 341

2.6. Arhanan 1: *tejr<i>ken kunçuy yegen botur êrkin awlak? eri bolup turdı yağı kôl tarkan küdegü kelirti bunça <...> süg <...> êki kaya teg bek bolzun* “Kutlu prenses, Yegen Botur Erkin Avlak eri olmuştu? Yangı Kôl Tarkan güvey getirdi. Bunca <...> orduyu <...> iki kaya gibi sağlam olsun!”

Arhanan yazıtı, Moğolistan’ın Bulgan eyaleti, Hişig-öndör bölgesinin 40 km. güneyindeki Arhanan Dağı civarında bulunmuştur. Eldeki bilgilere göre yazıtı ilk kez yayımlayan E. Tryjarski’dir. Tryjarski’nin bu çalışması, daha sonra S. G. Klyaştorıny ile birlikte yayımladığı makaleye göre yetersiz olup birçok yerde okuma yapmadığı görülmektedir. 1977 yılında, S. Karjaubay, A. Ochir ve S. G. Klyaştorıny’dan oluşan Moğol ve Sovyet araştırma grubunun çalışmaları sırasında Arhanan yazıtı da incelenmiş ve bu inceleme sonuçları hem Sovyet hem de Moğol tarafınca ayrı ayrı yayımlanmıştır (Tryjarski 1965: 423-424), (Barutcu Özönder 2000: 126), (Battulga 2005: 115). Yazıtta 3 satır bulunmaktadır.

Yazıtın ilk satırında Kutlu prenses, Yegen Botur (?) Erkin Avlak (?) eri olduğu (?) ve Yangı Köl Tarkan'ın bir güvey getirdiği belirtildikten sonra satır, “iki kaya gibi sağlam olsun” esenlik dileme cümlesiyle bitmektedir. Satırda geçen esenlik dileme ifadesi şöyledir: *ëki kaya teg bek bolzun* “iki kaya gibi sağlam olsun!” Yazıtın Karjaubay yayınında *But anta kaya etin bek bolzun* “в году мы (обряды погребения) совершили” (1980: 91); Klyāštormıy-Tryjarski yayınında [...] *ikin qaya tägdik bolzun* “We penetrated (so far) as (these) two rocks. Let it be (known)” okunup anlam verilmiştir (1990: 64). Bu esenlik dileme ifadesi S. Barutcu Özönder tarafından, okunamayan yer ile birlikte *bo at anta qayatän bāk bolzun* okuyarak “bu san onda kayadan (daha) dayanıklı/berk olsun” biçiminde anlam vermiştir (2000: 129). Ts. Battulga ise .. *süg ..iki.. qaya teg bek bolzun* “цергийг ..хоёр.. хад мет бех болтугай.” okumuş ve anlamlandırmıştır (2005: 117).

Satırın sonundaki aşınmalar farklı okumalara neden olmuştur. Biz, *teg* edati marifetiyle kayanın sertliği/berkliğine benzetme yapıldığını düşünmekteyiz. Ancak ne olursa olsun, eğer yanlış anlamıyorsak kutlu prenses ve gelin için, kaya benzetmesi yapılarak esenlik dilendiği açıktır.

2.7. Arhanan 2: *Ben bitig bitidim kaya tejr<i>ken kutlug boluŋ* “Yazıt yazdım. Kutlu kaya (gibi) kutlu olun!”

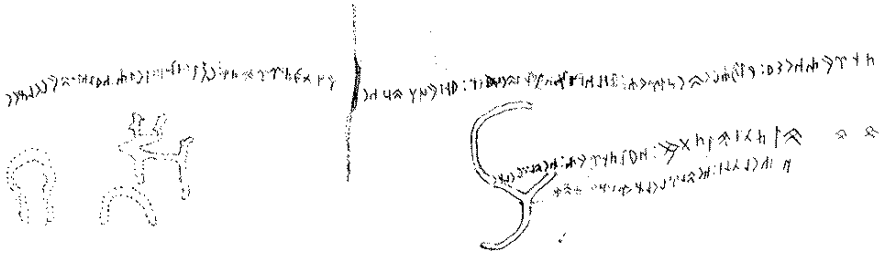
2. satırın tamamı şöyledir: *ben bitig bitidim kaya tejr<i>ken kutlug boluŋ* “Yazıt yazdım. Kutlu kaya (gibi) kutlu olun!” Satırda, yazıtın kayaya kazındığı bilgisinin ardından *kaya tejr<i>ken kutlug boluŋ* “Kutlu kaya (gibi) kutlu olun!” esenlik dileme cümlesiyle son bulmaktadır. Karjaubay *bekü bitik bitidim, qaya tejr ekin qutluŋ bolun!* “...щательно надпись написал я. Небом рожденный скале. Пусть будет благодатным!” (1980: 91). Klyāštormıy-Tryjarski satırın sonunu *bolzun [...] Ir* okumuştur (1990: 64). Barutcu Özönder satırın başında bir eksik yazım belirleyerek okumuş ve anlamlandırmıştır: *bā<ŋ>kü bitig bitidim qaya täŋrikän qutluŋ boluŋ* “Sonsuzluk yazıtı yazdım. İlâhî kaya kutlu olun!” (2000: 129). Battulga ise *bitiç bitdim qaya täŋrikän qutluŋ boluŋ* “бичээс бичив, би. Хад тэнгэрхэн өлзийтей болог.” (2005: 117).

Yazıtın ikinci satırında “kutlu kaya gibi kutlu olun!” anlamında bir esenlik dileme ifadesiyle de yine kutlu prenses ve güveye iyilik dilendiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan esenlik dileme ifadesi olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

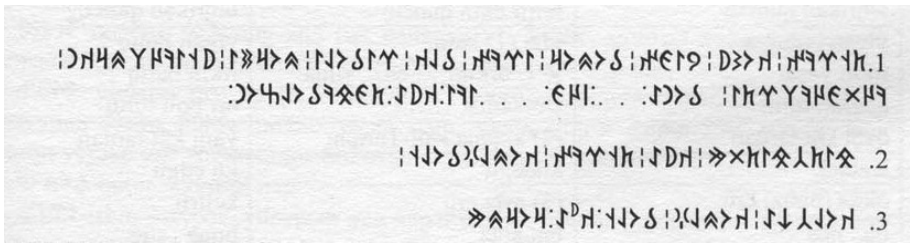
2.8. Arhanan 3: *kul açuk a kutlug boluŋ kaya <u>r<t>urtum* “(Adım) Kul Açuk. Kutlu olun. Kaya(ya) yazı vurdurdum.”

Bu satır, yazıtın naşirlerince şöyle okunmuş ve anlamlandırılmıştır: Karjaubay ...*qulaçquŋ qutluŋ boluŋ! Qırın bedizdim* “...твоя сажень (тело) пусть будет благодатным! Вырезаль, начертил я геж орчуулжее.” (1980: 91). Klyāštormıy-Tryjarski *ir[k]a ina y s l [yagau l? yaşıl?]: [qutluŋ] bolzun qırurtim* “May Irkin (?) Yasal (? ...) enjoy divine favour.” (1990: 64). Barutcu Özönder *aŋaru qolçuquŋ qutluŋ boluŋ qırıŋ bädzädım* “onlara (kut) ihsan edin! Kutlu olun. Yalçın dik kayayı bezedim/süsledim.” (2000: 129). Battulga *Qul açuqa (açoqa) qutluŋ boluŋ qaya ur[t]urtum* “Боол ачука (Ачока) өлзийтей болог. Хаданд цохиулав, би.” (2005: 117).

Satırdaki farklı okumaların nedeni harflerin teşhisinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle yazıt üzerinde çalışanların ya Karjaubay ya da Battulga'nın verdiği kopyalardan hareket ettiği anlaşılmaktadır. Battulga'nın verdiği harf teşhisine göre, yazıtın son satırında, yazıtı yazan kişinin adının Kul Açuk olduğu ve kayaya yazıtı kendisinin kazıttığı anlaşılmaktadır. Bu satırda da “kutlu olun” esenlik dileme ifadesinin varlığında kuşku bulunmamaktadır.

Çizim: <http://bitig.org/copies/365.gif>

Battulga 2005: 117

Sonuç

Eski Türk yazıtlarında, Türk boylarının yalnızca savaşlarından söz edilmemekte, gündelik hayatlarına dair izlere de rastlamak mümkün olabilmektedir. Bu ifadeler çok zaman satırlar arasına serpiştirilmiş hâlde bulunmaktadır. Bu makalede eski Türk yazıtlarında tespit edilen yakarış ve esenlik dileme ifadeleri üzerinde durulmuştur. Makalenin ilk bölümünde, yazıt kahramanlarının, Tanrı'ya yani kutsal Gök'e yakarışları incelenmiştir. Tespit edilen bulgular Türklerin dinî hayatının daha iyi anlaşılabilmesi için bir katkı olarak değerlendirilmelidir. Makalenin ikinci bölümünde ise tespit edilen esenlik dileme ifadeleri hakkında bilgi verilmiştir. Esenlik dileme ifadelerinde yazıt kahramanlarının ağzından, özellikle sefere çıkan askerlere iyi dileklerde bulunulmuştur. Her iki bölümde de yazıtlardaki bu ifadeleri farklı okuyup anlamlandıran nasirlerin görüşlerine de yer verilmiştir.

Makaleden elde edilen en önemli sonuç ise Türklerin dinî ve kültürel hayatının anlaşılabilmesi için Türklerin bilinen ilk yazılı belgeleri olan eski Türk yazıtlarının birincil ve güvenilir kaynaklar olduğudur.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- AALTO, P. - G. J. RAMSTEDT - J. G. GRANÖ (1958). "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei." *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 60/7, s. 3-91.
- ARAT, R. Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig* III. İndeks. Hzl.: Kemal ERASLAN-Osman F. SERTKAYA-Nuri YÜCE, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2017). "Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) Yazıtları." *Türkbilgi* 33, s. 1-14.
- AYDIN, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- BADAM Azzaya (2007). "Tayhar Çuluunu runi biçees." *Acta Historica Mongolica* 8/9, s. 68-75.
- BADAM Azzaya (2012). "Taikhar Çuluu Yazıtı." *Türkbilgi* 23, s. 61-68.
- BADAM Azzaya (2012). "Yamaan Usnı Hanın Hadnı Biçees." Bülent GÜL (ed.): *Türk Moğol Araştırmaları, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 93-97.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (1998). "Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular." *Journal of Turkish Studies* 22, c. 2, s. 171-184.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (2000). "Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı." *Kök Araştırmalar* 2/1, s. 121-134.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (2006). "Çöyr Yazıtı." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/3, s. 108-124.
- BATTULGA, Ts. (2005). *Mongolin runi biçgiyn бага дурсгалууд*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum.
- BATTULGA, Ts.-İ. V. KORMUŞIN (2009). "O nominal'noy nadpisi na skale v Hangidaye (Tsentralnaya Mongoliya)." *Tyurkologičeskiy Sbornik 2007-2008*, s. 5-13.
- BAYARHÜÜ, N. (2009). "Yamaan usnı havtsln Hanan hadnaas şineer ilrülsen biçeesüüd." *Oyuni Helhee* 2009/2-6, s. 40-49.
- BOMBACI, A. (1965). "Kutlug bolzun! A contribution to the history of the concept of 'fortune' among the Turks." *Ural-Altäische Jahrbücher* 36, s. 284-291.
- BOMBACI, A. (1966). "Kutlug bolzun! II." *Ural-Altäische Jahrbücher* 38, s. 13-43.
- ED: CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARJAUBAY, S. (1980). "Nadpis' na skale Arhanana." *Hel Zohiol Sudlal* 16/1-25, s. 90-93.
- KÁROLY, L. (2008). "Yakut Names for Animals in Pallas's *Zoographia*." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61/3, s. 295-323.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1971). "Runičeskaya nadpis' iz vostočnoy Gobi." L. Ligeti (ed.): *Studia Turcica*, Budapest, s. 247-258.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1978). "Naskal'niye runičeskiye nadpisi Mongolii. I. Tes, Gurvaljin-ula, Hangita-hat, Hentey." *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1975, s. 151-158.
- KLYAŞTORNIY, S. G. - E. TRYJARSKI (1990). "An improved edition of the Arkhanen inscription." *Rocznik Orientalistyczny* 47/1, s. 63-68.
- KORMUŞIN, İ. V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye epitafii, teksti i issledovaniya*. Moskva: Nauka.
- KORMUŞIN, İ. V. (2008). *Tyurkskiye Yeniseyskiye epitafii, grammatika, tekstologiya*. Moskva: Nauka.
- KORMUŞIN, İ. V. (2011). "Çöyr Runik Kitabesinin Yeni Okuma Yorumlaması Hakkında." Ülkü ÇELİK ŞAVK (ed.): *"Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, c. 2, s. 511-518.

- KTS: TOPARLI, Recep - Hanifi VURAL - Recep KARAATLI (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MALOV, S. Ye. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, teksti i issledovaniya*. Moskva-Leningrad.
- MALOV, S. Ye. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, teksti i perevodı*. Moskva-Leningrad.
- MALOV, S. Ye. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad.
- ORKUN, Hüseyin N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PERLEE, H. (1960). "Tayhir çuluu." *Studia Arheologica* 1/4, s. 1-26.
- RADLOFF, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg.
- RİNTCHEN, E. B. (1968). *Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stelles en Mongolie recueillis (Corpus Scriptorum Mongolorum)*. Ulaanbaatar.
- SARTKOJAULI, K. (2014). "Yamaan Us (Eşki Sui) Jazui/Writing of (Goat water) Yaman Us." *Tyurkologiya* 12/67, s. 122-128.
- SERTKAYA, Osman F. (1998). "Die Runen-Inschrift von Çoyr." Jens P. LAUT - Mehmet ÖLMEZ (hızl.): *Bahşı Öğdisi. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag/60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı)*. Freiburg-İstanbul: Simurg Yayınları, s. 349-361.
- SERTKAYA, Osman F. - S. HARCAVBAY (2001). Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (ön neşir). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2000, s. 313-346.
- SUZUKI K. (2009). "Revision and Reinterpretation of the Choir Inscription." J. BEMMANN - H. PARZINGER - E. POHL - D. TSVEENDORJ (eds.): *Current Archaeological Research in Mongolia* (Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 17th-23rd, 2007), Bonn: Universität Bonn Verlag, s. 417-425.
- ŞİNEHÜÜ, M. (1978). "Hangidayn hadnı türeg biçeesiyg hadin nygtalsan n'." *Hel Zohiol Sudlal* 13/8, s. 65-69.
- ŞİRİN USER, Hatice (2011). "Yenisey Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler-II-“ Ülkü ÇELİK ŞAVK (ed.): "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı, c. 2, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 767-774.
- TEKİN, Talat (1997). "The first *Altınkök* Inscription." *Turkic Languages* 1/2, s. 210-226.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul.
- TIBIKOVA L. N. - İ. A. NEVSKAYA - M. ERDAL (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy Universitet.
- TMEN: DOERFER, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band I-IV. Wiesbaden: Franz Steiner.
- TRYJARSKI, E. (1965). "L'inscription turque runiforme d'Arkhanen en Mongolie." *Ural-Altaische Jahrbücher* 36/3-4, s. 423-428.
- VASİLYEV, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- VEWT: RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- YILDIRIM, Fikret (2013). "Kâğıda Yazılı Runik Harfli Eski Türkçe Metinler." Erhan Aydın-Rysbek Alimov-Fikret Yıldırım: *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: BilgeSu Yayınları, s. 339-494.

KÖKTÜRK HARFLİ YAZITLARDAKİ 'ESİZ' KELİMESİ ÜZERİNE

On The Word of 'Esiz' in The Kokturk Letter Inscriptions

Nurdin USEEV*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 31-42

Öz: Vefat eden şahısın kimlerden, nelerden ayrıldığını, kimlere, nelere doymadığını, hayatında ne gibi önemli işleri yaptığını, kaç yaşında vefat ettiğini anlatan kısa metinlerden oluşan Köktürk harfli Güney Sibirya Yazıtları'nda, özellikle Yenisey Yazıtları'nda en çok esiz / esizim kelimesi geçmektedir. Bu kelime bilim adamları tarafından farklı şekilde yorumlanmış; bundan dolayı yazıtların tamamı değişik anlam kazanmıştır. Örneğin: T. Tekin ve onun görüşünü kabul eden bilim adamları söz konusu kelimeyi bir acınma ünlemi olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla onlara göre 'Kök tenride kün ay esiz ermiş, esizime adırıldım' cümlesi '*Gökyüzünde, güneş ve ay, ne yazık ki, imiş, ne yazık ki, ayrıldım*' şeklinde tercüme edilmektedir. Ancak bu tercümeden bir anlam çıkarmak, cümlelerin yapısını tespit etmek mümkün olmamaktadır. Üstelik esiz kelimesinin iyelik ve çokluk ekleri ile çekimlenmiş esizim, esiziñ, esizlerim kullanımlarının bulunması söz konusu kelimenin çekime girmeden kalıp ifade olarak kullanılan acınma ünlemi olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Bundan dolayı B. Orinbay, R. Alimov gibi bilim adamları esiz kelimesinin "değerli" anlamına gelen bir cins kelime olduğunu düşünmektedirler.

Makalemizde esiz kelimesinin leksik anlamı, metinlerdeki kullanımı, morfolojik yapısı ve sentaktik görevi incelenmeye alınmış; çalışma sonucunda söz konusu kelimenin bir acınma ünlemi değil, değerli anlamına sahip bir kelime olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Köktürk harfli yazıtlar, Yenisey Yazıtları, esiz, acınma ünlemi, değerli, cins kelime.

Abstract: The South Siberian inscriptions in Köktürk letters are composed of short texts describing who passed away, who separated from what, what they did not fulfill, what important works they did in their lives, and how old they died. The most common word in these inscriptions is the word 'esiz'. This word has been interpreted differently by scientists, so all of the inscriptions have acquired different meanings. For example, T. Tekin and scientists who accept her view accept the word as an exclamation of pain. Therefore, according to them, the sentence Kök tenride kün ay esiz ermiş, esizime adırıldım' is interpreted as 'Sky, sun and moon, unfortunately, enthronement, unfortunately, separated'. However, it is not possible to make a meaning and to determine the structure of the sentence from this translation. Moreover, the use of the word esiz by possessive and multiplicative suffixes weakens the possibility that this word can be used as an exclamation of pain. Therefore, scientists like B. Orinbay and R. Alimov thinks that the word esiz is a word which means a dear.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek/KIRGIZISTAN, nuruseev@gmail.com.
Gönderim Tarihi: 18.03.2019 / Kabul Tarihi: 20.04.2019

In our work have been examined the lexical meaning, the use in texts, the morphological structure and the syntactic task of the word *esiz*. As a result of the study, it was concluded that the word *esiz* was not an exclamation of pain but a word with dear meaning.

Keywords: Old Turkic inscriptions, Yenisey inscriptions, *esiz*, an exclamation of pain, dear, word.

Giriş

Bilindiği gibi Yenisey Yazıtları'nın çoğu mezar taşlarına kazınan, merhumum hayatındaki önemli noktaları barındıran ve onun kimlerden ayrıldığını birer birer anlatan epitafik kitabelerdir. Dolayısıyla söz konusu yazıtlar bu dünyadan öbür dünyaya göç eden insanın eşinden, kutsal devleti ve milletinden, evlatlarından, akrabalarından, arkadaşlarından ve kutsal yer-suyundan ayrılmasını, bundan kaynaklanan duygularını ve acısını yansıtan kalıp ifadelerden oluşmaktadır. Ancak Yenisey Yazıtları Orhun Yazıtları'na göre daha küçük olmasından dolayı bilim adamlarının ilgisini çok çekmemiştir. Bundan dolayı bu yazıtların metni, dili ile ilgili gerçeğe aykırı görüşler söylenmiştir. Örneğin, Sir Gerard Clauson, Yenisey Yazıtları'nın çok basit ve aralarında ilişki bulunmayan metinlerden oluştuğunu ileri sürmekte (Clauson, 1962: 69), L. Bazin, söz konusu yazıtların mantıksal bir yapıya sahip olmadığını belirtmektedir (Bazin, 1958: 106). A. M. Şçerbak, Yenisey Yazıtları'nın doğru bir kompozisyona sahip olmadığını, kısa kelime gruplarının dağınık topluluğu gibi bir imaj bıraktığını belirttikten sonra, söz konusu yazıtların 'basitliği' yazıtların kendisinden değil, iyi araştırılmamasından kaynaklandığını ifade etmektedir (Şçerbak, 1970: 122). A. M. Şçerbak'ın dediği çok önemlidir. Çünkü gerçekten Yenisey Yazıtları'nın iyi anlaşılması, metin yapısının çözülmemesi bu yazıtların iyi araştırılmamasının sonucudur. Buna yanlış yorumlanan kelimeleri ve kelime gruplarını eklersek karmaşıklık daha da artmaktadır. Yanlış yorumlandığını düşündüğümüz kelimelerden birisi **esiz** (esizime, esizlerime, esiziğin) kelimesidir.

1. Esiz Kelimesinin Önceki Anlamlandırmaları

zs, amzs şeklindeki bu kelime S. Ye. Malov ve onu takip eden H.N. Orkun tarafından **siz** ve **sizime** şeklinde okunmuş; şahıs zamiri olarak kabul edilerek *bana ait olan sizlerden* şeklinde anlamlandırılmıştır (Malov, 1952: 13; Orkun, 1940: 31). T. Tekin ise bu kelimeyi Orta Türkçedeki **esiz** acınma ünlemi ile ilişkilendirerek, *ne yazık* anlamına gelen acınma ünlemi olarak açıklamıştır (Tekin, 1964: 134-144). Yenisey Yazıtları'nı iki defa yayımlayan İ. V. Kormuşin de T. Tekin'in okuyuşunu kabul etmiş; hatta Yenisey Yazıtları'nın doğru okunmasında, iyi anlaşılmasında çok önemli bir metindilbilimsel keşif olarak değerlendirmiştir (Kormuşin, 1997: 5). Biz de ilk önce S. Ye. Malov'un görüşüne katılmıştık (Useev 2007: 1-8). Ancak daha sonra metinlerin kontekstine ve kelimenin cümle içindeki anlamına bakarak bu kelimenin acınma ünlemi olmadığını ve *zavallı; kayran* (hem *zavallı*, hem de *değerli* anlamı var) anlamına gelen bir kelime olduğunu ileri sürmüştük (Useev, 2008: 4405-4415; Useev, 2011: 62-64). T. Tekin'in görüşüne ilk karşı çıkan bilim adamı Kazak âlimi B. Orınbay'dır. O, 2004'te yayımladığı bildirisinde Yenisey Yazıtları'ndaki **esiz** kelimesinin **esiz er, esiz el** şifât tamlamalarında *değerli* anlamına geldiğini ileri

sürmektedir. Bunun gerekçesi olarak bugünlerde Kazak ve Kırgız Türkçelerinde *zavallı*, *kayran* anlamında kullanılan **esil** kelimesinin Eski Türkçede **esiz** şeklinde ve *değerli* anlamında bulunabileceği tahminini vermektedir (Orınbay, 2004: 70-75). O. F. Sertkaya, **esiz** kelimesini *felâket*, *üzüntü* şeklinde anlamlandırmaktadır (Sertkaya, 2010: 231). R. Alimov, **esiz** / **esil** kelimesinin çağdaş Kırgız, Kazak, Özbek Türkçelerindeki *değerli*, *aziz* anlamlarından ve Eski Türkçe **esirke-** filinden hareketle **esiz** kelimesinin daha çok *değerli*, *kıymetli* anlamına gelen söz, bazen de *yazık* anlamına gelen acınma ünlemi olarak kullanıldığını düşünmektedir (Alimov, 2013: 17-38). Ancak daha sonraki çalışmalarda bu görüşlerden sadece T. Tekin'in görüşü kabul edilmekte, diğer görüşler dikkate alınmamaktadır. Örneğin, E. Aydın, bu kelimeyi *ne yazık* anlamına gelen bir acınma ünlemi olarak anlamlandırmıştır (Yıldırım, Aydın ve Alimov, 2013).

2. Esiz Kelimesinin Leksik Anlamı

R. Alimov'un da belirttiği gibi Kırgız Türkçesinde **esiz** sözü geçmektedir. Bu kelimeyi sözlüğünde ele alan K. K. Yudahin, **esiz** kelimesinin **esil** kelimesine gönderme yapmaktadır (Yudahin, II, 1985: 467). Yani Kırgız Türkçesindeki **esiz** kelimesi **esil** kelimesinin aynısıdır. Ancak **esil** kelimesi vefat eden kişiler için söylenen ve acınma anlamı olan bir kelimedir. Fakat R. Alimov'un belirttiği gibi 19. asra ait ilk metinlerde *değerli* anlamında geçmektedir (Alimov, 2013: 25). Üstelik Manas Destanı'nda da **esil** kelimesi *değerli*, *kıymetli* anlamında bulunmaktadır:

S. Karalaev, "Manas", 2010, s. 123	
Özgün Metin	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Eki cüz eken balbanı Esil Manas kabılan Baarın kırıp taştadı.	İki yüzmüş pehlivanı <i>Esil (değerli) Manas kaplan</i> <i>Hepsini öldürdü.</i>
S. Karalaev, "Manas", 2010, s. 50	
Özgün Metin	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Ebin eptep tabayın, Ebi menen uruşup, Esilim Manastı saktap kalayın. Şerim Manas turganda, Kıtay emes kılımdın Kandığın tartıp alayın.	<i>Yolunu bulayım,</i> <i>İyice savaşıp,</i> <i>Değerlim Manas'ı koruyayım.</i> <i>Kaplanım Manas var iken,</i> <i>Sadece Çin değil</i> <i>Bütün dünya hükümdarlığını alıyorum.</i>
S. Karalaev, "Manas", 2010, s. 789	
Özgün Metin	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Alıstan körüp Almambet (Telegeyi teñ esil er, Tegi artık, arslan-şer)	<i>Uzaktan görüp Almambet</i> <i>(Her yeri tam değerli er,</i> <i>Kökü soylu, arslan-şer)</i>
S. Karalaev, "Manas", 2010, s. 924	
Özgün Metin	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Erikpey cakın kalgende, Esiliñ töröñ körgöndö, Kaalap karap turabı, Kankordu kудay urabı, Dobılbastı bir koydu,	<i>Üşenmeden yakın geldiğinde,</i> <i>Değerlin hükümdarın gördüğünde,</i> <i>O hiç durar mı,</i> <i>Hunkoru Allah vurur mı,</i> <i>Dobulbasa br vurdu,</i>

Gördüğümüz gibi yukarıdaki metinlerde geçen **esil** kelimesi *değerli* anlamına gelerek üç metinde Manas'ı, bir metinde Almambet'i tasvir etmektedir. Demek ki yazıtlardaki **esiz**'in çağdaş Kırgız Türkçesindeki izi olan **esil** kelimesi hem vefat eden kişilere söylenerek acınma bildirmekte, hem de hayattaki kişiler için kullanılarak *değerli, kıymetli* anlamına gelmektedir.

3. Esiz Kelimesinin Morfolojik Yapısı

Esiz kelimesinin anlamını tespit etmede dayanılması gereken ilk verilerden biri bu kelimenin cümle içindeki morfolojik yapısıdır. Yani çekim eki alıp almayışıdır. Çünkü bilindiği gibi ünlem olarak kullanılan kelimeler çekime girememekte, yapım eki alamamaktadırlar (Kudaybergenov vd. 1980: 462; Akalın, 2009: 408). Buna göre ele alınan kelimenin **esiz+im**, **esiz+iğ**, **esiz+ler+im** şekillerinin, yani iyelik ve çokluk ekleriyle çekime girmiş şekillerinin bulunması **esiz** kelimesinin bir acınma ünlemi olabileceği ihtimalini zayıflatmaktadır. Ancak bazen bazı ünlemler iyelik eki gibi çekim eklerini alabilmektedirler. Fakat bu durumlarda bunların artık kalıplaşması gerekmektedir. Yani çekim ekinin görevinin unutulması ve her zaman öyle kullanılması lazımdır. Ancak **esiz** kelimesi, aşağıda göreceğimiz cümlelerde çekime girmekte ve yapısındaki çekim ekleri de görevini yerine getirmektedirler.

1. Kök eki ayrılan ve +im iyelik eki alan **esiz+im** kelimesi

Uyuk-Tarlak (E 1) Yazıtı'nda geçen 'Esiz elime, kunçuyıma, oğlanıma, bodunıma, esizime altmış yaşımda [adırlıtm]: (*Değerli devletimden, eşimden, oğullarımdan, değerlilerimden altım yaşımda [ayrıldım]*)' cümlesindeki **esizim** kelimesi **esiz:m** (**am:zis**) şeklinde yazılmıştır (Foto 1, Çizim 1). Metnin orijinalinden de anlaşılacağı üzere, cümlede **adırlı-** fiili yazılmamıştır. Ancak **altımış yaşımda** dedikten sonra **adırlıtm** yüklemine geleceği ve yüklem yazı alanına sığmadığı için yazılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü yazıtların çoğunda bulunma hâli ekiyle geçmiş sayı sıfatlarından sonra hemen hemen her zaman (E 22, 1; E 3, 4; E 32, 11) **adırlı-** fiili gelir. **Adırlı-** (ayrıl-) fiili ise kendisinden önce ayrılma hâli ekini almış bir ismin gelmesini gerektirmektedir. Demek ki, burada **am:zis** harfler grubu **esizim-e** (ne yazık) acınma ünlemi değil; **esiz** köküne +**m** iyelik eki ile +**e** yaklaşma / ayrılma hâli ekinin birleşmesinden oluşan, *değerlilerimden* anlamına gelen kelimedir. Bunu **esiz (zis)** kelime kökünün +**m** iyelik ve +**e** yaklaşma/ayrılma hâli ekinin Eski Türk yazıtlarında kelimeleri ayıran ayraç işareti (:) ile ayrılması (**am:zis**) kanıtlamaktadır. Bu ayraç işareti (:) Yenisey Yazıtları'nda kelime kök veya gövdelerini (anamlı dil öğelerini) eklerden (görevli dil öğelerinden) ayırmak için de kullanılmıştır (Kormuşin, 1997: 19; Useev, 2011: 31). Örneğin: söz konusu kelimenin bulunduğu yazıtta geçen **bodun:ka** kelimesinin gövdesi olan **bodun** kökü +**ka** hâl ekinin iki nokta ile ayrılmıştır (aq:NDB). Bundan başka Çaa-Hol X (E 22) Yazıtı'nda 'Üç elig yaşımda (aD:mVJ) adırlıdım (*Kırk üç yaşımda ayrıldım*) (E 22, 1)' cümlesinde **yaşımda** kelimesinin +**da** bulunma hâli eki aynı (:) ayraç işareti ile ayrılmıştır. Bu bağlamda **esizime** şeklindeki bu kelimenin kökünün leksik anlama sahip **esiz** kelimesi ve eklerinin +**im** I. şahıs iyelik ve +**e** ayrılma hali ekleri olduğunu ileri sürmek mümkündür. Üstelik aynı cümle başında **esiz** kelimesinin ek almadan bulunması bu görüşümüzü kanıtlamaktadır.

Ancak **esizim** kelimesini bazı ünlemlerin çekimlenmesi ile açıklamak mümkündür. Çünkü bazen ünlemler çekimlenmiş kelimelerden oluşmaktadır. Örneğin, Türkiye Türkçesindeki **başla-** fiilinden yapılmış **başlatma** ve **başlarım** kelimeleri ettirgenlik kategorisi ve zaman ekleri ile çekimlenerek ünlemleşmiştir (Dinar, 2016: 28-32). Ancak böyle ünlemlerin tek şekli olup, artık kalıplaşmış ifade gibi kullanılması gerekmektedir. Oysa **esiz** kelimesi yazıtlarda sadece I. şahıs iyelik ekini değil, aşağıda göreceğimiz gibi II. şahıs iyelik ekini ve çokluk ekini de almaktadır. Yani çekimlenmektedir.

2. +iñ II. şahıs iyelik eki almış **esiziñ** kelimesi

İki yazıtta, Yenisey Yazıtları'ndan Oçurı I (E 26) Yazıtı'nda ve Altay Yazıtları'ndan Yabogan (A 84) Yazıtı'nda **esiz** kelimesi +iñ II. şahıs iyelik eki almış şekilde geçmektedir: **Esiziñ**, er at Ur... (*Değerlin, er adı Ur...*) (E 26, 13) (Useev, 2011: 456); Ay teg eşiñiz, **esiziñ** eşiñ! Edgüti ayañ, teriñ! (*Ay gibi (güzel) eşiñiz, değerli eşiñiz (bu dünyada kaldı). (Siz şimdi onun çocuklarını) iyice koruyun (ve mal-mülkünü) toplayın!*) (Konkobaev, Useev, Şabdanaliev, 2015: 267-268). Bu cümlelerde yazıtı yazan şahıslar vefat eden kişiye seslenerek onun yakınlarını *değerlin* anlamına gelen **esiziñ** kelimesi ile nitelendirmektedirler. Örneğin, Yabogan (A 84) Yazıtı'nda geçen '**esiziñ** eşiñ (*değerli eşiñ*) [IJ]IYs]' tabirinde yazıtı yazan şahıslar yazıt sahibinin eşini **esiz** köküne +iñ II. şahıs iyelik eki ekleyerek nitelendirmişlerdir (Çizim 2, Foto 2). Bu kelimeyi de *değerlin* şeklinde anlamlandırmaktan başka bir yol yoktur. Çünkü bundan sonra gelen ve *eşiñ*, *eşiñiz* anlamına gelen **eşiñ** kelimesi de aynı – eş kelime kökü +iñ II. şahıs iyelik eki – morfolojik yapıya sahiptir.

3. Çokluk eki alan **esizlerim** kelimesi

Ele alınan kelime Eerbek I (E 147) Yazıtı'nın beşinci satırında **esizlerime** şeklinde geçmektedir: Bodunuma, bu kunıma bökmedim, ayıta, esizime (amZs), ulugım, kiçigime bökmedim, ayıta, **esizlerime** (amrlZs) (*Devletime, halkıma doyamadım, ne yazık, değerlilerime, büyüklerim, küçüklerime doyamadım, ne yazık, değerlilerime!*) (E 147, 5) (Useev, 2011: 600-601).

Bu cümlede ele alınan kelime +ler çokluk ekini almıştır. Yazıtlardaki **ayıta**, **açıga** gibi diğer acıma ünlemlerinin hiçbirisi çokluk ekini almamıştır. Çokluk eki aldığına göre Köktürk harfli yazıtlardaki **esiz** kelimesi bir acınma ünlemi değil, *değerli* anlamına gelen, dolayısıyla çekime girebilen bir kelimedir. Bize göre bu kelime cümle başından beri birer birer sayılmakta olan **bodunım**, **bukunım**, **ulugım**, **kiçigim** isimlerini genelleme, toplarlama görevini yerine getirmektedir.

Bu örnekler **esiz** kelimesinin yazıtlarda kalıplaşmış bir ünlem değil, çekime giren bir isim olarak kullanıldığını ispatlamaktadır.

4. Esiz Kelimesinin Sentaktik Görevi

Esiz kelimesinin anlamını tespit etmede dayanılması gereken önemli verilerden biri bu kelimenin geçtiği cümleler, kelime grupları, bu cümlelerin, kelime gruplarının genel anlamıdır. Bundan dolayı yazıtlardaki cümleleri birer birer ele almak gerekmektedir. Bilindiği gibi ünlemler söz dizimi çalışmalarında cümle dışı öge olarak değerlendirilmektedir. Çünkü ünlemlerin yüklem, özne, tamlayıcı gibi cümle oluşturu

görevi bulunmamaktadır (Kudaybergenov vd. 1980: 462). Aslında ünlemler verici ile alıcı / hatip ile muhatap arasında mesajın iletilmesinde uyarıcı ve kuvvetlendirici görevi görürler (Alyılmaz, 1999: 534-540). Buna göre **esiz** kelimesi de yazıtlardaki cümlelerde belirli bir yerlerde, kalıplaşmış bir şekilde bulunarak cümlenin diğer öğeleri ile ilişki içinde olmaması gerekmektedir. Ancak yazıtlara baktığımızda **esiz** kelimesinin sıfat tamlamasında sıfat unsuru, cümle içinde genelleme öğe, açıklayıcı öğe, isim yüklemine isim ögesi olarak görev yaptığını görmekteyiz. Bundan dolayı aşağıda bunları ayrıntılı bir şekilde ele almayı uygun gördük.

1. Sıfat tamlamasında sıfat unsuru olarak yer alması

Bir sıfat unsuru ile bir isim unsurunun meydana getirdikleri kelime grubu (Ergin, 1999: 380), bir isim unsurunun bir sıfat unsuruyla nitelendiği veya belirtildiği kelime grubu (Karahana, 2007: 48), tamlananı yalın hâldeki isim kelime grubu (Caparov, 1979: 59) ve varlıkların durumlarını, biçimlerini, renklerini kısacası nasıl olduklarını bildiren niteleme sıfatlarının bir isimle birlikte kullanımından ortaya çıkan niteleme sıfatları + isimden kurulu tamlamalar ve isimleri aitlik, işaret, sayı, soru, belirsizlik ve diğer yönlerden belirten belirtme sıfatları ile isim / isim gruplarıyla oluşturdukları belirtili sıfat tamlamaları (Alyılmaz, 1994: 20, 118) olarak tanımlanan sıfat tamlaması sıfat ve isim unsurundan oluşmaktadır. Yenisey Yazıtları'ndaki kök halindeki **esiz** kelimesinin kullanımına bakarsak söz konusu kelimenin sıfat tamlamasının sıfat unsuru olarak yer aldığını görürüz:

a. Esiz er (*değerli er*)

Uybat II (E 31) Yazıtı'nın beşinci satırı '*...ta **esiz** er iki oğlın birle ölti: ...da *değerli er iki oğluyla birlikte öldü**' şeklindeki cümleden oluşmaktadır. Bu cümlede **er** kelimesi ile verilen yazıt sahibinin herhangi bir olayda iki oğluyla birlikte vefat ettiği anlatılmaktadır. Dikkat edersek **er** kelimesi **esiz** kelimesi ile nitelendirilerek '*esiz er (değerli er)*' şeklindeki bir sıfat tamlamasını oluşturmaktadır.

b. Esiz er başı (*Değerli erler başı, komutan*)

Abakan (E 48) Yazıtı'nın onuncu satırı '*Erdemi bar için kanında Kü Tutuk atka tegmiş begim, **esiz** er başı, ayıta, açığa (*Erdemi var olduğu için hükümdarından Kü Tutuk adına sahip olan beyim, değerli erler başı, ne yazık, ne acı!*)*' şeklindeki cümleden oluşmaktadır. Bu cümlede **esiz** kelimesi '*esiz er başı (değerli askerin başı, komutan)*' sıfat tamlamasında sıfat unsuru olarak yer almaktadır.

c. Esiz kün-ay, esiz el-kan (*Değerli güneş ve ay, değerli devlet ve hükümdar*)

Yukarıdaki **esiz er**, **esiz er başı** tabirlerindeki **esiz** kelimesini acınma ünlemi olarak görmek isteyenler itiraz edebilirler. Ancak Eerbek I (E 147) Yazıtı'nda geçen '*Kök teñride esiz kün-ay ermiş, yağız yerde esiz el-kan ermiş, bökmedim, ayıta (*Gökyüzünde değerli güneş-ay imiş (varmış), yağız yerde değerli devlet-han imiş (varmış), (onlara) doymadım, ne yazık!*)*' cümlesindeki **esiz kün-ay** ve **esiz el-kan** tabirlerindeki **esiz** kelimesini *ne yazık* diye tercüme ederek acınma ünlemi olarak kabul etmek çok mantıksız gelmektedir. Bunu bu cümledeki **esiz** kelimesini bir acınma ünlemi olarak kabul eden okuyuşlar göstermektedir. Örneğin, söz konusu yazıtı ilk olarak yayımlayan ve **esiz** kelimesini hep acınma ünlemi olarak kabul eden İ. V. Kormuşin, söz konusu cümleyi şu şekilde okuyup anlamlandırmıştır: Kök teñride esiz kün-ay ermiş, yağız yerde esiz el-kan ermiş,

bökmedim, yıta (*Gökyüzünde, ne yazık ki, güneş ve ay imiş, yağız yerde, ne yazık ki, devlet ve hükümdar imiş, (sizlere) doymadım, ne acı!*) (Kormuşin, 1997: 254). E. Aydın da 'Kök teñride esiz kün-ay ermiş, yağız yerde esiz el-kan ermiş, bökmedim, yıta (*Mavi gökte, yazık! Güneş (ve) ay imiş, yağız yerde, ne yazık! Yurdun hanı imiş, doymadım, eyvah!*)' (Yıldırım, Aydın ve Alimov, 2013: 235-236). Bu anlamlandırmalara göre gökyüzünde güneş ve ayın, yağız yerde de devlet ve hükümdarın olması üzüntü verici, acı duygusunu uyandırıcı bir olay olarak kabul edilmektedir. Oysa yazıtlarda merhumun güneş ve aya, devleti ve hükümdarına doyamamasından kaynaklanan üzüntü acınma ünlemi ile dile getirilmektedir. Demek ki 'Kök teñride esiz kün-ay ermiş, yağız yerde esiz el-kan ermiş, bökmedim, yıta (*Gökyüzünde değerli güneş-ay imiş (varmış), yağız yerde değerli devlet-han imiş (varmış), (onlara) doymadım, ne yazık!*)' cümlesindeki **esiz kün-ay** ve **esiz el-kan** tabirlerini sıfat tamlamaları olarak kabul etmek, **esiz** kelimesini *değerli* anlamına gelen ve gökyüzündeki güneş ve ayın, yeryüzündeki devlet ve hükümdarın merhum için değerli bir varlıklar olduğunu yansıtan bir sıfat unsuru olarak anlamlandırmak cümlelerin genel anlamına uygun gelmektedir. Bir başka deyişle, cümle anlamlı bir içeriğe sahip olmaktadır.

2. İsim yükleminde isim olarak kullanılması

İsimden kurulmuş yüklem ek fiille görülen geçmiş ve öğrenilen geçmiş zamanda çekime giren isim ya da isim gruplarından meydana gelmekte ve isim cümlesini kurmaktadır (Karahan, 2007: 96). Köktürk harfli yazıtlardaki isim yüklemeleri **er-** ek fiilinin ve sona alınmış zamirin yardımıyla çekime girmektedirler. Ek fiil ve zamirler bazen düşebilmektedir (Alyılmaz, 1994: 215; Tekin, 2007: 207). Ele aldığımız **esiz** kelimesi iki yazıtta isim yüklemine isim unsuru olarak yer almıştır. Elegeşt I (E 10) Yazıtı'nın üçüncü satırındaki 'Kök teñride kün-ay **esiz** ermiş, yıta, esizime adınırlıtım (*Gökyüzünde güneş-ay değerli imiş, ne yazık, değerlilerimden ayrıldım*)' cümlesinde **esiz** kelimesi **-miş** görülen geçmiş zaman eki ile çekime giren **er-** yardımcı fiili ile birlikte isim yüklemine oluşturmaktadır. Genel olarak **esiz / esizim** kelimesini acınma ünlemi olarak ele alan E. Aydın, bunu fark ederek yukarıdaki cümleyi 'Kök teñride kün-ay **esiz** ermiş (*Gökyüzünde güneş (ve) ay, zavallı imiş*)' diye okuyup anlamlandırmıştır (Yıldırım, Aydın ve Alimov, 2013: 42). İ. V. Kormuşin, **esiz** kelimesini acınma ünlemi olarak değerlendirdiği için anlamlı bir cümle elde edememiş, bundan dolayı tercüme ederken kelimelerin yerini değiştirmiştir: *Gökyüzünde, ne yazık, güneş-ay imiş* (Kormuşin, 1997: 237). Gördüğümüz gibi bu tercümede yan yana duran **esiz** ve **ermiş** kelimeleri birlikte ele alınması gereken, İ. V. Kormuşin, **esizi** cümlelerin başına getirerek orada acınma ünlemi olarak anlamlandırmıştır. Yani kendi görüşüne göre cümle öğelerinin yerini değiştirmiştir. Bize göre bu cümledeki eksiz **esiz** kelimesi isim yüklemine isim ögesi olarak yer almakta ve gökyüzünde değerli güneş ve ayın bulunduğunu bildirmektedir.

Esiz kelimesinin isim yüklemine isim olarak kullanıldığı örnek Köjeelig Hovu (E 45) Yazıtı'nda da görülmektedir: Elim esiz erinç, Yüz Kümül bodunum esiz erinç (*Devletim değerlidir; Yüz Kümül milletim değerlidir*) (E 45, 9). İ. V. Kormuşin, buradaki **erinç** kelimesini *keder; üzüntü* anlamına gelen **erinç** kelimesi ile ilişkilendirerek ele alınan cümleyi 'Devletim, ne yazık, ne keder! Yüz Kümül halkım, ne acı, ne keder!' diye tercüme etmiştir (Kormuşin, 1997: 219). Oysa **Erinç** kelimesi Orhon Yazıtları'nda

isim yüklemelerinde de kullanılan bir edattır (Tekin, 2003: 160-161). Üstelik Eski Uyğurca ve Karahanlıcada görülen **erinc** kelimesi acınma ünlemi değil, *mutсузлук*, *keder* ve *mutсуз*, *kederli* anlamına gelen bir kelimedir (Nadelyayev vd.: 1969: 178). Bundan dolayı biz **erinc** kelimesini Orhon Yazıtları'nda olduğu gibi isim yüklemine oluşturmada kullanılan bir edat olarak değerlendirmeyi uygun görmekteyiz.

3. Genelleme öge olarak kullanılması

Uyuk-Tarлак (E 1) Yazıtı'nda yer alan '**Esiz** elime, kunçuyıma, oğlanıma, bodunıma, **esizime** altmış yaşında [adırlıtım] (*Değerli devletimden, eşimden, oğullarımdan, değerlilerimden altım yaşında [ayrıldım]*)' şeklindeki cümlede **esiz** kelimesi iki farklı şekilde, **esiz** ve **esizime** şekillerinde bulunmaktadır. Bu cümleyi tahlil edersek, yazılmayan ve *ayrıldım* anlamına gelen **adırlıtım** kelimesi yüklem olmaktadır. **Altmış yaşında** kelime grubu da zaman tümlecidir. Demek ki yazıt sahibi altmış yaşında birilerinden ayrılmıştır. Kimlerden, nelerden? Bu sorulara cevap vermesi gereken ayrılma yer tümlecinin olması gerekmez mi? Bize göre **elime**, **kunçuyıma**, **oğlanıma**, **bodunıma** kelimeleri yazıt sahibinin kimlerden ayrıldığını gösteren ayrılma yer tümleçleridir. Cümle başındaki **esiz** kelimesi bunları nitelemektedir. Yani *değerli* anlamına gelen **esiz** kelimesi devletin (el), eşinin (kunçuy), oğullarının (oğlan), halkının yazıt sahibi için kıymetli olduğunu göstermektedir. O zaman bunlardan sonra gelen **esizime** kelimesi nedir? İşte burada cümle öğelerinin özelliklerine, cümle türlerine dikkat etmek lazımdır. Bazı cümlelerde aynı görevi yüklenmiş ve birbirine anlam ve yapı bakımından bağlı olmayan birden fazla aynı öge bulunabilmektedir. Buna göre basit cümleler aynı özne ögeli, aynı yüklem ögeli, aynı yer tamlayıcısı ögeli, aynı nesne ögeli ve aynı zarf ögeli basit cümleler olarak beşe ayrılmaktadır (Balakaev, 1969: 213-214; Caparov, 1979: 242). Bu bağlamda **elime**, **kunçuyıma**, **oğlanıma**, **bodunıma** kelimelerini aynı görevi yüklenmiş ve birbirine anlam ve yapı bakımından bağlı olmayan ayrılma yer tümleçleridir. Demek bu cümle ayrılma yer tümleç ögeli basit cümledir. Cümledeki aynı öğeleri birleştirerek bunları genelleleyen bir kelime bulunur. Bu kelimeye genelleme öge adı verilir (Caparov, 1979: 240). Genelleme öge her türlü kelime türünden oluşarak aynı öğelerin başına ya da sonuna gelebilir (Yuldaşev vd, 1981: 427). Bize göre '**Esiz** elime, kunçuyıma, oğlanıma, bodunıma, **esizime** altmış yaşında [adırlıtım] (*Değerli devletimden, eşimden, oğullarımdan, değerlilerimden altım yaşında [ayrıldım]*)' cümlesinde vefat eden kimse değerli devletinden, eşinden, oğullarından, milletinden ayrıldığını yazmakta ve bunların hepsini birleştirerek **esizime** kelimesi ile genellemektedir¹. Bunu cümle başındaki *değerli* anlamına gelen **esiz** kelimesi ile nitelendirilmesi kanıtlamaktadır. Yani merhum genellediği kimseleri cümle başında **esiz** kelimesiyle *değerli* diye nitelemekte ve cümle sonunda da *değerlilerimden* anlamına gelen **esizime** sözcüğüyle genellemektedir (Useev, 2009: 244). Üstelik cümle başında **esiz**, cümle ortasında **esizime** şeklinde yer alması bu ihtimali güçlendirmektedir.

¹ Bilim adamlarının bir kısmı **esizime** kelimesinin ssonundaki **e** sesini bir vokativ eki olarak anlamlandırmaktadırlar. Biz de bu sesin bazı cümlelerde iyelik eklerinden sonra gelen yönelme ve ayrılma hali eki olduğunu düşünüyoruz. Örneğin, Eerbek I (E 147) yazıtında geçen 'Kuyda **kunçuyıma** bökmedim, ayıta, buña, özde **oğlımka** bökmedim, ayıta, buña! (*Evdiki eşime doyamadım, ne yazık, ne keder, vadideki oğullarıma doyamadım, ne yazık, ne keder!*)' cümlesinde bulunan **kunçuyıma** kelimesindeki **+a** ekini vokativ eki, **oğlımka** kelimesindeki **+ka** ekini de ayrılma hali eki olarak ayrı ayrı anlamlandırmak mümkün değildir. Bize göre her ikisi ayrılma hali ekidir. Bu konuyu ileride ayrı bir çalışmada ele alacağız.

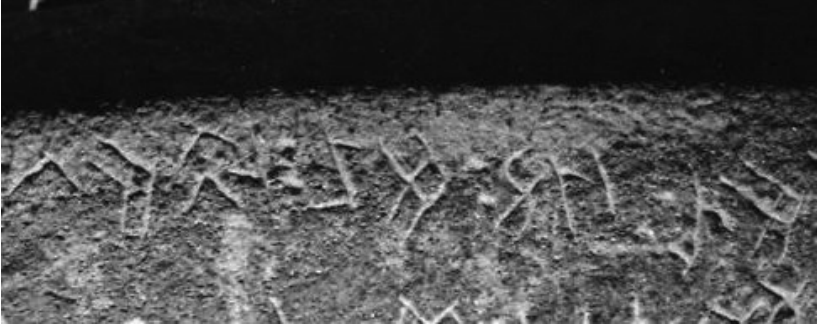
Sonuç

Güney Sibiryaya Yazıtları'nda **esiz**, **esizim**, **esizime**, **esiziñ**, **esizlerime** şeklinde geçen **esiz** kelimesi bilim adamlarının bir kısmı tarafından ne yazık anlamına gelen acınma ünlemi olarak açıklanmaktadır. Ancak söz konusu kelimeyi bu şekilde anlamlandırmak yazıtların içeriğine, kelimenin cümle içindeki görevine uymamaktadır. Örneğin, Elegeşt I (E 10) Yazıtı'nın üçüncü satırındaki 'Kök teñride kün-ay **esiz** ermiş, ayta, **esizime** adırıltım (*Gökyüzünde güneş-ay değerli imiş, ne yazık, değerlilerimden ayrıldım*)' cümlesinde geçen **esiz** ev esizime kelimelerini acınma ünlemi olarak kabul ettiğimizde cümle hiçbir anlama sahip olmamaktadır. Bundan dolayı **esiz** kelimesini acınma ünlemi olarak görmekte ısrar eden bilim adamları bu cümleyi anlamlandırmada kelimelerin yerini değiştirme gibi kabul edilemez bir yola girmişlerdir. Üstelik gövde ve eke ayrılabilen – esizim, esiziñ, esizlerim – kullanımları, ele alınan kelimenin acınma ünlemi olabileceğine şüphe uyandırmaktadır. Bize göre B. Orinaby ile R. Alimov'un haklı olarak belirttikleri gibi **esiz** kelimesi acınma ünlemi değil, *değerli* anlamına gelerek yazıt sahiplerinin kendilerinden ayrılmakta olduğu devleti ve hükümdarını, ayı ve güneşini, halkını; eşini, oğullarını, akrabalarını niteleyen, onların yazıt sahipleri için değerli olduklarını yansıtan bir cins isimdir.

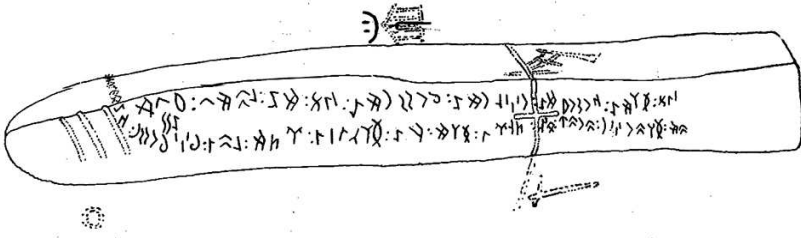
Kaynakça

- AKALIN, Ş. H. (2011). 'Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi İle İlgili Sorunlar)'. *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara, 1999, s.476-491.
- ALİMOV, R. (2013). 'Eski Türk Runik Metinlerdeki Esiz Üzerine', *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 49, s. 17-38.
- ALYILMAZ, C. (1994). *Orhon Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum.
- ALYILMAZ, C. (1999). Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri. *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara, 534-540.
- ALYILMAZ, C. (1999). Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?. *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara, 403-415.
- BALAKAEV, M. B. (1959). *Sovremennyy Kazahskiy Yazık, Sintaksis*. Almatı.
- BAZİN, L. (1958). 'La turcologie: bilan provisoire'. *Diogene*, (24).
- CAPAROV, A. (1979). *Kırgız Tilinin Sintaksisi*. Frunze: Mektep.
- CLAUSON, G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London: Prize Publication Fund.
- DİNAR, T. (2016). 'Türkiye Türkçesinde Bir Ünlemleşme Örneği: Başlatma – Başlarım'. *Gazi Türkiyat*, Güz 2016/19. s. 23-34.
- ERGİN, M. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- KARAHAN, L. (2007). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARALAEV, S. (2010). *Manas: Baatırdık Epos*, (Yayına haz. Caynakova, Aynek ve Akmatiev, Abdıldacan), Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi yayınları.
- KONKOBAEV K, USEEV N, ŞABDANALİEV N. (2015). *Altay Cumhuriyeti'ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü*. Almatı: Gılım, Türk Akademisi yay.
- KORMUŞIN İ. V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii*. Moskova.
- KORMUŞIN İ. V. (2008). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii: Grammatika i Tekstologiya*. Moskova.

- KUDAYBERGENOV S. vd. (1980). *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası. I Bölüm. Fonetika cana Morfologiya*. Frunze: İlim.
- MALOV S. Ye. (1952). *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*. Moskova.-Leningrad.
- NADELYAYEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad: Nauka.
- ORINBAY, B. (2004). ‘Köne Türki Cazba Eskertişterindegi Esiz, Yıta Sözderiniñ Magınası’, *Köne Türki Cazularınıñ Zerttelüi: Bügünü men Bolaşagı (Döngelik Üstel Materiialdarı)*, Astana, s. 70-77.
- ORKUN, Hüseyin Namık. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. 3. Basım, Ankara: TDK Yay.
- SERTKAYA, O. F. (2010). ‘Yenisey Yazıtlarından 10, 25, 41, 51, 70, 109 ve 110 Üzerine Etimolojik Açıklamalar ve Düzeltmeler’. *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Söleni Bildiri Metinleri* (Editörler: Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz, Yard. Doç. Dr. Özgür Ay, Yard. Doç. Dr. Metin Yılmaz), 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar, s. 227-238.
- ŞÇERBAK, A. M. (1970). ‘Yeniseyskiye Runičeskiye Nadpisi. K İstorii Otkritiya i İzučeniya’. *Tyurkologičeskiy Sbornik 1970*. s. 111-134.
- TEKİN, T. (1964). ‘On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions’, *UJb* 35, p. 134–144.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul.
- USEEV, N. (2007). ‘Esizime mi? Sizime mi?’. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 34, s. 1-8.
- USEEV, N. (2008). ‘Yenisey Yazıtlarındaki Acınma Ünlemleri’, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dili Kurumu, Ankara 2008, 20-25 Ekim, s. 4405-4415.
- USEEV, N. (2009). *Yenisey Yazıtlarının Söz Dizimi*, basılmamış doktora tezi, Bişkek.
- USEEV, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana Tekstter*. Bişkek: Kırgız Milli Bilimler Akademisi ve KTMÜ yay.
- YILDIRIM, F. AYDIN, E. ALİMOV, R. (2013). *Yenisey – Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig* (yay. haz.: Mehmet Ölmez), Ankara.
- YUDAHİN, K. K. (1985). *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, II, Moskova.
- YULDAŞEV, A. A vd. (1981). *Grammatika Sovremennogo Başkirkogo Literaturnogo Yazıkı*. Moskova: Nauka.

(Foto 1. Uyük-Tarlak (E 1) Yazıtı'ndaki am:zis kelimesi. N. Bazılhan)

(Çizim1. Uyük-Tarlak (E 1) Yazıtı'nın çizimi. N. Bazılhan)

(Foto 2. Yabogan (A 84) Yazıtı'ndaki lj|ljy's tabiri. N. Useev)

1927 ж. 10-сентябрь
ШАТИН-ЕРКЕ

DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI 3: HAYVAN İLETİŞİMİ-II

The Search for the Origin of Language 3: Animal Communication-II

Caner KERİMOĞLU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 43-73

Öz: Bu çalışma daha önce yayımladığım Dilin Kökeni Arayışları başlıklı çalışmalarımın devamı niteliğindedir ve çalışmanın merkezinde hayvan iletişimi yer almaktadır. Dilin kökeni bilim dünyasında merak uyandıran konulardan biridir. Pek çok bilim dalı bu konuyu araştırmaktadır. Dilin kökeni araştırmalarında hayvan iletişimi özellikle ön-dil (proto-language) kavramıyla birlikte ele alınır. İnsan dilinin bugünkü hâlini almadan önceki biçimini açıklarken hayvan iletişiminin bazı yönlerine değinilir. Hayvan iletişimi dilin evriminin aşamalarını gösterirken bir veri olarak kullanılır. Hayvanların iletişim özellikleri bazı yönleriyle dikkat çekicidir. Bu iletişim becerilerinin nasıl ele alınması gerektiği tartışmalara da yol açmıştır. Bazı bilim insanları hayvan dili terimini kullanırken bazı bilim insanları hayvan iletişimine dil denemeyeceğini savunmaktadır. Bu çalışmada hayvan iletişimi literatürü değerlendirilmekte ve hayvan iletişiminin dilin kökeni tartışmalarıyla ilgisi ele alınmaktadır. Makalenin ilk bölümünde hayvanların bilişsel kapasiteleri üzerinde durulmaktadır. Kendini tanıma, alet kullanma gibi bilişsel özellikler hayvan türlerindeki görünüşleri üzerinden değerlendirilmektedir. Sonraki bölümde hayvanlarla ilgili iletişim çalışmaları ele alınmaktadır. Hayvan iletişimi incelemelerinde öne çıkan araştırmacılar ve hayvan türleri incelemeleri değerlendirilmektedir. Hayvanların türdeşlerine bilgi aktarırken hangi yolları kullandıkları da ele alınan bir başka konudur. Çalışmada hayvan dünyasında kokudan dansa kadar pek çok bilgi aktarma biçimi üzerinde durulmaktadır. Son bölümde ise hayvan çalışmalarını merkeze alarak ileri sürülen dilin kökeni hipotezleri tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dilin kökeni, dilin evrimi, hayvan iletişimi

Abstract: This paper is the continuation of my previously published studies under the title of “The Search for the Origin of Language” and animal communication is at the center of this study. The origin of the language is one of the curious topics in the world of science. Many scientists are investigating this issue. In the research on the origin of the language, animal communication is handled especially in its relation to the the concept of proto-language. Some aspects of animal communication are addressed in order to explain the form of the human language before it has taken its present form. Animal communication is used as a demonstration of the stages of the language evolution. The communication characteristics of animals are remarkable in some respects. There is an ongoing debate as how these communication skills should be addressed. While some scientists use the term “animal language”, some scientists argue that animal communication is not a “language”. In this study, the animal communication literature is evaluated and the animal communication topics are discussed with respect to the origin of language. In the first part of the article, cognitive capacities

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi AD., İzmir/TÜRKİYE, canerkerimoglu@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 01.03.2019 / Kabul Tarihi: 25.03.2019

of animals are emphasized. Cognitive properties such as self-recognition and instrument use are evaluated based on their appearance in animal species. In the next section, animal communication studies are discussed. In animal communication studies, prominent researchers and animal species are evaluated. The ways in which animals communicate is also mentioned. In this section of the paper, several types of information transfer (from scent to dance) used in the animal world are presented. In the last part, the language origin hypotheses which take animal studies to the center are introduced.

Keywords: Origin of language, evolution of language, animal communication

Giriş

Hayvan iletişimi incelemelerini ele alan ve “Dilin Kökeni Arayışları 3: Hayvan İletişimi I” başlığıyla *Dil Araştırmaları* dergisinin önceki sayısında yayımlanan yazının ikinci bölümü olan bu çalışmada, hayvanların bilgi aktarırken kullandıkları araçları ele aldıktan sonra hayvan iletişimiyle insan dilinin özelliklerini karşılaştırmalı olarak değerlendireceğim. Son bölümde ise dilin kökeni ve evrimiyle ilgili tartışmalarda hayvan iletişiminin yeri üzerinde duracağım.

Hayvanların iletişim biçimlerine genel bir bakış

Sosyal bir toplulukta bireyler arası bilgi aktarımı için farklı araçlar kullanılabilir. İnsan iletişimi veya insan dili dediğimizde aslında aynı şeyi ifade etmiş olmayız. İnsan dili sese dayalıyken insan iletişiminde işaretlerden kokulara çok farklı araçlar işe karışır. Diğer canlılarda da sesten kokulara kadar farklı iletişim biçimleri gözlenir. Bu bölümde iletişim biçimleri hakkında bilgi verirken yukarıda üzerinde durmadığım arılar, köpekler vb. türler hakkındaki bilgilere de değineceğim.

Tüm biyolojik sinyal sistemleri Håkansson-Westander (2013) tarafından altı başlık altında ayrıntılı bir şekilde incelenir.¹ Şimdi bu eserde yer verilen sinyal sistemlerine ve hayvan iletişimindeki tipik örnekleri ve özelliklerine göz atalım:

1. Akustik sinyaller

Duymaya dayalı sinyallerdir. Bu sinyaller, memeliler ve kuşlarda yaygın olarak kullanılır. Genellikle solunum organlarından gelen hava ile ses üretilir. Ancak balina ve yunuslar burundaki ince zarlar ve hava kanallarını ses üretiminde kullanırlar. Çıngıraklı yılanlar ise kuyruklarının ucunu titreterek ses üretir. Sesin hacmi, ritmi, tekrarı gibi özellikleri kullanılarak farklı veriler aktarılabilir. Örneğin tavuklar daha çok tercih ettikleri bir yiyecek için daha güçlü seslenmelerde bulunur. Bazı türlerde ise yalnızca kendi türlerinin anlayabileceği seslenmeler kullanılır. Kurbağalar ve cırcır böceklerinin seslenmeleri türe özgü seslenmelerdir ve insan Mors alfabesine benzer.

¹ Hayvan iletişimi ile ilgili çok zengin bir literatür vardır ve bu yayınlarda sinyal sistemleri ayrıntılı bir şekilde incelenir. Okuduğum bazı eserlerde daha karmaşık bir sistematik izlendiğinden böyle giriş niteliğindeki bir çalışmaya daha uygun olacağını düşündüğüm için Håkansson-Westander’de (2013) kullanılan sınıflamayı tercih ettim. Ancak ayrıntılı bilgi isteyenler için şu yayınlar da çok yararlı olacaktır: Hauser-Konishi (1999), Maynard Smith-Harper (2004), Irschick vd. (2015).

Akustik seslenmeler her yer ve zamanda, doğum sonrasında itibaren kullanılır. Göz temasının olmadığı durumlarda da kullanılır. Koyunlar grup ile iletişimi devam ettirdiklerini belli aralıklarla gönderdikleri ses sinyalleri yoluyla bildirirler. Hatta koyunlar yavrularının davranışını değiştirmek için seslenmeleri kullanırlar. Yavrular da annelerine yaklaşarak tiz seslenmelere yanıt verirler. Fillerin de zengin bir akustik seslenme repertuarı vardır. Özellikle dişi filler 4 yılda bir gelen 5 günlük çiftleşme dönemi için kilometrelerce uzaktan erkek fillerce duyulabilecek sinyaller gönderir. Fil sinyallerinin önemli bölümü insanlarca duyulamaz. İnsanlar 16 Hz ile 20 000 Hz arasındaki seslenmeleri duyabilir. Filler duyabileceğimizin altındaki bir seslenme sistemine de sahiptir. Yunuslar 150 000 Hz'e kadarki frekansları kullanabilirler. Köpekler 50 000 Hz'e kadarki seslenmeleri duyabilirler. Çekirgeler 50 000 Hz'e kadarki seslenmeleri duyabilir. Güveler de 1 000 Hz ile 150 000 Hz arası seslenmeleri duyabilir. Bu şekilde yaralarının seslenmelerini de algılayıp kaçabilirler. Hayvanların sesleri algılamasında ise en çarpıcı verilerden biri balıkların "duymasısıdır." Nobelli Karl von Frisch balıkların duyabildiğini ileri sürdü, daha sonra buna karşı çıkıldı ancak bugün bilim adamları balıkların da duyduğunu kabul etmektedirler (Balıklarda sesli iletişimi için bk. Ladich 2015). Karadan denize dönerek evrimleşen balina ve foklar ise bizimkine çok yakın bir kulağa sahiptir.

2. Görsel sinyaller

Görmeye dayalı sinyallerdir. Hayvanlar dünyasında çok sık kullanılan bilgi aktarma yollarından biridir. Renklerin karşıtlığı, vücudun duruşu, süsler bu amaç için kullanılabilir. Ayrıca harekete dayalı görsel sinyaller de kullanılır. Bazı canlılar renklerini değiştirebilir. Bazıları da vücut organlarının (kuyruk, kulak vb.) duruşunu değiştirerek bilgi gönderebilir. Örneğin geyik kuyruğunu kaldırarak tehlike işareti verebilir. Tavus kuşu türünün erkekleri görsel sinyaller konusunda sanatsal bir mucize gibidir. Görsel sinyaller gün ışığı altında yaygın olarak kullanılabilir. Gece kendi ışığını üretebilen ateşböcekleri bu bakımdan ayrı bir türdür. Bu tür geceleyin ürettiği ışığın niteliğiyle eş bulabilir. Biz insanlar gündüz nesnelerin emdiği veya yansıttığı ışıklar sayesinde görebiliriz. Işık adını verdiğimiz spektrum parçası 400-700 nanometre (bir milimetrenin 400-700 parçası) dalga boyundan oluşur ancak hayvanlar daha düşük dalga boylarını da görebilirler. Ultraviyole ışınları bile gören bu canlılar dünyayı bizden "daha renkli" görebilirler. Bazı türlerde gözler yanyana iken (insan, köpek, kedi vb.), av olan türlerde (tavşan, ördek vb.) tehlikeyi sezebilmek için gözler sağ ve solda daha geniş bir açıyı görebilecek bir konuma sahiptir. Hatta 360 derece görme potansiyeli olan ördek türleri vardır. Balıklar renkler yoluyla bilgi göndermede öne çıkan türlerdendir. Bazı balıklarda ultraviyole renk üretme kapasitesi tespit edilmiştir. Bu şekilde türdeşlerine tehlikeli bir durumu bildirebildikleri belirlenmiştir (Losey 2003). Vücudun duruşu ve yüz hareketleri de hayvanlardaki iletişimde önemlidir. Kuyruk bu bakımdan çok önemli bir parçadır. Pek çok türde kuyruk selamlaşma, tehlike bildirme gibi amaçlar için kullanılır. Primatlar ise bizim gibi yüz hareketlerini iletişim için kullanır. Atların kulakları korku, tehdit gibi duyguları türdeşlerinin anlamasını sağlar.

3. Kimyasal sinyaller

Kimyasalları içeren kokuya dayalı sinyallerdir. Hemen her türün kendine özgü koku bilgisi vardır. Koku, çiftleşmeden bölgeyi işaretlemeye kadar pek çok konuda işlev görür. Kimyasal sinyaller feromonlar ve allomonlar olmak üzere ikiye ayrılır. Feromonlar aynı türün bireyleri arasında kullanılan ve koku alma organlarının algılanan kimyasal sinyallerdir. Örneğin fareler çiftleşmek için feromon salgılar. Çiftleşme yanı sıra grup bireylerini tanıma ve bölgeleri işaretlemek için de feromonlar kullanılır. Allomonlar ise başka türler tarafından da algılanabilen kimyasallardır. Kaynakla doğrudan temas yoluyla (örneğin tadarak) algılanırlar. Koku daha dar mekânlar için iletişim ögesi olabilir. Ses ve görüntüden farklı bir niteliği vardır. Daha yavaştır ve mesajı değiştirme imkânı zamanın geçişi nedeniyle azdır. Çoğu zaman kokuyu algılayanla aynı ortamda bulunulmaz. Ancak kokunun merkezi hayvanları çeker. Bu bakımdan şiddetli bir iletişim ögesidir. Örneğin köpekler kokunun kaynağını bulduğunda oradan ayrılmak istemez. Koklama sistemi de canlıdan canlıya değişir. İnsan koklama sistemi burun bölgesinde (epitelyum) yaklaşık 3 santimlik bir bölgede yer alır. Oysa kedilerde aynı bölge 14 santim, köpeklerde ise 75 santimdir. Bu türler koku alma bakımından çok daha güçlüdürler. Bazı memeliler, sürüngen ve amfibilerde ise Jacobson organı (vomeronasal organ) adı verilen bir koklama sistemi vardır. Bu canlılarda burun boşluğunun altındaki bir bölgede koklama gerçekleşir. Bu organın bilinçle bağı olmadığı için canlıda bilinç dışı olarak davranış değişikliği yapabilir (Bu organın insanlardaki durumu ise tartışmalıdır.²) (Koku ile iletişim için bk. Wyatt 2003).

4. Dokunma sinyalleri

Dokunmayı algılayan organlarca alınan sinyallerdir. Canlıların çoğu yeni doğan yavrularıyla öperek, koklayarak, sarılarak iletişime geçer. Dokunma insanlarda selamlaşmadan sevgi gösterisine kadar pek çok işlev görür. Dokunmanın hayvanlardaki en önemli karşılıklarından biri tımandır. Tımar hayvan topluluklarında yalnızca temizlik amacıyla yapılmaz. Sosyal bağları kuvvetlendirme, grup içi tansiyonu düşürme gibi işlevleri de vardır. Kediler yalayarak, atlar da kaşınarak iletişim kurarlar. Dokunma sinyali derideki küçük saç/kıl hücreleri tarafından alınır. Bir insan vücudunda 1,5-2 metre karelik deri vardır. Bu yönüyle retina ve kulak zarlarından binlerce kat büyük bir veri alıcısıdır. Hayvanlarda bıyıklar hız ve yön algılama işlevi görür. Fok ve deniz aslanı gibi deniz memelilerinde bıyıklar en önemli iletişim öğelerindendir.

5. Titreşimli (sismik) sinyaller

Dokunmanın bir başka versiyonu da titreşimli sinyallerdir ve burada örümceklerin ilginç bir iletişimi vardır. Bir erkek örümcek ördüğü ağı titreştirerek dişi örümceklere çiftleşmek için sinyal gönderir. Eğer dişi örümcek bu titreşimi hissedip titreşimin merkezine doğru koşarak geliyorsa bu onun aç olduğunu gösterir. Örümcekler kendi türlerini yiyebilen yamyam doğal hayvanlardır. Erkek örümcek dişi örümceğin

2 İnsanlardaki koklama, feromon vb. özellikler için Türkçe yazılmış şu çalışmalara bk. :

<https://evrimagaci.org/duyular-1-koku-kendi-kokumuz-feromonlar-ve-parfumler-180>

<https://evrimagaci.org/koku-2-feromonlar-adet-dongusu-senkronizasyonu-ve-cinsel-reklam-evrimsel-bir-analiz-384>

koşarak gelmesini anladığı için kaçır. Ancak dişi örümcek kendisinin de bulunduğu yeri titreşim yoluyla bildirirse bu, çiftleşme sinyali anlamına gelir. Sismik sinyalleri kurbağalardan farelere pek çok tür iletişim için kullanır. Örneğin Güney Afrika elektrikli yılanbalıkları 900 voltluk bir sinyal gönderebilmektedir. (Titreşim ile iletişim için bk. Cocroft vd. 2014).

6. Elektriksel sinyaller

Elektriksel organlar gerektiren sinyallerdir. Özellikle balıklarda bulunan bir iletişim biçimidir. Elektriksel sinyaller elektrik üreten organlardan gönderilir. Güçlü elektrik sinyalleri gönderen balıklar olduğu gibi zayıf sinyaller gönderen balıklar da vardır. Afrika bıçak balığı düşük voltlu elektrik sinyali gönderir. Bu sinyalleri oryantasyon ve sosyal iletişim için gönderir. Erkeğin gönderdiği sinyalin niteliğinden onun hacmini ve sosyal statüsünü anlayan dişi birleşmek için kararını verir.

7. Çoklu sistem. Bal arısı.

Håkansson-Westander (2013) bal arılarını bu altı sinyal türünden ayırarak farklı bir bölümde inceler. Bilim tarihinde bal arılarının dansı dendiğinde akla ilk gelen isim Karl von Frisch'tir.³ Nobel ödülünü de alan von Frisch çalışmalarıyla arı danslarının sırrını çözmüştür (von Frisch 1954,1967). Arılar koku ve dans yoluyla iletişim kurabilirler. Yiyeceklerin yerini bildirmek, grup içi sosyal iletişim, güvenlik gibi amaçlar için bu yollara başvurabilirler. Özellikle dansları büyük bir gizem taşıyordu. Arıların kovana 100 metre yakın bir yiyecek için farklı yuvarlak bir dans stili, daha uzak hedefler içinse daha sallantılı (waggle dance) bir dans stili vardır ve bu dans ile güneşe göre bir yerleşim bildirilir. Dans belli bir açıyla yapılır ve kovandaki arılar buna göre hareket ederler.⁴ Bu navigasyon sistemiyle kilometrelerce uzaktaki bir yiyeceğin yerini kovandakilere mükemmelen aktarabilirler. Uzak hedefler için kullanılan bu sallantı dansında yemeğin türü, kokusu, miktarı, uzaklığı, yolun rüzgârlı olup olmadığı gibi daha detaylı bilgiler verilir. Arılar gün boyu güneşe göre dans açısını değiştirirler çünkü güneş ışıkları yönlerini belirlemede referans noktasıdır. Bu da arılarda coğrafya merkezli bir sistemin bulunduğuna işaret eder. Bal arılarının kullandığı iletişim sisteminde koku, titreşimli hareket ve hatta sesin de rolü alması nedeniyle çoklu iletişim sistemi söz konusudur. Arıların sağır olduğu bilgisi yaygınca da Michelsen (1999) ses çıkaran kanatlar olmadan arıların harekete geçmediğini ortaya koymuştur. Arılar kokuyu saldırıları duyurmak için de kullanır. Saldırı tehdidini feromon salgılayarak kovana duyururlar.

Hayvan türlerine göre yapılan iletişim çalışmalarını bu şekilde özetlemiş oldum. Elbette bu özeti dışında pek çok ayrıntı kalmıştır. Derinlemesine bilgi isteyen

3 Bu büyük bilim insanının arılarla ilgili çalışmalarını içeren eski bir kayıt için bk. : <https://www.youtube.com/watch?v=OGqluEkM1ZI>

4 Bir dansı yazıyla anlatmak pek kolay değildir elbette. Ne kadar yazıya aktarmaya çalışsam da başarısız kalırım. Tam anlayabilmek için şu videoları izlemenizi öneririm:
https://www.youtube.com/watch?v=LU_KD1enR3Q (What's the Waggle Dance? And Why Do Honeybees Do It?)
<https://www.youtube.com/watch?v=2S-ozxpIrdI> (Why do honey bees dance?)
<https://www.youtube.com/watch?v=-7ijl-g4jHg> (Bee Dance (Waggle Dance))

okurlar için şu yayınları önermekle yetiniyorum: bk. Rogers-Kaplan (2002), Hillix-Rumbaugh (2004), Searcy-Nowicki (2005), Liebal-Müller-Pika (2007), Tomecek (2009), Håkansson-Westander (2013), Stegmann (2013). Farklı türlere ait bilimsel sonuçları özetleyen ve ses-görüntü kayıtlarını içeren aşağıdaki popüler bilim sayfaları da başlangıç için yararlı olabilir.⁵

İnsan dili ve hayvan iletişimi arasındaki farklar

Girişte hayvan iletişimine tam olarak dil dememizi engelleyen bazı farklar olduğunu belirtmiştim. İnsan dilinin temel özelliklerinin hayvan iletişiminde olmadığı yönünde görüşler vardır. Öte yandan bu farklılığın hayvan iletişimi için dil terimini kullanmamıza engel olmayacağını savunan ve “hayvan dili”nde bulunmadığı iddia edilen söz konusu özelliklerin önemli kısmının daha basit düzeyde hayvanlarda olduğu görüşünde olan çok sayıda araştırmacı da vardır. Şimdi üzerinde tartışılan bu farklılıklara bakalım.

Genellikle Hockett (1960) tarafından belirlenen kriterler üzerinden insan dili ile hayvan iletişimi kıyaslanır. Hockett 13 kriter belirlemiş ve bunlar insan dilinin ayırıcı özellikleri olarak kabul edilegelmiştir. Daha sonra başka araştırmacılarca da benzer kriterler oluşturulmuşsa da hem ilk olması hem de en sık atıf yapılan çalışma olması bakımından Hockett’ininki önemlidir.

Şimdi Hockett’in tasarım özellikleri (design-features) adını verdiği bu 13 özelliği görelim:

1. Ses ve işitmeye dayalı kanal (Vocal-auditory channel): İnsan dili ağızdan çıkarılan ve işitsel sistem tarafından algılanan sesler üzerine kuruludur. Bu, pek çok hayvan iletişim sistemi için de geçerlidir ancak pek çok istisnası da vardır. Ayrıca diğer 12 özelliği karşılayan insan işaret dili ve yazılı dil için de geçerli değildir.
2. Yayın iletimi ve yönlü alım (Broadcast transmission and directional reception): İletişim ortamında alıcının (dinleyici), mesajın geldiği yönü ve mesajın kaynağını (konuşucu) söyleyebilmesini gerekli kılan bir tasarım özelliğidir. Seslerin geldiği yön ve sesin kaynağı dinleyici tarafından söylenebilir. Ancak bu özellik örneğin arı danslarında yoktur. Arıya bilgi başka bir arının yaptığı vücut hareketleriyle iletilir. Belli bir mekânda ses dalgalarıyla iletim gerçekleşmez.
3. Çabuk kaybolma (Rapid fading): Sinyal kısa sürer. Bu, ses içeren tüm sistemler için geçerlidir. Mesajı içeren ses dalgaları kısa sürede kaybolur. Ses kayıtları ve yazılı dil için geçerli değildir. Genellikle yavaşça kaybolan kimyasal maddeler ve kokular içeren hayvansal sinyallere de uygulanmamaya eğilimlidir.

5 <http://www.bbc.com/earth/story/20150216-can-any-animals-talk-like-humans>
Animals like us : Animal Language - Documentary
<https://www.youtube.com/watch?v=RHFon1HMT1o>
Amazing World Animal Communication Discovery Documentary HD 2015
<https://www.youtube.com/watch?v=Z-OxJY9vy5Y>

4. Değiştirilebilirlik (Interchangeability): Anlaşılan tüm sözler yeniden üretilebilir. Bu, bazı hayvan iletişim sistemlerinde mümkün değildir. Bazı hayvanlarda cinsiyete göre mesajlar üretilir. Dişilerin ürettiği mesajları erkekler kullanamazken erkeklerin ürettiği mesajları dişiler yeniden üretemez. Oysa insanlar aldıkları bir mesajı aynen kullanabilirler. İnsanlar için mesajlar hem alınabilir hem de yayılabilir niteliktedir.
5. Toplu geribildirim (Total feedback): Bir iletinin göndereni de iletiyi algılar. Yani ne dediğimizi duyarız. Bazı hayvan iletişim biçimlerinde bu yoktur. Örneğin arılar dans ederek bilgi iletirler ama kendi yaptıkları dansı göremezler.
6. Uzmanlaşma (Specialisation): Üretilen sinyal, iletişime özgüdür. Başka bir davranışın yan etkisi değildir. Bizler iletişim kurmak amacıyla iletişim kurarız. İletişim kurmak üzere organlarımız uzmanlaşmıştır. Kediler, köpekler gibi diğer canlılarda iletişim için konuşma sesi üretmeye yarayan uzmanlaşmış organlar yoktur.
7. Anlamlılık (Semanticity): Sinyal ve anlam arasında sıkı bir ilişki vardır. *Elma* sözcüğünü duyduğumuzda doğadaki o yenilebilir meyve aklımıza gelir. Sinyaller ve taşıdıkları anlamlar arasında bu türden çağrışımsal bir ilişki vardır.
8. Nedensizlik (Arbitrariness): Sinyal ve anlamı arasında nedensiz bir ilişki vardır. Doğadaki elma nesnesi için *elma* sözcüğünü kullanmamız tamamen uzlaşma dayalıdır. Farklı dillerde o varlık için farklı sözcükler kullanılır. Elma nesnesi için neden /e/, /l/, /m/, /a/ sesbirimlerinden oluşan bir sinyal kullandığımızı bilmeyiz.
9. Ayırıklık (Discreteness): Dilin farklı birimlerden oluştuğu söylenebilir. Bu ünitelerdeki küçük bir değişiklik sinyalin taşıdığı anlamı da değiştirir. Örneğin *kar* bir sinyal olarak üç farklı birimden oluşmaktadır: /k/, /a/, /r/. Bu birimlerden sonuncusunu /n/ yaptığımızda *kan* sözcüğü ortaya çıkar ve anlam tamamen farklılaşır. Bu değişim aşamalı değil, birden olmuştur. Gerçek dünyadaki değişimler evrimsel ilerlese de dil sisteminde bir sestten başka bir sese dönüşüm aşamalı gerçekleşmeyebilir.
10. Mekâna bağlı olmama (Displacement): “Şimdi ve burada” olmayan şeyler hakkında da bilgi verebiliriz. Örneğin dün okulda gördüğümüz araba hakkında bugün evde konuşabiliriz. Oysa hayvan iletişimi daha çok şimdi ve burada olan şeyler hakkındadır. Bir maymun yırtıcı gördüğünde arkadaşlarını uyarır. İki maymunun dün gördükleri bir yırtıcı hakkında bilgi ilettiklerine dair bir rapor yoktur.
11. Üretkenlik (Productivity): Dil açık bir sistemdir. Dil öğelerini farklı birleşimlerle sınırsız sayıda yeni mesaj üretebiliriz. Ancak hayvanların böyle geniş bir mesaj iletme repertuarı yoktur. Daha kapalı, sınırlı bir iletişimleri vardır.
12. Nesilden nesile aktarım (Traditional transmission): Her nesil, kendinden öncekilerin iletişim sistemlerini öğrenmeye ihtiyaç duyar. İnsan dili nesillerce aktarılmış öğrenmeye dayalı bir iletişim biçimidir. İçgüdüsel değildir.

13. İkili örüntü (Duality of patterning): Anlamli sinyallerin çoğu anlamsız küçük birimlerden oluşur. Örneğin ayık kelimesi /a/, /y/, /ı/, /k/ sesbirimlerinden oluşur. Bu anlamsız öğeleri farklı dizerek farklı öğeler oluşturabilirsiniz: yıka vb. Hayvanların sinyalleri bu şekilde bölünüp yeni dizimlerle yeniden oluşturulamaz. Üretkenlik özelliğine benzer, ancak üretkenlikte yeni anlam üretme yetisine vurgu yapılırken burada küçük birimlerin yeniden dizimi öne çıkarılır.

Hockett daha sonra bunlara 3 kriter daha ekler (Hockett 1966):

14. Yalan (Prevarication): Dilbilimsel mesajlar yanlışlanabilir veya mantık bakımından anlamsız olabilir. Hayvan dünyasında aldatma ve yalan çok az rastlanan davranışlardır. Ancak insan, dili yalan için de kullanabilir.
15. Dönüşlülük (Reflexiveness): İnsan dili, dilin kendisi için kullanılabilir. Bizler konuştuğumuz dil hakkında bilgi vermek için yine dili kullanırız ama örneğin arılar yemek için dans ederler. Fakat aynı arılar dansları hakkında dans edemezler.
16. Öğrenilebilirlik (Learnability): Bir dilin konuşuru başka bir dil öğrenebilir. Kendi ana dilimiz dışında yeni diller öğrenebiliriz. Ancak hayvan iletişimde böyle bir durum görülmez.

Hockett'in bu kriterlerinin bazı bilim adamlarınca evrimsel dilbilim bakımından yeterli görülmediğini de eklemeliyim (Hockett'in kriterlerinin eleştirisi için bk. Wacewicz - Żywicznyński 2015). Bu kriterlerin insan dilinde de bulunamayabileceği yönündeki en bilinen itiraz, Daniel Everett tarafından yapılmıştır. Chomsky'nin Evrensel Dilbilgisi teorisini sarsan birtakım bulgular içeren çalışmasında Everett, Amazon bölgesinde 200 kişiden oluşan bir kabilenin dili olan Pirahã dilinde 10 numaralı mekâna bağlı olmama özelliğinin bulunmadığını savundu, ayrıca 4 numaralı değiştirilebilirlik, 11 numaralı üretkenlik gibi özelliklerin de kısıtlı olduğunu belirtti (Everett 2005). Chomsky'nin Evrensel Dilbilgisi yaklaşımının bu dil ile yanlışlandığını ileri süren Everett büyük de bir tartışmayı başlatmış oldu. Chomsky 2002'de Hauser ve Fitch ile birlikte yazdığı makalede özyinelemenin (recursion)⁶ evrensel dilbilgisinin en önemli özelliklerinden olduğunu ve bu özelliğin hayvan iletişimde olmayan ayırıcı bir nitelik olduğunu belirtirken (Hauser-Fitch-Chomsky 2002); Everett, Pirahã dilinde özyinelemenin olmadığını hatta renk ve sayı sisteminin de bulunmadığını, sadece “şimdi ve burada olan” somut olguları ifade ettiklerini, soyut olan sanatsal ve mitsel anlatıların bulunmadığını savundu (Everett 2005). Everett bu sonuçlara dayanarak Chomsky'nin biyolojik, içsel ve evrensel dilbilgisi anlayışını reddetti ve dilin içsel olmadığını, insanlar tarafından çözüm üretme aracı olarak sosyal ve kültürel olarak geliştirildiğini ileri sürdü (Everett 2005, 2007, 2009, 2010, 2012a). Kitaplarında da -Chomsky'nin 150 000 yıl kadar önce gerçekleşen anlık bir mutasyonla dilin ortaya çıktığı yönündeki görüşünü reddederek- dilin *homo erectus* döneminden itibaren yaklaşık 1.500.000 yıllık kültürel bir evrim ürünü olduğunu savundu (Everett 2012b, 2016, 2017). Chomsky⁷ ve taraftarları da Everett'in çalışmasında ileri sürdüğü

6 Özyinelemeyi bir örnekle hatırlatayım. İnsan dilinin birleştirme özelliğidir: *Ali geldi. Mehmet gördü.* Bu iki cümleyi insan dili çeşitli araçları kullanarak (yardımcı cümle, bağlaçlar vb.) birleştirebilir: *Mehmet Ali'nin geldiğini gördü.*

7 Chomsky'nin 2016 yılında bu konuyla ilgili olarak bir gazeteye verdiği röportajdan bir bölümü olduğu gibi makale

argümanların Pirahã dilinde görülmediğini, bu dilde Evrensel Dilbilgisi teorisini çürüten bir kanıtın bulunmadığını ileri sürdüler (Nevins-Pesetsky-Rodrigues 2009). Bu tartışma farklı boyutlarıyla hâlâ devam etmektedir.⁸

Bu tartışmaların bir başka yüzü de Hockett'in belirlediği bu kriterlerin diğer canlıların iletişim biçimlerinde bulunup bulunmadığıdır. Hockett'in belirlediği bu kriterler farklı canlı türlerinde farklı düzeylerde tespit edilmiştir: 1 numara pek çok türde görülmektedir. 2 numara tavuklarda, 3 numara tüm sesli iletişim sistemlerinde, 4 numara gibbonlarda, 8 numara vervet maymunlarında ve evcil tavuklarda, 9 numara sığırcıklarda, 10 numara arılarda, 12 ve 13 numara kuşlarda, 16 ise insan dışı primatlarda, köpeklerde ve kuşlarda tespit edilmiştir (Håkansson-Westander 2013: 189-190). Ancak bu özelliklerin hepsine birden sahip olan tek iletişim sistemi insan dilidir.

Bu kriterler yeni bulgularla sorgulanır hâle gelebilmektedir. İnsan dilini ayıran bu özellikler bugün için bir fikir verse de evrimsel dilbilim açısından mutlak değildir. Başka bir şekilde söyleyecek olursam bu özelliklerin tümünün hayvan iletişimlerinde görülmesini beklemek çok da doğru değildir. Çünkü hayvan iletişimi insan iletişiminin tüm özelliklerini gösterseydi zaten arada bir fark olmazdı. Şöyle diyeyim, fillerin burnu uzundur ama tüm canlıların burnu uzun değildir. Fillerin burnu neden, nasıl ve ne zaman uzamaya başlamıştır, işte soru budur. Biz insanların dilleri de neden, nasıl ve ne zaman "uzamaya" başlamıştır sorusunun peşindeyiz. Yani bir aşamalı durum söz konusudur. Hayvan iletişimi insan dilinin sergilediği özelliklerden hangileri için evrimsel bir kanıt sunulabilir, işte buna bakmak gerekir.

Hayvan davranışlarını temel alan dilin kökeni hipotezleri

Bu bölümde de hayvan iletişimi incelemelerinin dilin kökeni ile ilgili hipotezlerdeki etkilerini bazı hipotezleri tanıyarak göreceğiz. Pek çok köken hipotezi var ama alanın önemli uzmanlarından Kathleen Gibson (2013) tarafından derlenen bazı köken hipotezlerine değineceğim. Bu hipotezleri karşılaştırmalı hayvan davranışları çalışmalarının dilin kökeni ve evrimi tartışmalarına ne şekilde yansıdığının örneği olarak değerlendirmek gerekir.

sonundaki "ekler" bölümüne aldım. Daha ayrıntılı bilgi isteyenler Chomsky'nin bu tartışmaya bakışını oradan okuyabilirler.

- 8 Aşağıda bu hararetli tartışmayı takip edebileceğiniz popüler nitelikli kaynaklara da yer veriyorum:
<https://www.theguardian.com/technology/2012/mar/25/daniel-everett-human-language-piraha>
<https://www.nytimes.com/2012/03/22/books/a-new-book-and-film-about-rare-amazonian-language.html>
<http://news.mit.edu/2016/data-amazonian-piraha-language-debate-0309>
<https://aeon.co/essays/why-language-is-not-everything-that-noam-chomsky-said-it-is>
https://www.edge.org/conversation/daniel_1_everett-recursion-and-human-thought
<https://www.economist.com/books-and-arts/2017/10/05/an-argument-over-the-evolution-of-language-with-high-stakes>
<http://itaatsiz.org/2014/06/14/amazonlari-piraha-kabileleri-ve-chomskyci-dilbilimin-yanlislanabilirliğine-dair/>
<http://www.hurriyet.com.tr/seyahat/amazonda-dil-kullanmayan-en-mutlu-kabile-piraha-40700936>

Pirahã dilinden konuşma örnekleri için bk.
<https://www.youtube.com/watch?v=KYpJFObV94>
<https://www.youtube.com/watch?v=SHv3-U9VPAs>

Ayrıca Everett'in Pirahã kabilesiyle geçirdiği yılları anlatan *Mutluluğun Grameri* (The Grammar of Happiness-2012) belgeselini de izleyebilirsiniz.

- a. Araç kullanarak yiyecek arama:** 2.6 - 3.4 milyon yıl önce üretilmiş kesici taş aletlerin bugüne kadar ulaştığını biliyoruz (Semaw vd. 1997, McPherron vd. 2010). Üretim ürünü olmayan, doğal taşların araç olarak kullanımı ise daha eskiye gider. İlk insanların ilik için kemik kırmak, avlanan canlıların kafataslarını parçalamak, bitkilerin köklerini ve etleri ezmek, meyvelerin sert kabuklarını kırmak gibi çeşitli amaçlar için sert cisimleri araç olarak kullandığı ortaya konmuştur (Mora - de la Torre 2005, Wynn 2012). Wrangham vd. (2009) bu özelliğin ilk insanların temel adaptasyonlarından biri olduğunu ileri sürer. Bu adaptasyonun dil ile ilişkisine gelince Parker ve Gibson'a ait (1979) hipotezi kısaca anlatmamız gerekir. Buna göre tıpkı bugün çocukların istediği yiyeceği bildirmek veya ona ulaşacak aracı göstermek için hareketleri veya konuşmayı kullanması gibi, primat yavruları da anne-babaları yakınlarındayken ulaşmakta zorlandıkları yiyeceklerle ulaşmak için birtakım sesler ve işaretler kullanır. İşte yiyecekler veya onlara ulaşmada yardımcı olacak araçlar için yapılan bu gösterimler dilin kökeninde temel teşkil etmiş olabilir. Hayvan davranışlarındaki bu gözlemden yola çıkan bazı bilim insanları dilin bu özel yiyecekler için yapılmış seslenme ve hareketlerden çıkmış olabileceğini savunurlar.
- b. İşbirlikli besleme:** Bu hipotez hayvan topluluklarında görülen, yavruları grup bireylerinin birlikte beslemesi davranışına dayanır. Buna göre babıldama ve çağıldamaya benzer sesler bu toplu besleme seanslarında artmaktadır (Zuberbühler 2012). Bu işbirliğine dayalı besleme davranışı maymun türlerinden karıncalara pek çok canlı türünde bulunmaktadır. İnsanlar da işbirlikli besleyicilerdir. Bebekler beslenme araçlarını kullanamadıkları için yetişkinlerin ilgisini ancak babıldamaya benzer seslerle çekerler. Bu sesler dilin doğuşunda etken olabilir.
- c. Güç toplama:** Özellikle arı, karınca ve böceklerde görülen bir davranıştan yola çıkarak ileri sürülmüş bir hipotezdir. Yukarıda arı danslarında gördüğümüz üzere bazı canlılar bir yemek kaynağı için bağlı bulundukları topluluğa gidip yardımcı kuvvet toplarlar. İşte bu davranış insan topluluklarında da iletişimin gelişiminde rol oynamış olabilir. Bickerton (2009) bunun özellikle Hockett'in 10 numaralı mekâna bağlı olmama özelliğinin evriminde önemli olduğunu ileri sürer. Buna göre, "Şimdi ve burada olmayan" bir olgu hakkında insanlar bu yolla bilgi aktarma becerilerini geliştirmiş olabilirler. Arkeoloji ve fosil kayıtları 2-2.5 milyon yıl öncesinde insanın atalarının bugünkü leşçi ve toplayıcılar gibi yiyecek topladıklarını göstermektedir (Wynn 2012). Bickerton, insanların buldukları avları diğer canlılardan korumak veya alabilmek için bu tür bir güç toplama davranışıyla hareket etmiş olabileceklerini belirtir.
- d. Avcılara karşı savunma:** Her ne kadar insan bugün daha çok avcı ise de geçmişte başka canlılara av da olmuştur. Büyük kediler ve kuşların insanları avladıkları bilinmektedir (Hart-Sussman 2009). Diğer canlılarda bir yırtıcının geldiğini bildiren alarm niteliğindeki seslenmeler yaygındır. Maymunlardan kuşlara alarm seslenmeleri örneği en çok görülen sese dayalı bilgi aktarma biçimidir. Hatta bazı maymunlarda yırtıcının türüne göre farklı alarm seslenmeleri vardır. İşte hayvanlardaki bu çağrılar insanların da başlangıçta bu tür bir

seslenmeyi kullandıkları ve bu seslenmelerden dilin ortaya çıkmış olabileceği yönündeki bir hipoteze dayanak teşkil etmiştir. Hayvan türlerindeki alarmlar sadece şimdi ve burada olan yırtıcılar için sözkonusudur. Bu çağrılar şimdi ve burada olmayanlar için nasıl evrimleştiği ise bu hipotezin sorudur.

- e. **Dedikodu:** En dikkat çekici dilin kökeni hipotezlerinden biri Robin Dunbar'ın dedikodu hipotezidir (Dunbar 1996). Dunbar büyük sosyal gruplar hâlinde yaşayan hayvan gruplarında küçük gruplara göre ses repertuarının daha zengin olduğu verisine dayanarak zamanla tımar davranışının yerini sese ve konuşmaya bırakmış olabileceğini ileri sürer. Buna göre tımar primat gruplarında yalnızca temizlenme amacıyla yapılmaz. Bireyler sosyalleşme ve rahatlamak için de bu davranışı sergiler. Grup içi dayanışma için de önemlidir. Dunbar primat grupları büyüdükçe sese dayalı tımar davranışının dokunmaya dayalı tımar davranışının yerini almış olabileceğini savunur.
- f. **Şarkı söyleme, müzik ve cinsel seçim:** Kuşlar, fareler, deniz memelileriyle ilgili bölümlerde şarkı niteliğindeki seslenmelerden bahsetmiştim. İşte literatürde tartışılan köken hipotezlerinden biri de müziğin dilin doğuşunda pay sahibi olduğudur. Deniz memelilerinden farelere çeşitli türlerde yeni seslenmeleri öğrenme yetisinin olduğunu görmüştük. Üstelik bu seslenmelerin bazıları tıpkı insan dilindeki sözdizimine benzer bir şekilde hiyerarşik bir yapı gösteriyordu. Steven Mithen (2005) ve yukarıda üzerinde durduğum Irene Pepperberg, konuşmanın evriminde müziğin bir model olarak görev yaptığını savunurlar. Bu şarkıların çoğunlukla erkek canlılar tarafından ve eş seçimi amacıyla yapıldığını da hatırlatmak gerekir. Bu nedenle müziğin de itici gücü olarak cinsel seçim göz önünde bulundurulur.

Gibson (2013) tarafından belirlenen bu hipotezler dışında da hayvan incelemelerinden esinlenen köken hipotezleri vardır. Örneğin hareket hipotezi bunlardan biridir. El ve yüz hareketlerine dayanan bu hipotez, dilin sestten önce işaret aşamasını geçtiğini savunur. Primatlardaki gözlemler bazı bilim adamlarının “İnsan dilinin gelişiminde hareketler ilk basamağı oluşturmuş olabilir” biçiminde bir hipotez geliştirmelerine dayanak teşkil etmiştir (bk. Hewes 1973; Corballis 2002; Kendon 2004; Armstrong- Wilcox 2007, Tomasello 2017).

Sonuç

Peki tüm bunlar ne anlam ifade ediyor? Bazıları için anlamsız ve bir yere varmayacak çabalar olarak görülebilir. Kanzi'nin veya Alex'in tekil yeteneklerinin tüm hayvanlar için bir genelleme olamayacağı da düşünülebilir. Ama bilim biraz da bu tekil acayipliklerin peşine düşen acayip insanların çabalarıyla bu noktaya gelmiştir. de Waal'in (2017b: 11) de andığı Isaac Asimov'un ünlü ifadesi bunu bize hatırlatır: “Bilimde yeni keşifleri haber veren ve duyulması en heyecan verici olan cümle ‘Evreka!’ değil, ‘Bu çok tuhaf’ cümlesidir.”

Bilimsel çalışmaların bizi bugün getirdiği yer hayvanların da zengin bir bilişsel dünyası olduğudur. Şu özelliklere görece sahip olduklarını gösteren pek çok çalışma

vardır: Alet yapıp kullanabilirler, epizodik hafıza denen ve daha önce başlarına gelen bir olayı hatırlayarak yeniden canlandırma özelliğine sahiptirler, türdeşlerine bilgi aktarabilirler ve onları aldatabilirler. Bu özellikler hayvan türlerine göre farklılaşır. Bu da evrimin doğası gereği beklenen bir durumdur. Bazı türlerde bazı özellikler daha öne çıkarken bazılarında bu özellikler aynı oranda gelişmez. Dil de bu tür bir özelliktir. Primatlar, yunus ve balina gibi deniz memelileri ile kuşların dil konusunda daha dikkat çekici becerilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Ancak tüm hayvanlar için bir iç dünyanın varlığı mutlak değildir. Hayvanlar konusunda Descartes'ten beri gelen, "konuşmayan, iç dünyası olmayan makine" anlayışı doğruyu yansıtmamaktadır. Bizim gibi konuşmamaları bir makine katılığında olmaları anlamına gelmez. Düşüncesini ifade etmeyen, az konuşan, otistik veya başka bir engeli olan, "dilsiz" dediğimiz kişiler için de bunu düşünelim. Belli kısıtlılıkları dil kullanımlarını engeller. Hayvanların da zihinsel zenginliklerini ifade edememeleri dil konusundaki kısıtlılıklarından kaynaklanmaktadır.

Hayvan iletişimi incelemelerini küçümseyenlerin "İnsana genetik olarak en yakın tür olan şempanzelerde yeni düşünceleri kapsayacak bir dil üretiminin olmaması, hayvan iletişimi incelemelerinin boşluğunu göstermektedir." şeklinde özetleyebileceğim itirazları çok da yerinde değildir. Şempanzelerden veya başka hayvanlardan insanlar gibi konuşmasını beklemek, epey büyük bir "beklenti"dir. Onların iletişim biçimlerinin evrimi ile insan iletişiminin evrimi farklı kollardan ilerlemiştir. Nasıl insanlar da başka özellikler bakımından hayvanlara göre geride ise (örneğin kuşlar uçabilir, zürafalar çok uzundur vb.) hayvanlar da iletişim bakımından farklı evrimleşmiştir. Sese dayalı iletişim kurma özelliği bakımından kuşlar daha zengin özellikler geliştirmişken primatlar işaret dili konusunda dikkate değer becerilere sahiptir. Mevcut çalışmalar dilin evriminde "derecelilik" görüşünü çürütmektedir, tam tersine -farklı türlerde de olsa- dili hazırlayan bilişsel özelliklerin görece var olduğuna dair bulgular sunmaktadır. Bu bulguları göz ardı eden bir çalışma, gözünü çok zengin ve renkli bir dünyaya kapatmış olacaktır.

Kaynakça

- ANDREWS, K. (2014). *The Animal Mind: An Introduction to the Philosophy of Animal Cognition*. London-Newyork: Routledge.
- ARMSTRONG, D. - WILCOX, S. (2007). *The Gestural Origin of Language*. New York: Oxford University Press.
- ARRIAGA, G. - ZHOU, E.P. - JARVIS, E.D. (2012). "Of Mice, Birds, And Men: The Mouse Ultrasonic Song System Has Some Features Similar to Humans and Song-Learning Birds". *PLoS ONE* 7:e46610.
- ARRIAGA, G.- JARVIS, E. D. (2013). "Mouse Vocal Communication System: Are Ultrasounds Learned or Innate?" *Brain Lang.*, S. 124, s. 96-116.
- BALDA, R. P.- PEPPERBERG, I. M., - KAMIL, A. C. (1998). *Animal Cognition in Nature: The Convergence of Psychology and Biology in Laboratory and Field*. London: Academic Press.
- BEKOFF, M. - JAMIESON, D. (ed.) (1996). *Readings in Animal Cognition*. Cambridge: The MIT Press.
- BEKOFF, M. - ALLEN, C. - BURGHARDT, G. (2002). *The Cognitive Animal: Empirical and Theoretical Perspectives on Animal Cognition*. Cambridge: The MIT Press.

- BERWICK, R. C. - OKANOYA, K. - BECKERS, G. J. L. - BOLHUIS, J. J. (2011). "Songs to Syntax: the Linguistics of Birdsong". *Trends Cogn. Sci.*, S. 15, s. 113-121.
- BICKERTON, D. (2010). *Âdem'in Dili* (çev. M. Doğan). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- BIRCHENALL, L. B. (2016). "Animal Communication and Human Language: An overview". *International Journal of Comparative Psychology*, 29:1-27.
- BOLHUIS, J. J. - OKANOYA, K. - SCHARFF, C. (2010). "Twitter Evolution: Converging Mechanisms in Birdsong and Human Speech". *Nature Rev. Neurosci.* S. 11, s. 747-759.
- BOLHUIS, J. - EVERAERT, M. (ed.) (2013). *Birdsong, Speech, and Language: Exploring the Evolution of Mind and Brain*. Cambridge, MA: MIT Press.
- BOTHA, R. - KNIGHT, K. (ed.) (2009a). *The Cradle of Language. Studies in the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- BOTHA, R. - KNIGHT, K. (ed.) (2009b). *The Prehistory of Language. Studies in the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- BOTHA, R. - EVERAERT, M. (ed.) (2013). *The Evolutionary Emergence of Language Evidence and Inference. Studies in the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- CHABOUT, J. - SARKAR, A. - DUNSON, D. - JARVIS, E. (2015). "Male Mice Song Syntax Depends on Social Contexts and Influences Female Preferences". *Front. Behav. Neurosci.*, 01 April 2015. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2015.00076>
- CHRISTIANSEN, M. - CHATER, N. (2016). *Creating Language Integrating Evolution, Acquisition, and Processing*. Cambridge: MIT Press.
- CLAYTON, N. vd. (2001). "Elements of Episodic-like Memory in Animals". *Phil. Trans. R. Soc. Lond. B.*, 356: 1483-1491.
- CLAYTON, N. S. - BUSSEY, T. J. - DICKINSON, A. (2003). "Can Animals Recall the Past and Plan for the Future?". *Nature Reviews Neuroscience*, 4: 685-691.
- COCROFT, R. - GOGALA, M. - PEGGY, H. - WESSEL, A. (ed.) (2014). *Studying Vibrational Communication*. Berlin: Springer.
- CORBALLIS, M. C. (2002). *From Hand to Mouth: The Origins of Language*. Princeton: Princeton University Press. *Türkçe çevirisi*: CORBALLIS, M. C. (2003a). *İşaretten Konuşmaya. Dilin Kökeni ve Gelişimi* (çev. Aybek Görey). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- DARWIN, C. (1871). *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London: John Murray.
- de GROLIER, E. (ed.) (1983). *Glossogenetics: The Origin and Evolution of Language*. London: Harwood Academic Publishers.
- de WAAL, F. (1982). *Chimpanzee Politics*. London: Jonathan Cape.
- de WAAL, F. (2013). *Köken Ağacı. Primat Davranışı İnsanın Toplumsal Evrimi İçin Ne Söyleyebilir?* (çev. Dilek Eylül Dizdaroğlu). İstanbul: Alfa.
- de WAAL, F. (2014a). *Bonobo ve Ateist. Primatlar Arasında İnsanı Aramak* (çev. Özge Çelik). İstanbul: Metis.
- de WAAL, F. (2014b). *Empati Çağı Daha Anlayışlı Bir Toplum İçin Doğadan Dersler* (çev. Kadir Yılmaz). İstanbul: Akılçelen.
- de WAAL, F. (2017a). *İçimizdeki Maymun Biz Neden Biziz?* (çev. Aslı Biçen). İstanbul: Metis.
- de WAAL, F. (2017b). *Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki miyiz?* (çev. Ahmet Burak Kaya). İstanbul: Metis.
- DOUPEA, J. - KUHL P. K. (1999) "Birdsong and Human Speech: Common Themes and Mechanisms". *Annu. Rev. Neurosci.*, S. 22: s. 567-631.
- DUNBAR, R. I. M. (1996). *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. Cambridge: Harvard University Press.

- EHRET, G. (2005). "Infant Rodent Ultrasounds - A Gate to the Understanding of Sound Communication". *Behav Genet.* S. 35, s. 19-29.
- EHRET, G. (2013). "Sound Communication in House Mice: Emotions in their Voices and Ears?" *Evolution of Emotional Communication. From Sounds in Nonhuman Mammals to Speech and Music in Man* [Eckart Altenmüller-Sabine Schmidt-Elke Zimmermann (ed.)]. Oxford: Oxford University Press: 63-75.
- EVERETT, D. (2005). "Cultural Constraints on Grammar and Cognition in Pirahã: Another Look at the Design Features of Human Language". *Current Anthropology*, S. 76/4, s. 621-646.
- EVERETT, D. (2007). "Challenging Chomskyan Linguistics: The Case of Pirahã". *Human Development*, S. 50, s. 297-299.
- EVERETT, D. (2009). "Pirahã Culture and Grammar: A Response to Some Criticisms". *Language*, June 2009, s. 405-442.
- EVERETT, D. (2010). "The Shrinking Chomskyan Corner in Linguistics". Response to the criticisms Nevins, Pesetsky and Rodrigues raise against various papers of Everett on Pirahã's unusual features, *Language* 85.
- EVERETT, D. (2012a). "What does Pirahã Grammar have to Teach us about Human Language and the Mind?". *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, S. 3 (6), s. 555-563.
- EVERETT, D. (2012b). *Language: The Cultural Tool*. New York: Pantheon Books.
- EVERETT, D. (2016). *Dark Matter of the Mind: The Culturally Articulated Unconscious*. University of Chicago Press.
- EVERETT, D. (2017). *How Language Began. The Story of Humanity's Greatest Invention*. New York: Liverlight Publishing Corporation.
- FEENEY, M. - ROBERTS, W. (2012). "Comparative Mental Time Travel: Is There a Cognitive Divide between Humans and Animals in Episodic Memory and Planning?" *The Oxford Handbook of Comparative Evolutionary Psychology* [J. Vonk - T. Shackelford (ed.)]. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199738182.013.0013
- FERHAT, A.T. - LE SOURD, A.M. - DE CHAUMONT, F. - OLIVO-MARIN, J.C. - BOURGERON, T. - ELODIE, E. (2015) "Social Communication in Mice - Are There Optimal Cage Conditions?". *Plos One*, 10(3): e0121802. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0121802>
- FISCHER, J. - HAMMERSCHMIDT, K. (2010). "Ultrasonic Vocalizations in Mouse Models For Speech and Socio-Cognitive Disorders: Insights into the Evolution of Vocal Communication". *Genes Brain Behav.*, S. 10: s. 17-27.
- FISHER, S. E. - MARCUS, G. F. (2006). "The Eloquent Ape: Genes, Brains and the Evolution of Language". *Nature Reviews Genetics*, S. 7, s. 9-20.
- FITCH, W. T. (2010). *The Evolution of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FITCH, W. T. (2011). "Unity and Diversity in Human Language". *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*, 366 (1563): 376-388.
- FOUNTAIN, S. - BUNSEY, M. - DANKS, J. - MCBEATH, M. (ed.) (2002). *Animal Cognition and Sequential Behavior: Behavioral, Biological, and Computational Perspectives*. New York: Springer Science+Business Media.
- FOUTS, R. - FOUTS, D. (1993). "Chimpanzees' Use of Sign Language". *The Great Ape Project* [P. Cavalieri - P. Singer (ed.)], New York: St. Martin's Griffin, s. 28-41.
- FOUTS, R. S. - MILLS, S. T. (1997). *Next of Kin: My Conversations with Chimpanzees*. New York: William Morrow.
- GALLUP, G. - ANDERSON, J. - SHILLITO, D. (2002). "The Mirror Test". *The Cognitive Animal. Empirical and Theoretical Perspectives on Animal Cognition*. [Marc Bekoff - Colin Allen - Gordon M. Burghardt (ed.)]. Cambridge: The MIT Press, s. 325-335.

- GARDNER, R. A. - GARDNER, B. T. (1969). "Teaching Sign Language to a Chimpanzee". *Science*, 165, s. 664-672.
- GARDNER, R. A. - GARDNER, B. T. - VAN CANTFORT, T. E. (eds.) (1989). *Teaching Sign Language to Chimpanzees*. Albany, NY: State University of New York Press.
- GHOUL, M. - GRIFFIN, A. S. - WEST, S. A. (2014). "Toward an Evolutionary Definition of Cheating". *Evolution*, 68(2), s. 318-331.
- GIBSON, K. (2012). "Language or Protolanguage? A Review of the Ape Language Literature". *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (ed.)]. Oxford: Oxford University Press: 46-58.
- GIBSON, K. (2013). "Talking about Apes, Birds, Bees, and Other Living Creatures: Language Evolution in Light of Comparative Animal Behaviour". *The Evolutionary Emergence of Language Evidence and Inference. Studies in the Evolution of Language* [R. Botha - M. Everaert (ed.)]. Oxford: Oxford University Press: 204-222.
- GOODALL, J. (1963). "My Life among Wild Chimpanzees". *National Geographic*, 124: 272-308.
- GOUZOULES, S. - GOUZOULES, H. - MARLER, P. (1984). "Rhesus Monkey (*Macaca mulatta*) Screams: Representational Signalling in the Recruitment of Agonistic Aid". *Animal Behaviour*, 32, 182193.
- GREENFIELD, P. M. - SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. (1990). "Grammatical Combination in Pan Paniscus: Processes of Learning and Invention in the Development and Evolution of Language". *Language and Intelligence in Monkeys and Apes: Comparative Developmental Perspectives*. [S. T. Parker - K. R. Gibson (ed.)]. Cambridge: Cambridge University Press: 540-578.
- GREENFIELD, P. M. - SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. (1993). "Comparing Communicative Competence in Child and Chim: The Pragmatics". *Journal of Child Language* 20: 1-26.
- HAHN M, E. - SCHANZ, N. (2005). "The Effects of Cold, Rotation, and Genotype on the Production of Ultrasonic Calls in Infant Mice". *Behav. Genet.*, S. 32, s. 267-273.
- HÅKANSSON, G. - WESTANDER, J. (2013). *Communication in Humans and Other Animals*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- HARNAD, S. - STEKLIS, H. D. - LANCASTER, J. (ed.) (1976). *Origins and Evolution of Language and Speech*. New York: New York Academy of Sciences.
- HART, D. - SUSSMAN, R. (2009). *Man the Hunted: Primates, Predators and Human Evolution*. Expanded Edition. Boulder: Westview Press.
- HAUSER, M. D. - KONISHI, M. (ed.). (1999). *The Design of Animal Communication*. Cambridge: MIT Press.
- HAUSER, M. - CHOMSKY, N. - FITCH, T. (2002). "The Faculty of Language: What is it, Who has it, and How did it evolve". *Science*, S. 298, s. 1565-1566.
- HAYES, C. (1951). *The Ape in Our House*. New York: Harper.
- HERMAN, L. M. - FORESTALL, P. H. (1985). "Reporting Presence or Absence of Named Objects by a Language-trained Dolphin". *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, S. 9, s. 667-681.
- HERMAN, L. M. - RICHARDS, D. G. - WOLZ, J. P. (1984). "Comprehension of Sentences by Bottlenosed Dolphins". *Cognition*, S. 16, s. 129-219.
- HERMAN, L. M. - ABICHANDI, S. L. - ELHAJJ, A. N. - HERMAN, E. Y. K - SANCHEZ, J. L., - PACK, A. A. (1999). "Dolphins (*Tursiops Truncatus*) Comprehend the Referential Character of the Human Pointing Gesture". *Journal of Comparative Psychology*, S. 113, s. 347-364.
- HESS, E. (2008). *Nim Chimpsky: The Chimp who would be Human*. New York: Bantam.
- HERRNSTEIN, R. J. - LOVELAND, D. H. (1964). "Complex Visual Concept in the Pigeon". *Science*, 146 (3643): 549-551.
- HEWES, G. (1973). "Primate Communication and the Gestural Origin of Language". *Current Anthropology*, 14: 5-25.

- HILLIX, W. - RUMBAUGH, D. (2004). *Animal Bodies, Human Minds: Ape, Dolphin, and Parrot Language Skills*. New York: Springer Science+Business Media.
- HOCKETT, C. F. (1960) "The Origin of Speech". *Scientific American*, 203: 88-96.
- HOCKETT, C. F. (1966). "The Problem of Universals in Language". *Universals of Language*. [L. Greenberd (ed.)]. Cambridge: MIT Press, s. 1-29.
- HOLY, T. E., - GUO, Z. (2005). "Ultrasonic Songs of Male Mice". *PLoS Biol.* 3: 2177-2186.
- HULSE, S.H. - FOWLER, H. - HONIG, W.K. (1978). *Cognitive Processes in Animal Behavior*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- HUMPHREY, N.K. (1976). "The Social Function of Intellect". *Growing Points in Ethology* [P. Bateson - R.A. Hinde (ed.)]. Cambridge: Cambridge University Press, s. 303-321.
- HURFORD, J. R. - STUDDERT-KENNEDY, M. - KNIGHT, C. (ed.) (1998). *Approaches to the Evolution of Language - Social and Cognitive Bases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HURST, J. L. (1990a). "Urine Marking in Populations of Wild House Mice *Mus domesticus* Ratty. 1. Communication between Males". *Anim. Behav.*, S. 40, s. 209-222.
- HURST, J. L. (1990b). "Urine Marking in Populations of Wild House Mice *Mus domesticus* Ratty. 1. Communication between Females". *Anim. Behav.*, S. 40, s. 223-232.
- HURST, J. L. (1990c). "Urine Marking in Populations of Wild House Mice *Mus domesticus* Ratty. 1. Communication between Sexes". *Anim. Behav.*, S. 40, s. 233-243.
- IRSCHICK, D. - BRIFFA, M. - PODOS, J. (ed.) (2015). *Animal Signaling and Function: An Integrative Approach*. New Jersey: Wiley Blackwell.
- JANIK V. M. - SLATER P. J. B. (1997). "Vocal Learning in Mammals". *Adv Study Behav*, S. 26, s. 59-99.
- JANIK, V. M. (2000). "Whistle Matching in Wild Bottlenose Dolphins (*Tursiops truncatus*)". *Science*, V. 289, S. 5483, s. 1355-1357.
- JANIK, V. M. (2014). "Cetacean Vocal Learning and Communication". *Current Opinion in Neurobiology*, S. 28, s. 60-65.
- JARVIS, E. D. (2004) "Learned Birdsong and the Neurobiology of Human Language". *Annals New York Academy of Science*, S. 1016, s. 749-777.
- KAWAI, M. (1965). "Newly Acquired Pre-cultural Behavior of the Natural Troop of Japanese Monkeys on Koshima Islet". *Primates*, S. 6, s. 1-30.
- KELLOGG, W. N. - KELLOGG, L. A. (1933). *The Ape and the Child: A Comparative Study of the Environmental Influence upon Early Behaviour*. New York and London: Hafner Publishing Company.
- KENDON, A. (2004). *Gesture: Visible Action as Utterance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KERİMOĞLU, C. (2016). "Dilin Kökeni Arayışları I: Dilin Kökeni ile İlgili Akademik Tartışmalar". *Dil Araştırmaları*, S. 18, s. 47-84.
- KERİMOĞLU, C. (2017). "Dilin Kökeni Arayışları II: FOXP2 Geni". *Dil Araştırmaları*, S. 21, s.1-12.
- KUMMER, H. (1971). *Primate Societies*. Arlington Heights, IL: Harlan Davidson.
- LADICH, F. (ed.) (2015). *Sound Communication in Fishes*. Berlin: Springer.
- LANCASTER, J. B. (1968). "Primate Communication Systems and the Emergence of Human Language". *Primates: Studies in Adaptation and Variability* [P. C. Jay (ed.)]. New York: Holt, Rinehart and Winston, 439-557.
- LEAVENS D.A. - HOPKINS W.D. - BARD K.A. (1996). "Indexical and Referential Pointing in Chimpanzees (*Pan troglodytes*).". *J. Comp. Psychol.*, S. 110 (4), s. 346-353.
- LIEBAL, K. - MÜLLER, C. - PIKA, S. (ed.) (2007). *Gestural Communication in Nonhuman and Human Primates*. Amsterdam-Philadelphia. John Benjamin Publishing.

- LONSDORF, E. - ROSS, S. - MATSUZAWA, T. (ed.) (2010). *The Mind of the Chimpanzee. Ecological and Experimental Perspectives*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LOSEY, G. S. Jr. (2003). "Crypsis and Communication Functions Of UV-Visible Coloration in Two Coral Reef Damselfish. *Dascyllus aruanus* and *D. reticulatus*". *Animal Behaviour*, S. 66, s. 299-307.
- MACKINTOSH, N. J. (ed.) (1994). *Animal Learning and Cognition*. San Diego: Academic Press.
- MARLER, P- SLABBEKOORN, H. (ed) (2004). *Nature's Music: The Science of Birdsong*. San Diego, CA: Elsevier Academic Press.
- MAYNARD SMITH, J. - HARPER, D. (2003). *Animal Signals*. Oxford: Oxford University Press.
- MCPHERRON, A. vd. (2010). "Evidence for Stone-tool-assisted Consumption of Animal Tissues before 3.39 Million Years Ago at Dikika, Ethiopia". *Nature*, S. 466, s. 857-860.
- MELTGREN, R. (ed.) (1983). *Animal Cognition and Behavior*. Amsterdam: North Holland.
- MELLO, C. V. (2002). "Mapping Vocal Communication Pathways in Birds with Inducible Gene Expression". *J. Comp Physiol A Neuroethol Sens Neural Behav Physiol.*, S. 188 (11-12), s. 943-959.
- MENZEL, E.W. (1971). "Communication about the Environment in a Group of Young Chimpanzees". *Folia Primatologica*, S. 15, s. 220-232.
- MENZEL, E.W. (1973). "Chimpanzee Spatial Memory Organization". *Science*, S. 182, s. 943-945.
- MICHELSSEN, A. (1999). "The Dance Language of the Honeybees: Recent findings and Problems". In *The Design of Animal Communication* [M. D. Hauser - M. Konishi (ed.)]. Cambridge: MIT Press, s. 111-131.
- MILES, H. L. (1990). "The Cognitive Foundations for Reference in a Signing Orangutan". 'Language' and Intelligence in Monkeys and Apes: Comparative Developmental Perspectives [S. T. Parker - K. R. Gibson (ed.)]. Cambridge: Cambridge University Press: 511-539.
- MILES, H. L. (1999). "Symbolic Communication with and by Great Apes". *The Mentalities of Gorillas and Orangutans: Comparative Perspectives* [S. T. Parker, R. W. Mitchell, - H. L. Miles (eds.)]. Cambridge: Cambridge University Press, s. 197-210.
- MITHEN, S. (2005). *The Singing Neanderthals: The Origins of Music, Language, Mind and Body*. London: Weidenfeld - Nicholson.
- MORA, R. - de la TORRE, I. (2005). "Percussion Tools in Olduvai Beds I and II (Tanzania): Implications for Early Human Activities". *Journal of Anthropological Archaeology*, 24: 179-192.
- NEVINS, A. - PESETSKY, D. - RODRIGUES, C. (2009) "Pirahã Exceptionality: A Reassessment". *Language*, S. 85 (2), s. 355-404.
- ÖBER, A. (2007). *Hayvan Davranışları Temel Öğeler*. Ankara: Nobel Yay.
- PARKER, S.T. - GIBSON, K. (1979). "A Developmental Model for the Evolution of Language and Intelligence in Early Hominids". *Behavioral and Brain Sciences*, S. 2, s. 367-408.
- PARKER, S. - GIBSON, K. (ed.) (1990). *Language and Intelligence in Monkeys and Apes: Comparative Developmental Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PATTERSON, F. G. (1978). "The Gestures of a Gorilla: Language Acquisition in Another Pongid". *Brain and Language*, S. 5, s. 72-97.
- PATTERSON, F. G. - LINDEN, E. (1981). *The Education of Koko*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- PEPPERBERG, I. M. (1981). "Functional Vocalizations of an African Grey Parrot (*Psittacus erithacus*)". *Zeitschrift für Tierpsychologie*, S. 55, s. 139-160.
- PEPPERBERG, I. M. (1999). *The Alex Studies: Cognitive and Communicative Abilities of Grey Parrots*. Cambridge: Harvard University Press.

- PEPPERBERG, I. M. (2012). "Evolution of Communication and Language: Insights from Parrots and Songbirds". *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s.109-119.
- PEPPERBERG, I. M. (2016). "Animal Language Studies: What Happened?" *Psychonomic Bulletin & Review* (February 2017), S. 24/1, s. 181-185.
- PETKOV C. I - JARVIS E.D. (2012). "Birds, Primates, and Spoken Language Origins: Behavioral Phenotypes and Neurobiological Substrates". *Front Evol Neurosci* S. 4, s. 12.
- POOLE, J. H. - TYACK, P. L. - STOEGER-HORWATH, A. S. - WATWOOD, S. (2005). "Elephants Prove Capable of Vocal Learning". *Nature*, S. 434, s. 455-456.
- PORTFORS, C.V. - PERKEL, D.J. (2014). "The Role of Ultrasonic Vocalizations in Mouse Communication". *Curr. Opin. Neurobiol.*, S. 28, s. 115-120.
- POULTER, T. C. (1968). "Marine Mammals". *Animal Communication. Techniques of Study and Results of Research* [T. A. Sebeok (ed.)], Bloomington: Indiana University Press, s. 405-465.
- PREMACK, D. (1976). *Intelligence in Ape and Man*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- PREMACK, D. - PREMACK, A. J. (1983). *The Mind of an Ape*. New York: W.W.Norton.
- RABY, C. - CLAYTON, N. (2012). "Episodic Memory and Planning". *The Oxford Handbook of Comparative Evolutionary Psychology* [J. Vonk - T. Shackelford (ed.)]. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199738182.013.0012
- REBOUL, A. (2017). *Cognition and Communication in the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- REICHMUTH, C. - CASEY, C. (2014). "Vocal Learning in Seals, Sea Lions, and Walruses". *Current Opinion in Neurobiology*, S. 28: s. 66-71.
- REISS D. - McCOWAN, B. (1993). "Spontaneous Vocal Mimicry and Production by Bottlenose Dolphins (*Tursiops Truncatus*): Evidence For Vocal Learning". *J. Comp. Psychol.*, S. 107(3), s. 301-312.
- RIEHL, C. - FREDERICKSON, M. E. (2016). "Cheating and Punishment in Cooperative Animal Societies". *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 371(1687), 20150090.
- ROGERS, L. - KAPLAN, G. (2002). *Songs, Roars, and Rituals: Communication in Birds, Mammals, and Other Animals*. Cambridge: Harvard University Press.
- ROGERS, L. - KAPLAN, G. (ed.) (2004). *Comparative Vertebrate Cognition: Are Primates Superior to Non-Primates?*. New York: Springer-Science.
- ROITBLAT, H.L. - BEVER, T.G. - TERRACE, H.S. (1984). *Animal Cognition*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- RUMBAUGH, D. M. (ed.) (1977). *Language Learning by a Chimpanzee. The Lana Project*. New York: Academic Press.
- SANZ, C. - CALL, J. - BOESCH, C. (ed.) (2013). *Tool Use in Animals. Cognition and Ecology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SAVAGE-RUMBAUGH, E.S. - RUMBAUGH, D.M. - BOYSEN, S. (1978). "Linguistically Mediated Tool Use and Exchange by Chimpanzees (*Pan troglodytes*)". *Behavioral and Brain Sciences*, 4, 539554.
- SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. - MURPHY, J. - SEVCIK, R. A. - BRAKKE, K. E. - WILLIAMS, S. L. - RUMBAUGH, D. M. (1993). *Language Comprehension in Ape and Child. Monographs of the Society for Research in Child Development*, S. 58 (3-4), s. 222-242.
- SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. - LEWIN, R. (1994). *Kanzi: The Ape at the Brink of the Human Mind*. New York: John Wiley and Sons.
- SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. - SHANKAR, S. G., - TAYLOR, T. (1998). *Apes, Language, and the Human Mind*. New York - Oxford: Oxford University Press.

- SCHARFF, C. - WHITE S, A. (2004). "Genetic Components of Vocal Learning". *Ann N Y Acad Sci.*, S. 1016, s. 325-347.
- SCHEVILL, W.E. - LAWRENCE, B. (1949) "Underwater Listening to the White Porpoise (*Delphinapterus leucas*)". *Science*, 109 (2824), s.143-144.
- SEARCY, W. - NOWICKI, S. (2005). *The Evolution of Animal Communication: Reliability and deception in signaling systems*. Princeton: Princeton University Press.
- SEMAW, S. vd. (1997). "2.5-million-year-old Stone Tools from Gona, Ethiopia". *Nature*, S. 385, s. 333-336.
- SEWELL, G. D. (1967). "Ultrasound in Adult Rodents". *Nature*, S. 215, s. 512.
- SEWELL, G. D. (1970). "Ultrasonic Communication in Rodents". *Nature*, S. 227, s. 410.
- SEYFARTH, R.M. - CHENEY, D.L. - MARLER, P. (1980a). "Monkey Responses to Three Different Alarm Calls: Evidence of Predator Classification and Semantic Communication". *Science*, 210, s. 801-803.
- SEYFARTH, R.M. - CHENEY, D.L. - MARLER, P. (1980b). "Vervet Monkey Alarm Calls: Semantic Communication in a Free-ranging Primate". *Animal Behaviour*, S. 28, s. 1070-1094.
- SHAPIRO, G. I. - GALDIKAS, B. M. F. (1999). "Early Sign Performance in a Free-ranging, Adult Orangutan". *The Mentalities of Gorillas and Orangutans: Comparative Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press [Parker vd. (ed.)], s. 265-282.
- SHETTLEWORTH, S. J. (2010). *Cognition, Evolution, and Behavior*. (İkinci Baskı). Oxford: Oxford University Press.
- SLATER, P. (2012). "Bird Song and Language". *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s. 96-101.
- STEGMANN, U. (ed.) (2013). *Animal Communication Theory Information and Influence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- STEIPER, M. E. - YOUNG, N. M. (2006). "Primate Molecular Divergence Dates". *Molecular Phylogenetics and Evolution*, S. 41, s. 384-94.
- STEIPER, M. E., - YOUNG, N.M. - SUKARNA, T. Y. (2004). "Genomic Data Support the Hominoid Slowdown and an Early Oligocene Estimate for the Hominoidcercopithecoid Divergence". *Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.*, S. 101, s. 17021-17026.
- SUDDENDORF, T. - CORBALLIS, M. C. (1997). "Mental Time Travel and the Evolution of the Human Mind". *Genet. Soc. Gen. Psychol. Monogr.*, S.123, s. 133-167.
- TALLERMAN, M. - GIBSON, K. (ed.) (2012). *The Oxford Handbook of Language Evolution*. Oxford: Oxford University Press.
- TEMLER, V. - HAMPTON, R. (2013). "Episodic Memory in Nonhuman Animals" *Curr. Biol.*, S. 23(17), s. 801-806.
- TERRACE, H. S. (1979). *Nim*. New York: Knopf.
- TERRACE, H. S. - PETITTO, L. A. - SANDERS, R. J. - BEVER, T. G. (1979). "Can an Ape Create a Sentence?" *Science*, 206: 891-902.
- TOMECEK, S. (2009). *Animal Behavior: Animal Communication*. New York: Chelsea House.
- TOMASELLO, M. - CALL, J. (1997). *Primate Cognition*. New York: Oxford University Press.
- TOMASELLO, M. (2017). *İnsan İletişiminin Kökenleri*. (çev. Gürol Koca). İstanbul: Metis.
- VARNER, G. (2012). *Personhood, Ethics, and Animal Cognition Situating Animals in Hares Two Level Utilitarianism*. Oxford: Oxford University Press.
- VAUCLAIR, J. (1996). *Animal Cognition: An Introduction to Modern Comparative Psychology*. London: Harvard University Press.

- VILAIN, A. - SCHWARTZ, J. - ARBY, C. - VAUCLAIR, J. (2011). *Primate Communication and Human Language: Vocalisation, Gestures, Imitation and Deixis in Humans and Non-humans*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- von FRISCH, K. (1954). *The Dancing Bees*. London: Methuen & Co.
- von FRISCH, K. (1967). *The Dance Language and Orientation of Bees*. Massachusetts: Harvard University Press.
- WACEWICZ, S. - ŻYWCZYŃSKI, P. (2015). "Language Evolution: Why Hockett's Design Features are a Non-Starter". *Biosemitotics*, S. 8, s. 29-46.
- WADE, N. (1980). "Does Man Alone Have Language? Apes Reply in Riddles, and a Horse Says Neigh". *Science*, S 208, s. 1349-1351.
- WALLACE, A. R. (1905). *Darwinism: An Exposition of the Theory of Natural Selection with Some of Its Applications*. New York: Macmillan.
- WASSERMAN, E. - ZENTALL, T. (2009). *Comparative Cognition: Experimental Explorations of Animal Intelligence*. Oxford: Oxford University Press.
- WHITNEY, G. - COBTE, J.R. - STOCKTON, M.D. - TILSON, E.F. (1973). "Ultrasonic Emission: Do They Facilitate Courtship in Mice?". *J Comp Physiol Psychol.*, S. 84, s. 445-452.
- WOOD, B. A. - BAUERNFEIND, A. (2012). "The Fossil Record: Evidence for Speech in Early Humans". *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s. 258-272.
- WRANGHAM, R. (2009). *Catching Fire: How Cooking Made Us Human*. New York: Basic Books.
- WRANGHAM, R. vd. (2009). "Shallow-water Habitats as Sources of Fallback Foods for Hominins". *American Journal of Physical Anthropology*, S. 140, s. 630-642.
- WYNN, T. (2012). "The Paleolithic Record". *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s. 282-295.
- WYATT, T. (2003). *Pheromones and Animal Behavior: Chemical Signals and Signatures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ZENTALL, T. - WASSERMAN, E. A. - LAZAREVA, O. F. - THOMPSON, R. R. K. - RATTERMAN, M. J. (2008). "Concept Learning in Animals". *Comparative Cognition & Behavior Reviews*, S. 3, s. 13-45.
- ZIMMER, W. M. X. (2011). *Passive Acoustic Monitoring of Cetaceans*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ZUBERBUHLER, K. (2012). "Cooperative Breeding and the Evolution of Vocal Flexibility". *The Oxford Handbook of Language Evolution*. [M. Tallerman - K. R. Gibson (eds.)] Oxford: Oxford University Press, s. 71-81.

İnternet kaynakları

- <https://academic.oup.com/jole>
- <http://www.evolang.org/>
- <http://evolang.org/neworleans/toc/toc.html>
- <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-44576449>
- <http://www.smithsonianmag.com/science-nature/speaking-bonobo-134931541/>
- <https://www.scientificamerican.com/article/how-animals-have-the-ability-to-count/>
- <http://www.bbc.com/earth/story/20150826-the-animals-that-can-count>
- <http://odatv.com/sadece-bu-kadar-saniyorduk-yanilmisiz...-0509161200.html>
- <http://odatv.com/ates-yakiyor-yemek-yapiyor-3-bin-kelimeyi-anliyor-0309161200.html>

- <http://evrimagaci.org/article/tr/hayvan-davranislarinin-temeli-icguduler-dusunsel-algisal-zeka-ve-cok-daha-fazlasi>
- <http://www.sciencealert.com/for-the-first-time-scientists-have-filmed-chimpanzees-teaching-their-young-to-use-tools>
- <http://evrimagaci.org/photo/tr/sempanzeler-yavricularina-alet-kullanmayi-ogretebilmektedir>
- <https://evrimagaci.org/duyular-1-koku-kendi-kokumuz-feromonlar-ve-parfumler-180>
- <https://evrimagaci.org/koku-2-feromonlar-adet-dongusu-senkronizasyonu-ve-cinsel-reklam-evrimsel-bir-analiz-384>
- <http://www.bbc.com/earth/story/20150216-can-any-animals-talk-like-humans>
- <https://web.archive.org/web/20120426005905/http://www.janegoodall.org.hk/downloads/Curriculum%20Vitae.pdf>
- <http://www.koko.org/sign-language>
- <http://www.koko.org/michael>
- <http://www.nybooks.com/articles/2011/11/24/can-chimps-converse-exchange/?pagination=false>
- <http://www.nybooks.com/articles/2012/03/08/chimp-talk/>
- <http://www.express.co.uk/life-style/life/839157/orangutan-Chantek-death-ape-research-nature>
- <https://academy.allaboutbirds.org/birdsong/>
- <http://alexfoundation.org/about/dr-irene-pepperberg/>
- <http://www.bbc.com/earth/story/20150120-mystery-squeaks-of-beluga-whales>
- <http://www.sciencemag.org/video/cockatoos-use-tools-make-music>
- <http://www.animalcognition.org/2015/04/15/list-of-animals-that-have-passed-the-mirror-test/>
- http://clas.mq.edu.au/speech/animal_communication/
- https://www.ted.com/talks/peter_tyack_the_intriguing_sound_of_marine_mammals/transcript?language=tr
- <http://www.bbc.com/earth/story/20150120-mystery-squeaks-of-beluga-whales>
- http://www.sciencemag.org/news/2018/02/chimpanzees-bonobos-and-even-humans-may-share-ancient-body-language?utm_campaign=news_daily_2018-02-27&et rid=370757517&et cid=1877188
- <https://www.theguardian.com/environment/video/2012/oct/23/talking-whale-mimicks-human-speech-video>
- <https://www.nytimes.com/2012/03/22/books/a-new-book-and-film-about-rare-amazonian-language.html>
- <http://news.mit.edu/2016/data-amazonian-piraha-language-debate-0309>
- <https://aeon.co/essays/why-language-is-not-everything-that-noam-chomsky-said-it-is>
- https://www.edge.org/conversation/daniel_l_everett-recursion-and-human-thought
- <https://www.economist.com/books-and-arts/2017/10/05/an-argument-over-the-evolution-of-language-with-high-stakes>
- <http://itaatsiz.org/2014/06/14/amazonlarin-piraha-kabilesi-ve-chomskyci-dilbilimin-yanlislanabilirliğine-dair/>
- <http://www.hurriyet.com.tr/seyahat/amazonda-dil-kullanmayan-en-mutlu-kabile-piraha-40700936>
- <https://dusunbil.com/chomsky-bizler-birer-maymun-degiliz-dil-yetimiz-dogustan-geliyor/>
- <https://www.lavocedineyork.com/en/2016/10/04/chomsky-we-are-not-apes-our-language-faculty-is-innate/>
- <https://www.youtube.com/watch?v=RHFonIHMT1o>

<https://www.youtube.com/watch?v=Z-OxJY9vy5Y>
<https://www.youtube.com/watch?v=wRM7vTrIIs>
<https://www.youtube.com/watch?v=dBUHWoFnuB4&t=26s>
<https://www.youtube.com/watch?v=gCxf7yUDzio>,
https://www.youtube.com/watch?v=_9IFbzy5u1U&t=49s
<https://www.youtube.com/watch?v=yxQap9AAPOs>
<https://www.youtube.com/watch?v=5mA-Htz5EqE&t=300s>
<https://www.youtube.com/watch?v=8oh1uhrdc6w>
<https://www.youtube.com/watch?v=fxCOPhC7kXw>
<https://www.youtube.com/watch?v=7o27iIizjYg>
<https://www.youtube.com/watch?v=55put3MLZcw>
<https://www.youtube.com/watch?v=AhLPlAY1mHo>
<https://www.youtube.com/watch?v=q2pisrdO2TQ>
<https://www.youtube.com/watch?v=cO6XuVlcEO4>
<https://www.youtube.com/watch?v=cO6XuVlcEO4>
<https://www.youtube.com/watch?v=62rXKjXgr60>
<https://www.youtube.com/watch?v=VZ2j1jOwAYU>
<https://www.youtube.com/watch?v=HskAEIznEpg>
https://www.youtube.com/results?search_query=tool+using+animals
https://www.youtube.com/results?search_query=hayvanlarda+alet+kullanma
https://www.youtube.com/results?search_query=new+caledonian+crows+make+and+use+tools
<https://www.youtube.com/watch?v=xIVXvpYo5BI>
<https://www.youtube.com/watch?v=wVQVw478Rh4>
<https://www.youtube.com/watch?v=ZS4Chf9yh8s>
<https://www.youtube.com/watch?v=H1YUpT5-4DI>
<https://www.youtube.com/watch?v=C0CIRCjoICA>
<https://www.youtube.com/watch?v=bQf38Ybo1IY>
<https://www.youtube.com/watch?v=PgEmSb0cKBg>
<https://www.youtube.com/watch?v=MovG8WvYonY>
<https://www.youtube.com/watch?v=3ZNRvLJl0lo>
<https://www.youtube.com/watch?v=8emfSE88ipl>
<https://www.youtube.com/watch?v=OGqluEkM1ZI>
<https://www.youtube.com/watch?v=-7ijI-g4jHg>
https://www.youtube.com/watch?v=LU_KD1enR3Q
<https://www.theguardian.com/technology/2012/mar/25/daniel-everett-human-language-piraha>
<https://www.youtube.com/watch?v=KYpjFObtV94>
<https://www.youtube.com/watch?v=SHv3-U9VPAs>

Ekler-1

Chomsky'nin Röportajı

Dr. Chomsky, Daniel Everett'in Pirahã dili üzerine yaptığı tartışmalı çalışmaya dair sorularımızı yanıtladı. Pirahã dilini, Brezilya'da dilin kendisiyle aynı ismi taşıyan izole bir Amazon kabilesi konuşmaktadır. Everett'in dilin doğuştan gelen değil, toplumsal bir olgu olduğunu öne sürerek Chomsky'nin Dil Edinim Aygıtı kuramına karşı çıktığı araştırması, Tom Wolfe'nin Ağustos ayında yayımlanan The Kingdom of Speech adlı eserinde de ele alınmaktadır.

-Merhaba sayın Dr. Chomsky. Daniel Everett'in Pirahã halkının dili üzerine araştırmasını inceleme fırsatı buldum. Görünüşe göre, sizin Evrensel Dil Edinimi kuramınızı karşısına alıyor. Peki bu eşsiz dile dair sizin görüşünüz nedir?

Söz konusu dille çok fazla ilgilenildi ve bu dil hakkında mantığa sığmayan iddialar ortaya atıldı. Bu yüzden gerçekten de “eşsiz” bir dil. Bunun yanı sıra, hakkında yapılan titiz araştırmaların da gösterdiği üzere, diğer dillere çok benziyor. Basit bir mantık yürütülürse, dil hakkındaki iddialar doğru olsa bile, bu dilin herhangi bir kuramımı yanlışlamasının imkânsız olduğu görülecektir. Mantığı çok basit. Bu kuramlar, dil yetisiyle, ayrı dilleri öğrenip kullanma zeminiyle alakalıdır. Bu her zaman açıktır, ortadadır ve belirsizliğe mahal vermez. Pirahã dilini konuşanların da insanlara ait ortak dil yetisi bulunuyor; Portekizceyi akıcı biçimde konuşabiliyorlar. Tartışma zaten bu noktada bitiyor.

Pirahãda, insanın dil yetisindeki en temel özelliklerden biri olan özyineleme olayı bulunmuyor. Dilin “eşsiz” olduğuna yönelik iddiaların temelinde bu var. Pirahãya yönelik iddiaların doğru olduğunu (ki görünüşe göre değil) farz edelim. Merak uyandıran bir şey olurdu bu. O kadar. Benzer bir örnek verelim. Mesela, insanların bir gözüne korsanlarınkine benzer göz yaması taktığı ve dolayısıyla da dünyayı iki gözle algılayamadıkları bir kabile bulunsa, bu durum insanın görme yetisine dair bize hiçbir ayrıntı vermezdi.

-Sizce Pirahã dilinin özellikle ilginç bir yönü bulunuyor mu?

Her dilin ilginç yönleri vardır. Pirahãnın da öyle. Pirahã dilinin ilginç özellikleri, çok farklı dillerde yıllardır derinlemesine araştırılıyor. Bunların en önemlisini, Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde dilbilimci ve aynı zamanda da Everett'in akıl danışmanı olan Kenneth Hale yürütüyor. Hale, yerli diller alanındaki en önemli isimlerden birisi ve 1960'lardan bu yana bu konularda birçok önemli çalışmalar ortaya koydu.

-Daniel Everett'in elinde kendi çalışmasını destekleyecek ölçüde kanıt olduğunu düşünüyor musunuz?

Nevins, Pesetsky ve Rodriguez, Language dergisine yazdıkları uzun ve ayrıntılı makalede, Everett'in (eski eserlerinde öne sürdüklerinden farklılık gösteren) şimdiki

iddialarını dikkatli bir biçimde incelemiş. Ve ikna edici bir biçimde, söz konusu iddiaların yanlış olduğu, hatta çoğu zaman Everett'in bizzat sunduğu verilerin bu iddiaları yanlışladığı sonucuna varıyorlar. Uli Sauerland ve diğer başka bilim insanlarının yaptığı betimsel ve deneysel araştırmalar da bu çıkarımları doğrular nitelikte. Ancak şunu bir kez daha vurgulamak gerekiyor: dil hakkındaki iddialar doğru olsa bile, bu iddiaların, ilişkili oldukları iddia edilen daha kapsamlı meselelerle alakaları bile olmazdı, bunun basit nedenlerinden biraz önce bahsettim.

-Dr. Everett, kitabında ve The Guardian'a verdiği bir röportajda, dil kurallarının doğuştan gelmediğini ve dilin temel yapı taşının toplum olduğunu söylüyor. Bu kuramı doğru buluyor musunuz? Hayvanlar da komüniteler halinde yaşıyor, o halde neden dil öğrenemiyorlar?

Kimse dil kurallarının doğuştan geldiğini söylemiyor. Durum bu değil, ancak dil yetisinin çok önemli bir genetik bileşeni bulunuyor. Eğer böyle olmasaydı, çocukların dil öğrenmesi bir mucize olurdu. Çocuk, sesli ortamdan gerekli bilgileri dilbilimsel olarak seçmeye doğum anında başlar. Zaten dil yetisi denilen şey, kendini bu andan itibaren belli eder. Daha sonra da, tahmin edilebilir bir dil edinim sürecine girilir. Söz konusu süreç, elimizde bulunan kanıtların ötesine geçen bir süreçtir ve basit kelimelerden başlayarak karmaşık yapılara ve bu yapıların yorumlamalarına doğru giden bir rotada ilerler. Temel olarak aynı işitme sistemine sahip bir maymun, aynı ortama konulursa, sesteki başka bir şeyi ayırt edemez. Ya bu bir tür büyü, ya da büyümenin ve gelişmenin diğer bütün yönlerinde olduğu gibi, dil yetisinin de doğuştan gelen bir bileşeni bulunuyor.

(Kaynak bk. <https://dusunbil.com/chomsky-bizler-birer-maymun-degiliz-dil-yetimiz-dogustan-geliyor/>, röportajın orijinal hâli için bk. <https://www.lavocedinyork.com/en/2016/10/04/chomsky-we-are-not-apes-our-language-faculty-is-innate/>)

Ekler-2

Hayvan Dili Araştırmaları Kronolojisi⁹

- M.Ö. 1000 Yaradılış Kitabının (the Book of Genesis) yazar(lar)ı tarafından yılan ve Havva arasındaki diyalog kaydedildi.
- M.Ö. 600 Ezop konuşan hayvanlarla ilgili fabllarını yazdı.
- M.S.500 Kâtip Horapollo Nilous Mısırlı rahiplerin kutsal babunların yazma ve okuma gücüne sahip olduğuna inandıklarını, bu nedenle tapınağa yeni gelen babunlara dil becerilerini test etme imkânı verdiklerini yazdı.
- 1280 Occamlı (Ockhamlı) William'ın yaklaşık doğum tarihidir. Occamlı William, bilimsel tartışmalardan (hayvan dili de buna dâhildir) gereksiz spekülasyonları ayıklamak için kullanılan cimrilik prensibi formülasyonun yaratıcısıdır.
- 1349 Occamlı William öldü.
- 1633 Samuel Pepys doğdu.
- 1661 Samuel Pepys “büyük bir babun” (muhtemelen bir şempanze) gördü ve 21 Ağustosta günlüğüne “konuşma veya işaret kullanma eğitimi verilebilir” diye yazdı.
- 1703 Samuel Pepys öldü.
- 1709 Fransız felsefeci Julien Offray de la Mettrie doğdu.
- 1751 La Mettrie öldü.
- 1838 Akıllı Hans (Clever Hans) adlı atın ilk sahibi Wilhelm von Osten doğdu.
- 1848 Büyük kuyruksuz maymunların ilk araştırmacılarından Richard Lynch Garner doğdu. Akıllı Hans'ın yeteneklerini inceleyen Eylül Komisyonu üyesi Carl Stumpf doğdu. Hayvan zekâsı üzerine yazılar yazan George Romanes doğdu.
- 1852 Hayvan yeteneklerini açıklamada basitliği yeğleyen ölçütüyle ünlü C. Lloyd Morgan doğdu.
- 1859 Charles Darwin *Türlerin Kökeni*'ni (The Origin of Species) yayımladı.
- 1861 Olağan dışı yeteneği olan atların sahibi Karl Krall doğdu.
- 1866 von Osten, Berlin'e gitti.
3. William Henry Furness doğdu.
- 1874 Daha sonra Akıllı Hans'ın performansını gözlemlerdeki ipuçlarına dayanarak açıklayan Oskar Pfungst doğdu.

9 Hayvan çalışmalarıyla ilgilenen araştırmacılar için Hillix-Rumbaugh (2004) tarafından oluşturulan kronolojiyi ek olarak sunuyorum. Bir iki bölümde C.K. kısaltmasıyla açıklama yaptım, bunlar dışında hiçbir ekleme ya da değişikliğe gitmedim.

- 1876 Primat araştırmacısı ve Amerika'daki ilk primat merkezinin kurucusu Robert Yerkes doğdu.
- 1886 Dr. Dolittle karakterinin yazarı Hugh Lofting doğdu.
- 1890 von Osten, Hans I ile çalıştı.
- 1891 C. Lloyd Morgan *Hayvan Hayatı ve Zekası* (Animal Life and Intelligence) adlı eseri yayımladı.
Daha sonra Richard Lynch Garner tarafından satın alınan bir goril olan Othello, doğdu.
- 1892 Garner Mrica'ya ulaştı, Gabon'da bir kafese gitti. Garner'in favori şempanzesi Moses, Afrika'da doğdu.
Garner'in favori kulu-kambası¹⁰ Aaron doğdu.
Othello öldü. Garner *Maymunların Konuşması*'nı (The Speech of Monkeys) yayımladı.
- 1894 George Romanes öldü.
- 1895 Romanes'in kitabı *Hayvan Zekası* (Animal Intelligence) yayımlandı.
- 1896 Garner *Goriller ve Şempanzeleri* (Gorillas and Chimpanzees) yayımladı.
- 1898 Winthrop Kellogg doğdu.
- 1900 Akıllı Hans ilk kez halka gösterildi.
- 1903? Emilio Rendich, Hansın yetenekleriyle ilgili daha sonra doğrulanacak olan açıklamasını yaptı, köpeği Nora'nın Hansın yaptıklarını (kendi verdiği ipuçlarını kullanarak) öğrenebildiğini gösterdi.
- 1904 Akıllı Hans, Berlin'de gösteri yaptı. Eylül Komisyonu Hansın yeteneklerini inceledi.
Sözel Davranış (Verbal Behavior) adlı kitabın yazarı B. F. Skinner doğdu.
- 1907 Pfungst, (von Osten'in atı) *Clever Hans* kitabını yayımladı.
- 1908 Furness tarafından bir isim verilmeyen ve insan diline ait bir sözcüğü telaffuz eden ilk orangutan Meçhul Asker (Unknown Soldier) doğdu.
- 1909 von Osten öldü.
Karl Krall, Akıllı Hans'ı aldı.
- 1912 Krall, *Düşünen Hayvanları* (Denkende Tiere) yayımladı.
Furness'in orangutanı Meçhul Asker öldü.
- 1913 Kanarya Adalarında Prusya Bilimler Akademisinin Antropoloji Merkezini kuran Max Rothmann ve buranın ilk müdürü Eugen Teuber şempanzelere el hareketlerine dayalı bir dilin (gestural language) öğretilmesi önerisini sundu.
Nadesha Kohts 1,5 yaşındaki şempanze Joni'yi evlatlık edindi.

10 Kulu-kamba: Özellikle Gabon'da bulunan, goril ve şempanzeye benzeyen, hakkında goril veya şempanzenin melezi, bu türlerin bir alt türü vb. tartışmalar yapılan bir primat (C.K.).

- 1915 John Lilly doğdu.
- 1916 William Furness III şempanzelere el hareketlerine dayalı bir dilin öğretilmesini önerdi, eğittiği dişi bir orangutanın *papa* “baba”, *cup* “kupa, bardak” sözcüklerini söylediğini rapor etti.
Nadesha Kohts, Joni ile çalışmayı bıraktı.
William Lemmon doğdu.
- 1917 Franz Kafka konuşan bir şempanze hakkındaki hikâyesi *Akademiye Bir Rapor*’u (A report to the Academy) yazdı.
Nadesha Kohts’un şempanzesi Joni öldü.
- 1920 Hugh Lofting *Dr Dolittle’in Hikâyesi*’ni (The story of Dr Dolittle) yayımladı.
Richard Lynch Garner öldü.
3. William Henry Furness öldü.
Hayvan dili çalışmalarının sert eleştirmeni Thomas A. Sebeok doğdu.
- 1925 Roger Brown doğdu.
David Premack doğdu.
Robert Yerkes *Neredeyse İnsan* (Almost Human) adlı kitabında büyük kuyruksuz maymunlara işaret dilinin (sign language) öğretilebileceğini savundu.
Nadesha Kohts’un oğlu Roody doğdu; Kohts 13 yıl önce doğan şempanzesi Joni ile oğlunun gelişimini karşılaştırdı.
- 1928 Warden ve Warner, Alman çoban köpeği Fellow’un İngilizce komutları kavrayışını açıkladı.
Noam Chomsky doğdu.
- 1929 Duane Rumbaugh doğdu.
Ann Premack doğdu.
Karl Krall öldü.
- 1930 R. Allen Gardner doğdu.
Şempanze Gua, 15 Kasım’da Küba’da doğdu.
Donald Kellogg 31 Ağustos’ta doğdu, 9 ay Gua ile birlikte bakıldı.
- 1931 Gua, 7,5 aylıkken W. N. Kellogg ve L. A. Kellogg tarafından evlatlık edinildi.
- 1932 Denizaslanı yetenekleri araştırmacısı Ronald Schusterman doğdu.
Oskar Pfungst öldü.
Gua şempanze kolonisine döndü.
- 1933 Beatrix Gardner doğdu.
Kelloglar, Gua ve Donald ile çalışmalarını özetleyen *Maymun ve Çocuk*’u (The Ape and the Child) yayımladı.

- 1934 Philip Lieberman doğdu.
- 1935 Nadesha Kohts Joni ve Roody ile ilgili gözlemlerini yayımladı.
- 1936 Karl Stumpf öldü.
C. Lloyd Morgan öldü.
Herbert Terrace doğdu.
- 1943 Roger ve Deborah Fouts doğdu.
Japon araştırmacı Kojima doğdu.
Koko'nun fotoğrafçısı ve oyun arkadaşı Ronald Cohn doğdu.
- 1944 Orangutan Chantek'in araştırmacısı Lyn Miles doğdu.
- 1946 Sue Savage-Rumbaugh doğdu.
- 1947 Şempanze Viki, Eylül ayında doğdu; Cathy ve Keith Hayes onu evlerine aldı ve bir insan gibi yetiştirdi.
Koko'nun öğretmeni Francine Patterson öldü.
- 1948 Hugh Lofting öldü.
- 1949 Sarah Boysen doğdu.
Irene Pepperberg doğdu.
- 1951 Cathy Hayes, kocası Keith ile Viki hakkındaki incelemelerini içeren *Evimizdeki Maymun* (The Ape in Our House) adlı raporu yayımladı.
- 1954 Viki beyin iltihabından öldü.
Kuyruksuz maymun dili araştırmalarının eleştirmeni Steven Pinker doğdu.
- 1956 Robert Yerkes öldü.
- 1957 B. F. Skinner *Sözel Davranış* (Verbal Behavior) adlı eserini yayımladı.
- 1959 Chomsky, Skinner'i *Sözel Davranış* kitabındaki fikirleri nedeniyle şiddetli bir şekilde eleştirdi.
- 1961 Duane Rumbaugh'un öğrencisi ve Dil Araştırmaları Merkezi'nin şimdiki müdürü David Washburn doğdu.
- 1964 Lucy, Oklahoma'da doğdu; Temerlin'in evine götürüldü.
Premacklar bir manevra kolu yardımıyla insan benzeri sesler çıkaran bir ses üretimi aracını kullanarak şempanzelere eğitim vermeye çalıştı.
- 1965 Şempanze Washoe, Batı Mrica'da doğdu.
- 1966 Beatrix ve Allen Gardner Washoe'ye işaret dilini öğretmeye başladı (Pepys'in bu olasılığı önermesinden 305 yıl sonra).
- 1967 Şempanze Booe, Maryland'de doğdu.
- 1968 Ann ve David Premack şempanzeleri Sarah'ya plastik sembolleri kullanarak iletişim kurmayı öğretmeye başladı.
Bruno, Lemmonların enstitüsünde doğdu.

- 1969 Allen ve Beatrix Gardner, Science dergisinde Washoe'ye Amerikan İşaret Dili'ndekilere benzeyen 85 işareti öğrettiklerini içeren bir yazı yayımladı.
Ally doğdu.
- 1970 Lana doğdu; daha sonra Duane Rumbaugh'un yönetimi altında ilk kez leksigram bordu kullanılarak eğitildi.
Language Analog (LANA) projesi Rumbaugh tarafından başlatıldı.
Kanzi'nin üvey annesi olacak olan Bonobo Matata vahşi doğada doğdu.
Washoe, Roger Fouts ile Oklahoma'ya gitti.
- 1971 Francine Patterson, Gardner'ların konuşmasını dinledi; Goril Koko (tam adı "Havaifışek çocuğu" anlamında Hanabi Ko) 4 Temmuz'da doğdu; daha sonra Patterson tarafından işaret dili öğretilti.
- 1972 Şempanze Moja (tam adı Moja LEMSIP) New York'taki LEMSIP laboratuvarında 18 Kasım'da doğdu; ertesi gün Reno'daki Gardner'ların laboratuvarına götürüldü. (Moja, Swahili dilinde "ilk" demektir.)
Winthrop Kellogg öldü.
Francine Patterson, Koko ile çalışmaya başladı.
- 1973 Şempanze Pili Georgia'da doğdu; 2 gün sonra Reno'daki Moja'nın yanına geldi.
Şempanze Nim Chimsky Oklahoma'da doğdu ve Herbert Terrace'ye verildi. Terrace, şempanzelerin dil üretimindeki yetenekleri ile ilgili muhalefetin merkezi hâline geldi.
Şempanze Sherman Georgia'da doğdu; O ve şempanze Austin, Duane ve Sue Savage-Rumbaugh'un himayesinde, birbirleriyle leksigramlar yardımıyla iletişim kuran ilk şempanzeler oldular.
Goril Michael doğdu; Patterson'un gözetiminde, Koko'nun arkadaşı oldu.
- 1974 Austin Georgia'da doğdu.
- 1975 Şempanze Tatu 30 Aralık'ta Oklahoma'da doğdu.
Şempanze Pili lösemiden öldü.
- 1976 Tatu Gardnerların laboratuvarına 2 Ocak'ta geldi.
Michael yaklaşık 3 buçuk yaşında Patterson'un araştırma projesi için Koko'ya katıldı.
Şempanze Dar, 2 Ağustos'ta New Mexico'da doğdu. 6 Ağustos'ta Gardnerların laboratuvarındaki Moja ve Tatu'ya katıldı.
Washoe yalnızca 4 saat hayatta kalan bebeğini doğurdu.
Mricanlı (Doğu Cava, Endonezya) gri papağan Alex doğdu.
David Premack *Kuyruksuz Maymun ve İnsanda Zekâ* (Intelligence in Ape and Man) adlı eserini yayımladı.

- 1977 Lucy, Janis Carter ile Gambia'ya vahşî yaşama döndü.
Lyn Miles tarafından işaret dili öğretilen orangutan Chantek doğdu.
Rumbaugh, *Bir Şempanzenin Dil Öğrenmesi: Lana Projesi* (Language Learning by a Chimpanzee: The Lana Project) adlı eserini yayımladı.
- 1978 Şempanze Loulis, Georgia'da doğdu; daha sonra Oklahoma'da Washoe tarafından evlatlık edinildi.
- 1979 Terrace ve ekibi Nim Chimsky ile ilgili çoğunluğu olumsuz olan sonuçları yayımladı.
Washoe, Ocak ayında Sequoyah'ı doğurdu; Sequoyah Mart ayında öldü, 15 gün sonra yerine Loulis verildi.
Moja 7 yaşındayken Oklahoma'da Washoe ve Loulis'e katıldı.
- 1980 Bonobo Kanzi, 28 Ekim'de Yerkes Araştırma Merkezi'nde (Georgia) doğdu ve zaten Akili adında bir yavrusu olan Matata tarafından annesinden (Lorel) çalındı.
Thomas Sebeok ve Jean Umiker-Sebeok kuyruksuz maymun dili incelemelerini eleştiren konferanslarına dayanan bir kitap çıkardı.
Washoe, Loulis ve Moja, Central Washington Üniversitesi'ne Roger ve Deborah Fouts ile geldi.
- 1981 İkiisi de 5 yaşında olan Tatu ve Dar, Foutsların Washington'daki grubuna katıldı.
- 1982 Ristau ve Robbins bir özet ile birlikte kuyruksuz maymun dili araştırmalarının eleştirisini içeren bir yayın yaptı.
- 1983 Bonobo Mulika doğdu.
- 1984 Philip Lieberman "eğer diğer faktörler mevcutsa" şempanzelerin ses yollarının karmaşık dil üretebileceğini söyledi.
- 1985 Şempanze Panzee, bonobo Panbanisha ve (muhtemelen bonobo) P-Suke doğdu.
- 1986 Jeannine Murphy'nin kızı Alia doğdu; Alia 2 ve Kanzi 7,5 yaşındayken ikisinin dil gelişmeleri karşılaştırılmaya başlandı.
William Lemmon öldü.
Sue Savage-Rumbaugh, daha çok şempanzeler Sherman ve Austin ile olan çalışmalarına dayanan *Kuyruksuz Maymun Dili: Şartlı Refleksten Sembole* (Ape Language: From Conditioned Response to Symbol) adlı eserini yayımladı.
- 1987 Bonobo Tamuli doğdu.
- 1988 Lucy, Gambia Babun Adasında ölü bulundu, muhtemelen kaçan avcılarca öldürüldü.
- 1990 B. F. Skinner öldü.
Michael Crichton'un *Congo* adlı kitabında konuşan goril başrolde yer aldı.

- 1993 Bonobo Kanzi ile insan yavrusu Alia'nın kavrayışlarının karşılaştırılmasını içeren rapor yayımlandı.
- 1994 Sue Savage-Rumbaugh ve Roger Lewin *Kanzi* adlı kitabı yayımladı.
- 1995 Beatrix Gardner, 8 Haziran'da öldü.
Crichton'nın kitabına dayanan film *Congo* piyasaya çıktı.
- 1996 Şempanze Austin bilinmeyen bir nedenle öldü.
- 1997 Roger Fouts *En Yakın Akraba* (Next of Kin) adlı kitabı yayımladı.
- 1998 Bonobolar Panbanisha ve P-Suke'nin oğlu Nyota, Georgia State Dil Araştırma Merkezi'nde doğdu. Sue Savage-Rumbaugh ve öğrencileri onun için kültürler arası deneyimler sağladı.
- 2000 Goril Michael, 19 Nisan'da 27 yaşındayken kalp sektesine bağlı fibrozan kardiyomiyopati nedeniyle öldü.
Bonobo Tamuli kenjenital kalp kusuru nedeniyle öldü.
- 2001 İçinde *İnsan ve Yunus* (Man and Dolphin) ile *Yunusun Zihni* (The Mind of the Dolphin) isimli kitapların da yer aldığı 19 kitabın yazarı John Lilly 86 yaşında öldü. Çalışmalarına dayanan iki film, *Altered States* (Türkçeye "Gerçeğin Ötesinde" adıyla çevrilmiştir. C.K.) ve *The Day of the Dolphin* (Yunusun Günü) idi.
Thomas Sebeok 21 Aralık'ta 81 yaşında öldü.
- 2002 Şempanze Moja 6 Haziran'da bağırsak tıkanıklığı nedeniyle öldü.

YÜKLEM KONUMUNDAKİ SIFATLAR İLE FİİLİMSİ TAMLAYICILARI ARASINDAKİ EŞDİZİMLİLİK İLİŞKİLERİ

The Collocational Relations Between Adjectives and Non-Finite Verbal Forms as Their Complements Examining Morphemic Bundles

Nihal ÇALIŞKAN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 75-88

Öz: Bu çalışmada -mAk+sıfat, -mAk-DA+sıfat, -mAk-DAn+sıfat, -mAk-IA+sıfat, -mA-sI+sıfat, -mAyA+sıfat, -mAsInA+sıfat, -mAsIndA+sıfat, -mAsIndAn+sıfat, -mAsIylA+sıfat, -DIğI+sıfat, -DIğInA+sıfat, -DIğIndA+sıfat, -DIğIndAn+sıfat, -DIğIylA+sıfat, -AcAğI+sıfat, -AcAğInA+sıfat, -AcAğIndA+sıfat, -AcAğIndAn+sıfat, -AcAğIylA+sıfat dizilişindeki ek-kelime birlikteliklerinden hareketle sıfatların fiilimsi tamlayıcıları ile kurduğu eşdizimlilik ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Adlaştırma görevli söz konusu fiilimsi ekleri ile sıfatların kullanım birliktelikleri düzenli ifade aramaları tekniğiyle ODTÜ Türkçe Derlem'den çıkarılmıştır. İnceleme neticesinde fiilimsilerin en sık bir araya geldiği sıfatlar sıklık verisiyle birlikte tespit edilmiş, sıfatın özne ve nesne kontrol işleviyle kullanıldığı durumlar gösterilerek söz konusu eşdizimlilikler temelinde oluşan kiplik ve konuşur tutumuyla ilgili anlamlara dikkat çekilmiş, konunun yabancılara Türkçe öğretiminde ele alınışıyla ilgili görüş ve önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: eşdizimlilik, sıfatlar, fiilimsi.

Abstract: This study aims to display the collocational relations between adjectives and non-finite nominalised forms as their complements examining morphemic bundles of -mAk+adjective, -mAk-DA+adjective, -mAk-DAn+adjective, -mAk-IA+adjective, -mA-sI+adjective, -mAyA+adjective, -mAsInA+adjective, -mAsIndA+adjective, -mAsIndAn+adjective, -mAsIylA+adjective, -DIğI+adjective, -DIğInA+adjective, -DIğIndA+adjective, -DIğIndAn+adjective, -DIğIylA+adjective, -AcAğI+adjective, -AcAğInA+adjective, -AcAğIndA+adjective, -AcAğIndAn+adjective, -AcAğIylA+adjective. The collocations between suffixes and adjectives are extracted from METU Turkish Corpus. The outcomes of corpus search provided information on the frequency of these collocations, the complement-control relations between the adjectives and their non-finite complements, and the modal and stance value of these type of collocations. Based on the findings, a framework for collocations of adjectives and their complements is suggested for teaching Turkish as a foreign language.

Keywords: collocations, adjectives, non-finite verbal form

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara/TÜRKİYE, caliskanihal@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 15.12.2018 / Kabul Tarihi: 20.12.2018

Giriş ve Kavramsal Çerçeve

Bu çalışmada “Kazanmak zor. Kaybetmesi imkânsız. Gitmekte haklı. Geldiğine pişman. Kazanacağından emin.” gibi kullanımlarda karşımıza çıkan fiilimsi-sıfat eşdizimliliği üzerinde durulacaktır. İncelememizin hareket noktası, özellikle Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi sırasında söz konusu eşdizimlilik ilişkilerine dayalı malzemeyi tespit duyulan ihtiyaçtır.

Türkiye Türkçesinde sıfatların “çenesi düşük, cana yakın, arabası bozuk” gibi iyelik ve hâl eki alan nominal unsurlarla oluşturduğu kullanımlar, -farklı adlandırmalarla- kelime grubu şeklinde değerlendirilegelmiştir (Banguoğlu 1974, Ergin 1985, Hatiboğlu 1982, Karahan 1991). Kaynaklarda incelemeye konu olan sıfatların iyelik veya hâl ekli adlarla kurduğu kelime gruplarının bir kısmı ise birleşik kelime, deyim gibi ileri derecede sözlükselleşmiş dil birimleridir (Özkan 2004a, Özkan 2004b). Ancak sıfatların fiilimsilerle kurduğu birliktelikler kelime grubundan ziyade yan cümle-ana cümle ilişkisi kurmaktadır. Bu doğrultuda adlaştırmaya dayalı tamlayıcılar ile bağlı bulundukları fiil arasındaki ilişkileri ele alan çok sayıda çalışma vardır (Erguvanlı Taylan 1998, Csató 2010, Johanson 2013, Karakoç 2013)¹. Özellikle Csató’nun fiilimsi ekleri ile ana fiil arasındaki semantik ilişkilere dikkat çeken çalışması önemlidir. Biz bu çalışmada eşdizimlilik incelemelerinin sunduğu veriler ve getirdiği bakış açısı doğrultusunda ilerlemeye çalışarak elde ettiğimiz malzemeyi semantik açıdan değerlendirmeye ve konunun öğretimiyle ilgili tutarlı bir çerçeve oluşturmaya çalışacağız.

Bilindiği üzere dilin en önemli özelliklerinden biri yaratıcılığıdır. Yaratıcılık özelliği sayesinde, potansiyel söz varlığı ve sınırlı sayıdaki kural temelinde sınırsız sayıda yeni kullanımlar üretebiliriz. Ancak bütün bu kullanımlar tek tek değil de toplu hâlde ele alındığında bunları birleştiren bazı çizgiler olduğu görülecektir. Tabiatın her alanında olduğu gibi dilde de benzerlikler, tekrarlar, eğilimler ve bunların sonucunda ortaya çıkan örüntüler vardır. İnsan zihni, sezgiye dayalı olarak bu örüntüleri fark etme konusunda oldukça iyidir ancak bugün derlem adını verdiğimiz hacimli dil malzemesi üzerinde çeşitli yazılımlar aracılığıyla yaptığımız incelemeler, sezinin ötesinde çok daha geniş ve güvenilir veriler sağlayabilmektedir.

Her bilim alanının bir çalışma konusu ve bu konuyla ilgili kendine özgü bir metodolojisi vardır. Genellikle metodoloji, konu etrafında şekillenir, inceleme genişledikçe yeni ihtiyaçlar doğrultusunda yeni metotlar devreye sokulur. Bu yeni metotlar, konunun farklı yönlerini keşfetmeye de zemin hazırlar. Derlem dil biliminde konu ve metot arasındaki karşılıklı besleme süreci çok belirgindir. Başlangıçta bilgisayarlarla sözcük listeleme şeklinde yapılan analizler sıklık, dağılım analizleri olarak çeşitlenmiş; bu analizler sonucunda belli eğilimlerin ağırlık kazandığı gözlemlenerek incelemeler, yeni yaklaşımlar ve yazılımlar aracılığıyla bir ortografik birim olarak sözcük’ün sınırlarını aşır çok sözcüklü birimleri ve örüntüleri kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Bugün derlem dil biliminin en önemli çalışma konusu sözcük sınırları dışına taşan birimler ve bunların hangi yollarla ve hangi araçlarla derlemden çıkarılacağıdır.

Sözcük sınırları dışına taşan birimlerle ilgili analizlerin temelinde eşkullanımlılık (co-occurrence) kavramı yer almaktadır. Eşkullanımlardan bir kısmı eşdizimlilikleri

1 Adlaştırmaya dayalı yan cümlelerin ana cümlelerin yüklemiyle kurduğu ilişkiler bu birimlerin fiillerle kullanımı üzerine hazırlamakta olduğumuz bir başka çalışmamızda ayrıntılarıyla ele alınmaktadır.

oluşturur. Eşdizimlilik en genel ifadesiyle birden fazla kelime arasında belli bir uzaklıkta ve belli bir istatistiksel değerde ortaya çıkan, önceden kestirilemeyen birlikteliklerdir. Örneğin, “zaman” adının özne konumundayken “geçmek” eylemi ile kurduğu “zaman geçmek” birlikteliği bir eşdizimliliktir.² Eşdizimlilikle ilgili ilk belirlemeler Firth tarafından yapılmıştır. Firth, 1935 tarihli *Technique of Semantics* başlıklı çalışmasında eşdizimliliği anlamın “ses, sözcük, biçim, söz dizimi, semantik” bileşenlerinden sözcük düzeyinde ele alır ve bir sözcüğün sintigmatik düzeyde başka sözcüklerle kurduğu ilişkilerin, sözcük anlamını belirlediği fikrini savunur. 1957’de yayınlanan 1951 tarihli *Modes of Meaning* çalışmasında ise eşdizimsel anlam (meaning by collocation) kavramlaştırmasını yapan Firth,³ konuyu şöyle açıklar: “Eşdizimsel anlam sintigmatik düzeyde bir soyutlama olup sözcükte kavramsal ya da tasarıma dayalı anlam yaklaşımıyla doğrudan ilgili değildir. Gece kelimesinin anlamlarından biri, onun karanlık kelimesi ile ve elbette karanlık kelimesinin de gece ile eşdizimlenebilirliğidir.” (s. 196). Burada Firth’ün istatistiksel yöntemlerin ön plana çıktığı günümüz derlem dil biliminde önemli bir kavram olan karşılıklı gerektirim (mutual expectancy) konusuna değinmiş olması da dikkat çekicidir. Bugün dilbilgisel eşdizimlilik başlığı altında değerlendirilen colligation konusunda da ilk dikkatler yine Firth’e aittir.

Firth’ün daha çok stilistik incelemeler çerçevesinde ortaya koyduğu belirlemeler, Halliday tarafından teorik bir zemine oturtulmuştur. Halliday, bir ifadenin eşdizimlilik olarak değerlendirilebilmesi için ölçülebilirlik ve belli bir uzaklıkta ortaya çıkma kriterlerini getirmiştir (1961: 276). Bugün eşdizimlilik incelemelerinde kullanılan sayısal ölçümler ve pencere aralığı dediğimiz bağlam genişliği Halliday’ın literatüre katkısı olarak düşünülebilir. Halliday ayrıca, iki sözcük arasındaki eşdizimliliklerin dilbilgisel ya da semantik sınırlamalardan kaynaklanmadığını, dizimsel ilişkiler boyutunda gerçekleşen bir seçme sonucunda ortaya çıktığını ifade etmiştir (1966: 150).

Tarihsel olarak Firth ve Halliday’dan sonra eşdizimlilik incelemelerinin bir başka önemli ismi olan Sinclair de 1991 tarihli *Corpus, Concordance, Collocation* başlıklı kitabında sözcüklerin iki temel prensip doğrultusunda bir araya geldiğini ifade eder. Bunlardan açık seçim prensibi sözcüklerin dilbilgisel ve semantik sınırlamalar doğrultusunda bir araya gelmesiyle ilgili ilkeleri, deyim prensibi ise herhangi bir dilbilgisel boşluğu doldurmak üzere aynı anlamı verebilecek çok sayıdaki dil birimi arasından hangisinin seçileceğini düzenler. Örneğin “çay, kahve, su” gibi sıvıları tüketmek anlamında geçişli bir fiil olarak “içmek” eyleminin kullanılması açık seçim prensibi tarafından yönetilir. Bununla birlikte “açık, hafif, demsiz” gibi bir dizi sıfattan açık’ın seçilerek “açık çay” ifadesinin oluşturulması deyim prensibi tarafından yönetilir. Bu nedenle deyim seçimi prensibine dayalı ifadelerin kestirimi, bir dili yabancı dil olarak öğrenenler açısından zorlayıcı bir süreçtir. Bu durum, araştırmacıları söz konusu ifadelerin tespit edilerek bir envanterinin çıkarılmasına yönlendirmiştir.

2 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Çalışkan, N. (2014b). Yüksek Sıklıktaki Adlar: Zaman Sözcükbiçimi Üzerine Derlem Temelli Bir İnceleme (Eşdizimlilikler, Biçimbirim Dizileri, Dilbilgisel Örüntüler ve Semantik Prozodi). Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

3 “Meaning by collocation is an abstraction at the syntagmatic level and is not directly concerned with the conceptual or idea approach to the meaning of words. One of the meanings of night is its collocability with dark, and of dark, of course, collocation with night.” (Firth [1951] 1957: 196).

Eşdizimlilik sözlükleri böyle bir çabanın ürünüdür (Özkan 2010, Özkan 2012, Özkan 2013, Özkan 2014).

Sözcüksel düzeyde ortaya çıkan eşdizimliliklerin tespiti nispeten kolaydır. Söz gelimi, belli bir sıfatın adlarla eşdizimliliğini ortaya koyarken söz diziminde sıfatın addan önce geldiği, Türkçe söz diziminde sıfat ile ad arasına çoğunlukla “bir” sözcüğünün girdiği gerçeğinden hareketle incelemeye konu olan sıfatın sağında yer alan iki sözcüklük bağlamda hangi adların belli bir sıklıkla ortaya çıktığı belirlenebilir. Türkçe Ulusal Derlemi’ne göre “ılık” sıfatının ilk sıralardaki eşdizimlileri “su, süt, hava, rüzgâr, meltem” adları ve bunların çekimli biçimleridir (Aksan vd. 2012). Ancak aynı sözcüğün üçüncü sıradaki eşdizimlisi “bir” tanımlığı, yedinci sıradaki ise “ve” bağlacıdır. Tanımlık ve bağlaçların dilbilgisel sözcük türleri olduğu düşüncesinden hareketle bunlar eşdizimlilik incelemeleri dışında tutulabilir. Ne var ki ılık sözcüğüyle olmasa da “bir” tanımlığı “bir zamanlar, bir keresinde, bir tane, bir sürü, ikide bir” gibi kullanımlarda güçlü eşdizimlilikler oluşturmakta, “ve” ise “eğitim ve öğretim, anne ve baba” gibi ikiterimlilerin oluşumunda önemli bir rol üstlenmektedir. Bu da bize eşdizimliliği yalnızca ad, sıfat, zarf, eylem gibi sözcükler arasında gerçekleşen bir birliktelik olarak ele almanın dil birimlerinin kendi sınırları dışına çıkarak oluşturduğu ilişkiler ağını bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymakta yetersiz kalacağını göstermektedir. Literatür incelemesi bize bu konuda bazı fikirler verebilecektir.

Literatür İncelemesi

İlgili lüateratürün önemli bir kısmında eşdizimlilik; anlamlı kelimeler arasında gerçekleşen bir birliktelik olarak değerlendirilmekte, ifadenin kalıplaşma düzeyi, bir araya gelen kelimelerin kendi anlamlarını koruma veya anlamlarından sıyrılma durumları gibi bağlamlarda ele alınmaktadır. Bu gruptaki çalışmalarda sıralanan eşdizimlilik örneklerinden birkaçı şöyle sıralanabilir: face the truth/gerçeklerle karşılaşmak (Aisenstadt 1979: 79), perform a task/görevi yerine getirmek (Cowie 1994: 3170), heavy smoker/sigara tiryakisi (Cruise 1986: 37), tenir un journal/günlük tutmak (Haussmann 1989: 1010), explode the myth/mitleri sarsmak (McKeowon ve Radev 1999: 2-4). Ancak örneğin Fernando (1996: 36) konuyu çok daha sınırlı bir çerçevede ele alıp ancak çok sınırlı bir çerçevede ortaya çıkabilen “addled egg/cılk yumurta” gibi kullanımları eşdizimlilik olarak kabul ederken van der Wouden (1997: 6) “cranberry, ox-en” gibi birleşik sözcükleri, Benson vd. “apathy toward/Ad-A duyarsızlık, He was fool to do it./Eylem-AcAk kadar Sıfat, He took an oath that he would do his duty./Eylem-AcAğInA yemin etmek, They are afraid of him./Ad-DAN korkmak, It was stupid fort hem to go./Eylem-mA-iyelik Sıfat” kullanımlarını da eşdizimlilik kapsamında değerlendirmiştir. Palmer (1981: 77, 79) ve Quirk (1985: 772, 1172, 1197, 1567) gibi araştırmacılar ise dizimsel ilişkilerden deyimlere kadar her türlü birlikteliği eşdizimlilik kapsamında değerlendirmişlerdir.

Türkçe ile ilgili çalışmalarda konunun daha çok Aisenstadt, Cowie, Cruise, Haussmann, Mackeowon ve Radev’in yaklaşımıyla ele alındığı görülmektedir (Özkan 2005, Pilten 2008, AlSarray 2015, Doğan 2016). Bu konuda Durrant’ın 2013 tarihli çalışması özellikle Türkçe gibi eklemeli diller söz konusu olduğunda eşdizimliliğin bağımsız biçimbirimlerin yanı sıra bağımlı biçimbirimleri de içerecek şekilde genişletilmesinde fayda olduğunu göstermektedir. Durrant, bu çalışmasında “-Dir

(geçişlilik)-II (edilgenlik)-A (yeterlilik)-mA (olumsuzluk)-DIK (sıfat-fil)-I (iyelik)-I (yükleme)” gibi dizimlerini de eşdizimlilik olarak değerlendirmiştir. Çalışkan (2014b) da “-DIĞI zaman” gibi bağımlı ve bağımsız biçimbirimlerin birlikteliğine dayalı kullanımları incelemesine dâhil etmiş; “zaman geçmek, zaman kazanmak” gibi birliktelikleri sözcüksel, “ne zaman, o zaman” ve “-DIĞI zaman” gibi kullanımları dilbilgisel birliktelikler olarak değerlendirmiştir.

Bu çalışmada sıfatlar ile fiilimsi tamlayıcıları arasındaki birlikte kullanıma eğilimlerini ortaya çıkarmak için eşdizimliliği geniş bir çerçevede ele alan yaklaşımların izinden gidilerek ek ve sözcük birlikteliklerine dayalı kullanımlar üzerinde durulacaktır.

Yöntem

Derlem incelemelerinde yöntemle karar vermeden önce derlem temelli ve derlem yönetimli yaklaşımlardan hangisini benimseyeceğimiz sorusu önem kazanmaktadır. Araştırmacı, önceden belirlenmiş, belli bir çerçeve içinde kalan dil malzemesini inceleyecekse derlem temelli yaklaşıma bağlı kalacaktır. Bu durumda derlem bize yalnızca zaten mevcut olan malzemeyle ilgili örnekleri sağlayacaktır. Ancak bazı durumlarda malzemenin kendisi değil, dilbilgisel çerçevesi bellidir. Araştırmacı, elindeki çerçeveye uygun bir yöntem geliştirebilirse derlemde bunu örnekleyen kullanımları çıkarabilir. Derlem yönetimli diyebileceğimiz bu ikinci yaklaşımda, başlangıçta sadece belli türden yapılarla ilgili kaba bir fikir vardır. Bu çalışmada melez bir yaklaşım benimsenmiştir. Çünkü hareket noktamız sıfatlarla fiilimsi tamlayıcıları arasında bir eşdizimlilik ilişkisi olduğu gözlemidir. Araştırmaya konu olan fiilimsi ekleri bellidir ancak bunların birlikte kullanıldığı sıfatlarla ilgili bir listemiz yoktur. Bu yüzden yöntemimiz söz konusu dil birimlerini çıkaracak şekilde tasarlanmalıdır.

Bu çalışmanın temel problemi sıfatlarla fiilimsi tamlayıcıları arasındaki eşdizimlilik ilişkilerini ortaya koymak olduğu için söz dizimi ve sözcük türü işaretlemesi yapılmış bir derleme ihtiyaç vardır. Ancak bugün itibarıyla her iki düzeyde de etiketleme yapılmış bir Türkçe derlem bulunmamaktadır. Bu nedenle düzenli ifade arama tekniğiyle hareket edilecektir. Türkçe Ulusal Derlemi’nde (Aksan vd. 2012) gerçekleştirilebilecek düzenli ifade aramaları aşağıdaki ekran görüntüsünde yer almaktadır:

Ekran Görüntüsü 1: TUD’da Düzenli İfade Aramaları

	TUD v3.0 örnek aramalar	TUD Tanıtım Sürümü Karşılığı	TUD v3.0 ve TUD Demo sonuçlar
1	kol	kol	kol
2	^kol\$	kol	kol
3	^kol	kol*	kol, kolluk, kolçak...
4	\w+kol	*kol*	çikolata, kol, kolay
5	\w+kol\$	*kol	karakol, kol
6	^o+{f+\$	Kullanılmıyor	of, off, offit, offit
7	^k.....k\$	Kullanılmıyor	kelebek, kısıcak, kaçarak
8	^gel(mişdi)	Kullanılmıyor	gelmiş, gelmiştir, geldi, geldik ...
9	^gel(mişdi)\$	Kullanılmıyor	gelmiş, geldi
10	^ko(lit)+uk	Kullanılmıyor	koltuk, koltuklar, kolluk, kolluklar
11	^ko(lit)+uk\$	Kullanılmıyor	kolluk, koltuk
12	^k[a-z,ü,ö,ğ,ş,ı,ö,ü,ğ,ş,ç,ı,j]\$	Kullanılmıyor	kal, kel, kül ...
13	^k.l\$	Kullanılmıyor	kol, kal, kel, kül ...
14	“siyah beyaz”	“siyah beyaz”	siyah beyaz

Ancak tablodaki sınırlılıklar doğrultusunda, araştırma konumuz olan birimleri Türkçe Ulusal Derlemi'nden çıkarmamız mümkün değildir. Bu nedenle çalışmada ODTÜ Türkçe Derlem-OTD (Say vd. 2002) kullanılacaktır. OTD, 1999-2002 yıllarına ait yazılı Türkçeden derlenen 2 milyon sözcüklük bir metin havuzudur. Metinlerin % 15,63'ü roman, % 14,49'u öykü, % 6,23'ü araştırma-inceleme, % 4,83'ü makale, % 2,41'i gezi, % 0,89'u söyleşi, % 2,29'u anı-hatıra-günce, % 53,24'ü haber türüne aittir. Bu oranlardan da anlaşılacağı üzere OTD'nin dengeli ve temsil gücü yüksek bir derlem olduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat incelememiz belli bir dilbilgisel yapıyı ortaya çıkarmak olduğu, dilbilgisel yapılar da sözcüksel yapılarla karşılaştırıldığında daha sık kullanıldığı için OTD bize istediğimiz veriyi sağlayacaktır. Derlem, AntConc 3.5.7 (yazılımı ile incelenecektir. AntConc 3.5.7'nin düzenli ifadelerle ilgili kılavuzu şu şekildedir:

Ekran Görüntüsü 2: AntConc'da Düzenli İfade Aramaları

Wildcard Settings	
*	zero or more characters
+	zero or one character
?	any one character
@	zero or one word
#	any one word
	search term 'OR' search term
&	non word
☒ Treat search whitespace as one or more non-tokens ☐ Treat search whitespace as is ☐ Replace whitespaces with a single character	
Whitespace replacement: <space>	

Sıfatların fiilimsi tamlayıcılarla oluşturduğu eşdizimlilik ilişkilerinde sıfatın sözdizimsel konumlarından biri yüklemidir. Bu durumda yüklem konumundaki bir sıfat ile söz gelimi özne durumundaki fiilimsi tamlayıcısı arasına farklı sözcükler girmesi kuvvetle muhtemeldir. Ancak araya hiçbir sözcüğün girmedeği “Özne: Tamlayıcı-Fiilimsi eki+Yüklem: Sıfat” şeklindeki bir dizilim de pekâlâ mümkündür. Bu durumda *m+k *. (sözcük-m-herhangi bir harf-k ile sonunda nokta olan başka bir sözcük) şeklindeki bir arama beklediğimiz sonuçların bir kısmını getirebilecektir. Nitekim bu arama sonucunda 1289 kullanım sıralanmıştır. Bunlar arasında “ekonomik ilişkiler, ahmak dedi” gibi konumuzun dışında kalan çok sayıda örnek de bulunmaktadır. Bunları elemek üzere yine AntConc’un sınıflandırma (sort) özelliği kullanılmış, 1. düzey sağdan 1, 2. ve 3. düzey 0 seçilerek fiilimsi eki alan sözcüğün sağındaki birime göre alfabetik sıralama yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara ilişkin ekran görüntüsü şöyledir:

Ekran Görüntüsü 3: -mAk SIFAT. Dizisine Ait Arama Sonuçları

AntConc 3.5.7 (Macintosh OS X) 2018

Corpus Files
OTD.txt

Concordance Hits 2410

Hit	KWIC	File
662	hazır, yenilik ve değişime açık	OTD.txt
663	... Ve bunlarla birlikte ele alınan	OTD.txt
664	ülmeden çarkı yeniden döndürmeye	OTD.txt
665	. Çünkü ısı-15 dereceydi ve yolda	OTD.txt
666	söz vermiştim. Tibet'i mektupla	OTD.txt
667	şüm takdirde oradaki okullara devam	OTD.txt
668	ın gölgeğine sineridik. Kişin gidip	OTD.txt
669	duran bu rulo yapılmış kâğıdı	OTD.txt
670	sokaktı. Kişin çok zor olurdu	OTD.txt
670	uyum yasaları adı altında af	OTD.txt
670	bölümü de tekbir getirerek alkışları	OTD.txt
671	ıkarken biraz soluklandı ve asansöre	OTD.txt
671	ıkarken biraz soluklandı ve asansöre	OTD.txt
672	ve Tanrı'sıyla baş başa	OTD.txt
672	, ayna karşısında kendini şöyle bir	OTD.txt
673	kapalı olduğu için çift caddeden	OTD.txt
673	gittiler. Ferhat bir girişimde daha	OTD.txt

Search Term ☒ Words ☐ Case ☐ Regex

*m+k *

Start Stop Sort Show Every Nth Row 1

Kwic Sort ☐ Level 1 0 ☒ Level 2 1R ☒ Level 3 1L

Search Window Size 50

Clone Results

Total No. 1
Files Processed

Yukarıdaki ekran görüntüsünden de anlaşılabacağı üzere bu sınıflandırma sayesinde “-mAk imkânsız” şeklindeki bir birimi ayırt etmek mümkün olmuştur.

Söz konusu eşdizimlilik ilişkilerini çıkarmak üzere kullanabileceğimiz diğer söz dizimi yapıları ise “geleceğinden emin değil, geleceğinden emin bir (tavırla), geleceğinden emin olan, geleceğinden emin bulunan” örneklerinde gördüğümüz fiilimsiyi takip eden sıfatın “değil” sözcüğü ile yüklemleştirildiği, sıfattan sonra “bir” ile “olmak” ve “bulunmak” fiillerinin çeşitli çekimli biçimlerinin geldiği yapılarıdır. Yine -mAk ekinden devam edecek olursak bu yapıları ortaya çıkarmak üzere sırasıyla şu yapılar aranmıştır: “*m+k * değil*, *m+k * bir, *m+k * ol*, *m+k * bulun*”. Elbette sıfatların fiilimsilerle birlikte kullanıldığı yapılar bunlarla sınırlı değildir. Ancak herhangi bir dil bilgisi etiketlemesi olmayan bir derlemde çalışırken yapabileceklerimiz bunlarla sınırlıdır. Bu sınırlılığın farkında olarak bütün aramalar bittikten sonra tespit edebildiğimiz yapılarla ilgili tam bir istatistik verebilmek için derlemde her bir yapıya ilişkin nihai bir arama daha yapılmıştır. Böylece örneğin “*m+k güç*” biçiminde yapılmış bir arama ile bu kullanımın tam sayısı belirlenebilmiştir. Bu veriler, özellikle dil öğretimi konusunda seçim yapmak gerektiğinde faydalı olacaktır.

Yukarıda ayrıntılarını vermeye çalıştığımız yöntemle bu çalışma kapsamında aranacak dizilimler ise şöyledir: -mAk+sıfat, -mAk-DA+sıfat, -mAk-DAn+sıfat, -mAk-IA+sıfat; -mA-sI+sıfat⁴, -mAyA+sıfat, -mAsInA+sıfat, -mAsIndA+sıfat, -mAsIndAn+sıfat, -mAsIyIA+sıfat; -DIğI+sıfat, -DIğInA+sıfat, -DIğIndA+sıfat, -DIğIndAn+sıfat,

4 Veriyi yönetebilmek açısından çalışma kapsamında fiilimsilerin yalnızca 3. kişi iyelik eki alan biçimleri değerlendirilecektir.

-DIğIylA+sıfat; -AcAğI+sıfat, -AcAğInA+sıfat, -AcAğIndA+sıfat, -AcAğIndAn+sıfat, -AcAğIylA+sıfat. Derlem sorgusu sonucunda elde ettiğimiz eşdizimliliklerde fiilimsiden sonra gelen kelimenin sıfat olup olmadığını denetlemek için TDK Türkçe Sözlük (tdk.gov.tr) ve TRmorph'tan (Çöltekin 2010, Çöltekin 2014) yararlanılacaktır.

İnceleme ve Değerlendirme

Aşağıdaki tabloda fiilimsi ekleriyle sıfatların oluşturduğu eşdizimlilikler derlemden çıkardığımız kullanım sıklıklarıyla birlikte verilmektedir:

Tablo 1: Fiilimsi-Sıfat Eşdizimlilikleri

-mAk	akıllıca-1, anlamsız-3, boşuna-4, doğal-3, doğru-43, gerek-62, güzel-6, güç-23, haklı-1, imkânsız-11, iyi-12, kaçınılmaz-2, kolay-53, kötü-5, lazım-125, mantıklı-3, mümkün-157, müthiş-1, olanaklı-6, olanaksız-21, önemli-9, serbest-12, sevindirici-1, şart-21, yanlış-28, yanıltıcı-1, yasak-14, yersiz-2, yeterli-13, zor-54, zorunlu-15
-mAktA	âciz-1, aceleci-1, başarılı-1, berdevam-1, haklı-5, hazır-1, hür-1, ısrarcı-1, ısrarlı-4, inatçı-1, isteksiz-2, kararlı-11, kararsız-2, nazlı-1, özgür-4, serbest-1, titiz-1, usta-2, yetersiz-2
-mAktAn	âciz-4, bitkin-1, bıkkın-1, gururlu-1, hoşnut-2, mahrum-1, mahzuz-1, memnun-4, muaf-1, mutlu-12, rahatsız-2, sevinçli-1, suçlu-1, şaşkın-1, şikâyetçi-2, tedirgin-1, uzak-13, yoksun-2, yorgun-5
-mAklA	görevli-13, meşgul-12, mükellef-1, sorumlu-1, ünlü-1, yetkili-1, yükümlü-20
-mAİ	acıklı-1, anlamsız-3, asıl-1, ayıp-1, doğal-7, elzem-1, esas-1, eşzamanlı-1, gerek-44, güzel-3, ilginç-5, imkânsız-13, isabetsiz-1, iyi-7, kaçınılmaz-28, kolay-13, komik-1, lazım-110, mahzurlu-1, mecburi-3, mümkün-73, normal-5, olanaksız-30, olağan-2, önemli-19, şaşırtıcı-2, tehlikeli-2, tuhaf-2, uygun-12, yanlış-5, yasak-16, yeter-1, yeterli-7, zor-24, zorunlu-23
-mAyA	açık-13, alışık-7, âşık-1, elverişli-8, hazır-69, hevesli-2, hükümlü-1, istekli-2, kabiliyetli-1, kapalı-2, kararlı-33, layık-1, mahkûm-5, mecbur-22, memur-1, meraklı-3, muktedir-4, muvaffak-3, müheyya-1, müsait-6, niyetli-17, razı-17, uygun-2, yatkın-3, yazgılı-5, yetkili-3
-mAyI	-
-mAİnI	-
-mAİnA	razı-3, soğuk-3, tepkili-1
-mAİnDA	etkili-12, ısrarcı-1, kararlı-2
-mAİnDAn	haberdar-1, memnun-1, rahatsız-11, tedirgin-2
-mAİlyA	-
-AcAğI	açık-12, aşıkâr-2, belirsiz-2, belli-26, doğal-1, izafi-1, kaçınılmaz-1, kesin-10, muhakkak-1, olağan-1, şüphesiz-1
-AcAğInA	emin-4
-AcAğIndA	-
-AcAğIndAn	emin-24, habersiz-1, haberdar-1
-AcAğIylA	-
-DIğI	apaçık-4, açık-30, aşıkâr-1, belli-51, doğru-20, gerçek-4, kesin-34, kuşkusuz-4, muğlak-1, şüphesiz-4
-DIğInA	emin-5, pişman-4
-DIğIndA	ısrarcı-1, ısrarlı-4
-DIğIndAn	bihaber-2, emin-23, haberli-1, habersiz-9, şüpheli-1
-DIğIylA	-

Derlem sorgusu sonucunda fiilimsilerle eşdizimlilik ilişkisi içinde ortaya çıkan sıfatlardan bir kısmı fiilimsi unsuru ile sıfat arasında tamlama ilişkisi olmadığı için elenmiştir. “-mAktAn” ile eşdizimlenen “ibaret” kelimesi bunlardan biridir. TDK Türkçe Sözlük’te ve TrMorph’ta “ibaret”, sıfat olarak etiketlenmiştir. Ancak söz konusu kelimenin anlam içeriği zayıftır. Kelime “... var olan külfeti paylaşmaktan ibaret, ... basmakalıp bir fetişizmi belli tarihlerde tekrarlamaktan ibaret, ... kültürel değişimleri hissetmekten ibaret” örneklerinde de görüldüğü üzere sıfattan ziyade bir tür yüklemleştirici dil bilgisi unsuru işleviyle kullanılmaktadır. “ibaret” kelimesinin yalnızca 3. kişi ile çekimleniyor olması da diğer örneklerden farkını gösteren bir diğer husustur. Yine “-mAktAn” ile eşdizimlenen “iyi” sıfatı da incelemeye dâhil edilmemiştir. Çünkü “çıplak olmaktan iyidir bedene uymayan elbise, geç çıkmak hiç çıkmamaktan iyidir” kullanımlarıyla karşımıza çıkan bu kullanımda -mAktAn ekini alan kelime “iyi” sıfatının tamlayıcısı değildir. Bu kullanımların yanı sıra sıfat olarak etiketlenmiş olmakla birlikte daha çok edat gibi davranan “ilgili” kelimesi de incelemeye alınmamıştır. Son olarak sıfat-fiillerle kurulan “-MAyA uğramamış, -MAyA rollendirilmiş” gibi eşdizimlilikler da kalıcı sıfatlar oluşturmadıkları gerekçesiyle bu kapsamda değerlendirilmemiştir. Bu esaslar çerçevesinde elenen diğer eşdizimlilikler ise şöyledir: -mAyA bağlı, -mAyA dayalı, -mAyA dönük, -MAyA paralel, -mAyA özgü, -mAyA yeterli, -mAyA yönelik, -mAsInA bağlı, -mAsInA dönük, -mAsInA yeterli, -mAsIndAn belli, -mAk başka, -mAkIA kısıtlı, mAkIA mümkün, -mAkIA sınırlı, -AcAğInA ilişkin. Bu tür eşdizimlilikler ile aynı kapsamda düşünülebilecek diğer fiilimsi-sıfat kullanımları, birlikte ele alınarak farklı bir çerçevede değerlendirilebilir. Fakat bu ayrı bir çalışmanın konusudur.

Yukarıdaki tabloda betimlenen eşdizimlilik ilişkilerini tamlayıcı-sıfat ilişkisi bakımından iki temel gruba ayırmak mümkündür. İlk grupta sıfatın yüklem, fiilimsinin özne olduğu örnekler yer almaktadır. Bu kullanımlarda fiilimsi -MAk, -mAsI, -AcAğI ve -DIğI eklerini alabilmektedir: ayakta tutmak imkânsız, tabancaların yasaklanması anlamsız, kaos doğuracağı belli, para batırdığı doğru vb. Fiilimsilerin hâl ekleriyle kullanıldığı ikinci grupta ise fiilimsi sıfatın tamlayıcısı konumundadır. Sıfatın -MAkIA, -mAktAn, -mAkIA, -mAyA ekli fiilimsi ile eşdizimlendiği kullanımlarda yüklemcil sıfat ile fiilimsinin öznesi ortaktır: arkadaşlar eleştirmekte haklı, birlikte çalışmaktan mutlu, emri uygulamakla yükümlüyüm, hükmünü onun arzusuna göre vermeye mecburdur. Sıfatın -mAsInA, -mAsIndA, -MAsIndAn ekli fiilimsi ile eşdizimlendiği kullanımlarda yüklemcil sıfat ile fiilimsinin öznesi farklıdır. Fiilimsinin öznesi ilgi hâli eki alarak söz dizimine katılmaktadır: oy kullanmasına razı, haberler borsada satışların artmasında etkili, aramızda bir paralellik kurulmaya çalışılıyor olmasından rahatsız. Sıfatın -AcAK ve -DIK fiilimsi ekleriyle eşdizimlendiği iyelikli kullanımlarda ise yüklemcil sıfatın öznesi ile fiilimsinin öznesi ortak olabileceği gibi farklı da olabilmektedir: sınavı kazanacağına eminim-seni yakalayacağına emindi, eşi Murat Karabulut ise onların öldüğünden habersiz, kızı İrem’i uçak kazasında yitirdiğinden habersiz.

Tablodan da anlaşılabileceği üzere fiilimsilerle sıfatlar arasındaki eşdizimlilik ilişkisinde bazı semantik eğilimler devreye girmektedir. Örneğin -mAk ekli fiilimsinin bir araya geldiği sıfatlardan “gerek, kaçınılmaz, lazım, şart, zorunlu” gereklilik;

“imkânsız, mümkün, olanaklı, olanaksız” ihtimal; “serbest, yasak” izin anlamı etrafında kümelenmektedir. Bunların kiplik anlamlar taşıdığı açıktır. Zaten “gerek” ve “lazım” sıfatlarıyla oluşturulan analitik yapılar kaynaklarda bu başlık altında değerlendirilmektedir. -mAk ile eşdizimlenen diğer sıfatlar ise kullanıcının öznel değerlendirmeleri, belli bir eyleme ilişkin tutumu hakkında bilgi vermektedir. Aynı durum -mAsI, -AcAğI ve -DIğI ekleriyle gerçekleşen eşdizimliliklerde de görülmektedir. Ancak “açık, aşikâr, belli, kesin, şüphesiz, muhakkak, kuşkusuz, muğlak” sıfatlarından da anlaşılacağı üzere -AcAğI ve -DIğI fiilimsilerinde yükümlülükten ziyade bilginin niteliğiyle ilgili kiplik anlamları ön plandadır. Bunun yanı sıra her bir fiilimsi eki de belli bir anlamı taşıyan sıfat setiyle bir araya gelmektedir. Aşağıdaki tablo semantik düzeyde gerçekleşen bu ilişkileri göstermektedir:

Tablo 2: Fiilimsi-Sıfat Eşdizimliliğinde Sıfatların Taşıdığı Semantik Özellikler

	-mAk	-mA	-DIK	-AcAK
	yeterli-13, yeter-1	yeterli-7		
	-mAkla meşgul-12			
		etkili-12,		
<i>Alışkanlık</i>	ünlü-1		alışık-7	
<i>Bilme</i>		haberdar-1		habersiz-1, haberdar-1
<i>Gerekliklik</i>	gerek-62, kaçınılmaz-2, lazım-125, <i>önemli</i> -9, şart-21, zorunlu-15	asıl-1, elzem-1, esas-1, gerek-44, kaçınılmaz-28, lazım-110, mahzurlu-1, mecburi-3, <i>önemli</i> -19, zorunlu-23; mahkûm-5, mecbur-22		
<i>İhtimal</i>	güç-23, imkânsız-11, mümkün-157, olanaklı-6, olanaksız-21	imkânsız-13, mümkün-73, olanaksız-30		
<i>İstek</i>	mantıklı-3; berdevam-1, ısrarcı-1, ısrarlı-4, inatçı-1, isteksiz-2, hazır-1, kararlı-11, kararsız-2, nazlı-1; bitkin-1, bıkkın-1, rahatsız-2, yorgun-5	açık-13, âşık-1, hazır-69, hevesli-2, istekli-2, kapalı-2, kararlı-33, meraklı-3, niyetli-17, müheyya-1, razı-17; razı- 3, soğuk-3, tepkili-1		
<i>İzin</i>	serbest-12, yasak-14; hür-1, özgür-4, serbest-1; mahrum-1, yoksun-2; yetkili-1	yasak-16		

<i>Kesinlik</i>			apaçık-4, açık-30, aşikâr-1, belli-51, doğru-20 ⁵ , gerçek-4, kesin-34, kuşkusuz-4, muğlak-1, şüphesiz-4; emin-5; ısrarcı-1, ısrarlı-4; bihaber-2, emin-23, haberli-1, habersiz-9, şüpheli-1	açık-12, aşikâr-2, belirsiz-2, belli-26, izafi-1, kaçınılmaz-1, kesin-10, muhakkak-1, şüphesiz-1; emin-4; emin-24
<i>Olumlu Tutum</i>	akıllıca-1, güzel-6, iyi-12, sevindirici-1, müthiş-1; başarılı-1, titiz-1; gururlu-1, hoşnut-2, mahzuz-1, memnun-4, mutlu-12, sevinçli-1	güzel-3; layık-1; memnun-1	pişman-4	
<i>Olumsuz Tutum</i>	anlamsız-3, boşuna-4, kötü-5, yanıltıcı-1; âciz-1, aceleci-1; suçlu-1, şaşkın-1, şikâyetçi-2, tedirgin-1	acıklı-1, anlamsız-3, ayıp-1, ilginç-5 ⁶ , komik-1, şaşırtıcı-2, tehlikeli-2, tuhaf-2; rahatsız-11, tedirgin-2		
<i>Onay</i>	doğal-3, doğru-43, haklı-1, yanlış-28, yersiz-2; haklı-5	doğal-7, isabetsiz-1, iyi-7 ⁷ , normal-5, olağan-2, uygun-12, yanlış-5; müsait-6, uygun-2		doğal-1, olağan-1,
<i>Yapılabilirlik</i>	kolay-53, zor-54 ⁸ ; yetersiz-2 ⁹ , usta-2; âciz-4, uzak-13	kolay-13, zor-24; elverişli-8, kabiliyetli-1, muktedir-4, muvaffak-3, yatkın-3		
<i>Yetki ve Yükümlülük</i>	muaf-1; görevli-13, mükellef-1, sorumlu-1, yükümlü-20	hükümlü-1, memur-1, yazgılı-5, ¹⁰ yetkili-3; ısrarcı-1, kararlı-2 ¹¹		

Çalışma kapsamında ortaya konan fiilimsi-sıfat eşdizimliliklerinde -mAk ile -mAsI; -AcAĞI ile de -DIĞI ekli kullanımlarda anlam temelinde bazı geçişler söz konusudur. Bir başka deyişle bu fiilimsi ekleri semantik olarak aynı gruptan sıfatlarla bir araya

5 “Doğru” sıfatı -mA eki ile onay, -DIK eki ile kesinlik anlamı taşımaktadır.

6 Bağlam içi kullanımları incelendiğinde “ilginç” sıfatının olumsuz semantik prozodi taşıdığı görülmektedir.

7 “İyi” sıfatı, -mAk eki ile olumlu tutum, -mA+iyelik eki ile onay anlamı taşımaktadır.

8 “Zor” sıfatı bağlama göre yeterlilik ve ihtimal anlamlarının her ikisini de taşıyabilmektedir.

9 “Yetersiz” sıfatı -mAkTA eki ile yeterlilik, -mAsI ile olumsuz tutum bildirmektedir.

10 “Hükümlü, yazgılı” sıfatları derlemde poetik bir kullanıma sahiptir: Ankara’yı sevmeye hükümlü olduğumu hissediyordum. Küle dönüşmeye yazgılı mahkûmları gizli gizli resmederken...

11 “İsrarcı, kararlı” sıfatları -mAk eki ile istek, -mA+iyelik eki ile yükümlülük anlamı taşımaktadır.

gelme eğilimi göstermektedir. Ancak kullanım sıklığı yüksek olan “emin” sıfatı hem -AcAğInA, -DIğInA hem de -AcAğIndAn, -DIğIndAn ile birlikte kullanılmaktadır. Her iki kullanım arasında anlam bakımından bir fark bulunmamaktadır. Bir başka ilginç durum ise “demesi kolay, söylemesi kolay” gibi -mAsI ile kurulan bazı eşdizimliliklerde iyelik anlamının kaybolmasıdır. Burada -mAsI “güzel, iyi, kolay” gibi belli sıfatlarla eşdizimlenmektedir. Dikkat çekici olan husus ise iyelik ekinin kaybolduğu örneklerde olumsuz semantik prozodi ortaya çıkmasıdır (Çalışkan 2014a).

Fiilimsi-sıfat eşdizimliliğinde bazı yapılar kendi sınırları dışına taşan eşdizimlenme eğilimleri de göstermektedir. Söz gelimi “açık” sıfatı ile kurulan “-AcAğI/DIğI açık” eşdizimliliği, kesinlik anlamını pekiştirmek üzere daha çok bildirme ekiyle birlikte kullanılmaktadır. Ayrıca “-DIğI açık” eşdizimliliği daha çok “olmak” fiilini tercih etmektedir. Benzer şekilde “-AcAğI belli” eşdizimliliğinin “değil” ile kullanımında ve “-AcAğI belirsiz” eşdizimliliğinde “Fiil-İp Fiil-İp-mA-y-AcAğI belirsiz” şeklinde bir örüntü oluşturmaktadır. “-DIğI önemli” eşdizimliliğinde ise fiilimsi “hangi açıdan baktığı, nasıl bir hekim yetiştirilmek istendiği, neresi olduğu önemli” örneklerinde görüldüğü gibi soru kelimelerini de içine alan daha geniş bir yapı oluşturmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada tamlayıcı-sıfat ilişkisi eşdizimlilik çerçevesinde ele alınmış, yalnızca fiilimsi kuruluşundaki tamlayıcılar üzerinde durularak fiilimsi-sıfat eşdizimliliğine ilişkin bir kullanım sıklığı listesi oluşturularak inceleme yapılmıştır. İnceleme sonucunu ve önerilerimizi şöyle sıralamak mümkündür:

1. Örneklerden bir kısmında fiilimsiden sonra gelen kelime, tür bakımından sıfat etiketi taşımasına ve güçlü bir eşdizimlilik oluşturmaya karşın sıfatın anlam içeriği zayıflamış olabilmektedir. Bu grupta sıfatlar “bağlı, dayalı, özgü, dönük, yönelik, belli, ilişkin” sıfatları yer almaktadır. Bunlar sıfatların dilbilgiselleşmesi süreci hakkında bilgi verecek olması bakımından önemlidir. Fiilimsi ekleri ile bu gibi sıfatlar arasında kurulan eşdizimlilik ilişkileri üzerinde ayrıca durulmalıdır.
2. Yabancılar Türkçe öğretiminde söz konusu fiilimsi-sıfat ilişkilerini örnekleyen kullanımlar üzerinde durulurken yüklem durumundaki sıfat ile fiilimsi arasındaki kontrol-tamlayıcı ilişkilerine dikkat çekilmelidir.
3. Fiilimsi-sıfat eşdizimliliklerinin kiplik kullanımları ile konuşur tutumunu yansıtan özelliklerine dikkat çekilmelidir.
4. Eşdizimlilikler arası ek ve sıfat geçişleri üzerinde durularak kullanım sıklığı yüksek olan “emin” sıfatının farklı eşdizimlilikleri örneklenmelidir.
5. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrenciler “kimi, birisi, hepsi” gibi kullanımlar yoluyla iyelik kalıplaşmasının örnekleriyle temel düzeyden itibaren karşılaşmaktadır. Bu yüzden “-mAsI kolay” ve “-mAk kolay” denkliği öğrenir açısından anlaşılabilir bir durumdur.
6. Yabancı dil öğrenirleri açısından kelimelerin biçim ve anlam özellikleri kadar söylem içinde kazandıkları değer de önemlidir. Bu noktada konuşur tutumunu gösteren ifadeler veya ifadelerin tutum değerlerinin öğretimi önem kazanmaktadır. Ne yazık ki gramerlerde ve sözlüklerde konuyla ilgili bilgi sınırlı kalmakta, öğretim sürecinde soru-cevap iletişimine dayalı durumlarda ortaya çıkan

belirlemeler ise çoğu kez kayda geçirilmediği için unutulup gitmektedir. “-mAsI kolay” eşdizimliliği etrafında oluşan semantik prozodi örneğinden hareketle vurgulamak isteriz ki kelime ya da dil birimleri etrafında oluşan tutuma yönelik bilgi de öğrenirin dil yeterliliğinin önemli bir bileşenidir. Türkçede gerek kelime gerekse kelime sınırlarını aşan yapılar düzeyinde dil birimlerinin bu özelliklerini açığa çıkaracak çalışmalar yapılması gerektiği açıktır.

7. Fiilimsi-sıfat eşdizimlilikleri ele alınırken burada yer verdiğimiz liste bir hareket noktası olabilir ancak materyal hazırlanırken söz konusu eşdizimlilik yapılarının da daha geniş yapılar içindeki kullanım özellikleri de dikkate alınmalıdır.
8. Burada sözcüksel eşdizimlilik incelemelerinin dışına çıkılarak fiilimsi ekleri ile sıfatlar arasındaki eşdizimlilik ilişkileri üzerinde durulmuştur. Bu bakış açısıyla söz dizimi düzeyinde ortaya çıkarılacak farklı yapılar olduğu muhakkaktır. Bu noktada söz dizimi ve kelime türü bakımından etiketlenmiş bir derlem ile çalışmanın el yordamıyla yapılan işçilikten daha sağlam ve kapsamlı veriler sunacağı ortadadır. Gerek söz dizimi gerekse kelime türü esaslı etiketleme şablonları, Türkçede biçim birim dizilerinin eşdizimlenme eğilimlerini ortaya koyabilecek şekilde tasarlanmalıdır.

Kaynakça

- AISENSTADT, Ester (1979). “Collocability restrictions in dictionaries”, *Dictionaries and Their Users*, R. R. K. Hartmann (Ed.), Exeter Linguistic Studies, s. 71-74.
- ANTHONY, Lawrence (2018). AntConc (Version 3.5.7) [Computer Software], Tokyo, Japan: Waseda University. <http://www.laurenceanthony.net/software>
- AKSAN, Yeşim, AKSAN, Mustafa, KOLTUKSUZ, Ahmet, SEZER, Taner, MERSİNLİ, Ümit, DEMİRHAN, Umut U., YILMAZER, Hakan, ATASOY, Gülsüm, ÖZ, Seda, YILDIZ, İpek (2012). “Construction of the Turkish National Corpus (TNC)”, *Proceedings of the 8th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*, İstanbul, Türkiye. PDF
- ALSARRAY, Maysoon (2015). *Türkçe Ulusal Derlemi’nde Yüksek Sıklıkta Kullanılan Adların Eşdizimlilikleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- BENSON, Morton, Benson, Evelyn, Ilson, Robert I. (1986). “Lexicographic Description of English”, *Studies in Language Companion Series*, No: 14, John Benjamins Publishing Company.
- COWIE, Anthony P. (1994). “Phraseology”, *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, R. E. Asher (Ed.), C. 6, Oxford and New York: Pergamon Press.
- CRUSE, David A. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CSATÓ, Eva A. (2010). “Two types of complement clauses in Turkish”, *Turcology in Mainz*, Boeschoten, Hendrik, Rentzsch, Julian (Ed.), Wiesbaden: Harrassowitz, s. 107-122.
- ÇALIŞKAN, Nihal (2014). *Yüksek Sıklıktaki Adlar: Zaman Sözcükbiçimi Üzerine Derlem Temelli Bir İnceleme (Eşdizimlilikler, Biçimbirim Dizileri, Dilbilgisel Örüntüler ve Semantik Prozodi)*. Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- ÇÖLTEKİN, Çağrı (2014). “A Set of Open Source Tools for Turkish Natural Language Processing”, *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2014)* (Ed.) N. Calzolari vd., s. 1079–1086 [pdf]
- ÇÖLTEKİN, Çağrı (2010). “A Freely Available Morphological Analyzer for Turkish”, *Proceedings of the 7th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2010)*, s. 820-827 [pdf]
- DOĞAN, Nuh (2016). *Türkiye Türkçesinde Fiillerin Eşdizimliliği*, Yayınevi 176, Ankara.

- DURRANT, Philip (2013). "Formulaicity in an agglutinating language: The case of Turkish", *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, C. 9, S. 1, s.1-38.
- ERGUVANLI-TAYLAN, Eser (1998). "What determines the choice of nominalizer in Turkish nominalized complement clauses?", *Proceedings of the 16th International Congress of Linguistics*, Caron, Bernard (Ed.), Oxford: Pergamon.
- FERNANDO, Chitra. (1996) *Idioms and Idiomaticity*, Oxford: Oxford University Press.
- FIRTH, John R. (1935). *The Technique of Semantics*, Transactions of the Philological Society, s. 36-72.
- FIRTH, John R. (1951/1957). *Papers in Linguistics 1934-1951*. London: Oxford University Press.
- HALLIDAY, Michael A.K. (1966). "Lexis as a linguistic level", *In Memory of J.R. Firth*, C. Bazell, J. Catford, M. Halliday, R. Robins (Ed.), London: Longman, s. 150-61.
- HAUSMANN, Franz J. (1989). "Le dictionnaire de collocations", *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, Franz J. Hausmann, Herbert E. Wiegand, Ladislav Zgusta (Ed.), Berlin: de Gruyter, s. 1010-1019.
- JOHANSON, Lars (2013). "Selection of Subjunctors in Turkic Non-Finite Complement Clauses", *Bilig*, S.67, s. 73-90.
- KARAKOÇ, Birsal (2013). "Clausal Complementation in Turkish and Noghai in a Semantic Perspective", *Complementizer Semantics in European Languages*, Kasper Boye, Petar Kehayov (Ed.), Berlin: de Gruyter, s.619-664.
- MC KEOWN, Kathleen R., Radev, Dragomir R. (1999). "Collocations", *A Handbook of Natural Language Processing*, Robert Dale, Hermann Moisl, Harold Somers, Marcel Dekker (Ed.), s. 525-542.
- ÖZKAN, Abdurrahman. (2004). "Türkiye Türkçesinde Kısaltma Grupları", *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl 6, Sayı 11, s.127-144.
- ÖZKAN, Abdurrahman. (2004). "Türkçe Sözlük'te Kısaltma Grupları", *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl 6, Sayı 12, 2004.
- ÖZKAN, Bülent (2010). "Türkçenin Öğretiminde Sıfatların Eşdizim Sözlüğü: Yöntem ve Uygulama", *e-International Journal of Educational Research*. Cilt 1, Sayı 2, s. 51-65.
- ÖZKAN, Bülent (2012). "Türkiye Türkçesinin Eşdizim Sözlüğü", *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri* (Ed.) M. N. Önal, C. II, s. 93-102.
- ÖZKAN, Bülent (2013). "Yöntem ve Uygulama Açısından Türkiye Türkçesi Söz Varlığının Derlem Tabanlı Sözlüğü", *Bilig*, Sayı 66, s. 149-178.
- ÖZKAN, B. (2014). "Türkiye Türkçesi Söz Varlığında Sıfatların Eşdizimliliği -Derlem Tabanlı Bir Uygulama-", *Türkçe Üzerine Derlem Dilbilim Uygulamaları*, (Ed. Özkan, B., Tahiroğlu, B.), Karahan Kitabevi. Adana.
- PALMER, Frank R. (1981). *Semantics*, Cambridge: Cambridge University.
- PİLTEN, Şahru (2008), "Eş Dizimlilik Özellikleri Bakımından Türk Dilinde 'Temiz' Sözcükleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, s. 24-46.
- SZYMON, Slodowicz (2007). "Complement control in Turkish", Barbara Stiebels (Ed.), *ZAS Papers in Linguistics 47. Studies in complement control*, s. 125-157.
- TAYLAN, Eser (1996). "Aspects of control in Turkish", Rona Bengisu (Ed.), *Current issues in Turkish linguistics: Proceedings of the 5th International Conference on Turkish Linguistics*, 1990, Ankara: Hitit, 46-60.
- VAN DER Wouden, Ton (1997). *Negative Contexts. Collocation, Polarity and Multiple Negation*, London: Routledge.
- <https://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/en/t-layer/html/ch09s02s04.html>

BATI BALKAN TÜRK AĞIZLARINA DAİR

About Western Balkan Turkish Dialects

Ayla HAFIZ KÜÇÜKUSTA*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 89-105

Öz: “Batı Balkan Türk Ağızlarının Karşılaştırmalı Analizi” başlıklı doktora tezinin bilgileri doğrultusunda yürütülen bu çalışma, Batı Balkan Türk ağızlarının bazı tipik ve atipik dilbilimsel özelliklerini ortaya koyma ve böylece gelecekteki çalışmaları teşvik etme amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada yer alan konular kapsamlı bir literatür, kişisel deneyim ve saha çalışmalarına dayanarak teorik ve karşılaştırmalı analiz yöntemiyle incelenmiştir. Bugüne dek yapılan ağız araştırmalarının sonuçlarına değinilerek çok dilliliğin Batı Balkan ağızlarının oluşumuna etkisi vurgulanmış ve söz konusu ağızlar standart Türkçeyle ve kendi aralarında karşılaştırılarak fonolojik, morfolojik, sentaks ve leksik özelliklerinin yanı sıra aralarındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmuştur. Buna dayanarak Batı Balkan Türk ağızlarının daha ayrıntılı bir sınıflandırılması önerisinde bulunulmuştur. Ayrıca Batı Balkan ağızlarının günümüzdeki durumuyla ilgili bilgiler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Batı Balkanlar, Türk ağızları, fonetik ve fonoloji, morfolojik özellikler, sentaks, leksik.

Abstract: This work, based on research conducted for the purpose of writing doctoral thesis entitled The Comparative Analysis of the Turkish Dialects of the Western Balkans, has been prepared in order to present the Western Balkan Turkish dialects to reveal some of typical and atypical linguistic features of this dialects, and thus to encourage future studies. The subjects covered in the study are examined by using a method of theoretical and comparative analysis based on a comprehensive literature, personal experience and field studies. By mentioning the results of dialectical researches to date, the impact of multilingualism on the formation of Western Balkan dialects was emphasized. Furthermore, the similarities and differences between these dialects and standart Turkish and also among them as well as their phonological, morphological, syntax and lexical features were submitted. In this regard, a more detailed classification of the Western Balkan Turkish dialects was suggested. In addition, the work provides information on the current situation of Western Balkan dialects.

Keywords: Western Balkans, Turkish dialects, phonetics and phonology, morphological characteristics, syntax, lexics.

* Dr. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Ankara/TÜRKİYE, ajlatr@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 21.03.2019 / Kabul Tarihi: 28.04.2019

Bu çalışma, “Batı Balkan Türk Ağızlarının Karşılaştırmalı Analizi” adlı tarafımızca hazırlanan doktora tezinin özetlenmiş hâli niteliğindedir¹. Sözü edilen tezle, şu ana kadar yapılan inceleme ve saha araştırmalarına dayanarak Batı Balkanlarda, yani Batı Bulgaristan, Sırbistan, Makedonya, Kosova, Arnavutluk, Karadağ ve Bosna Hersek’te konuşulmuş veya hâlen konuşulmakta olan Türk ağızlarıyla ilgili olabildiğince malzeme toplanarak bu ağızların günümüze ne şekilde geldiğini, şu anda ne derece kullanıldığını, zamanla hangi süreçlerden geçerek nasıl bir değişime uğradıklarını, uğradıkları değişimlerin her bölgede aynı derecede mi yoksa farklı şekillerde mi kaydedildiğini ve bu gelişmelerin hangi etkenlere dayanarak yaşandığını tespit ederek konuyla ilgili sağlıklı sonuçlara varabilmek amaçlanmıştır.

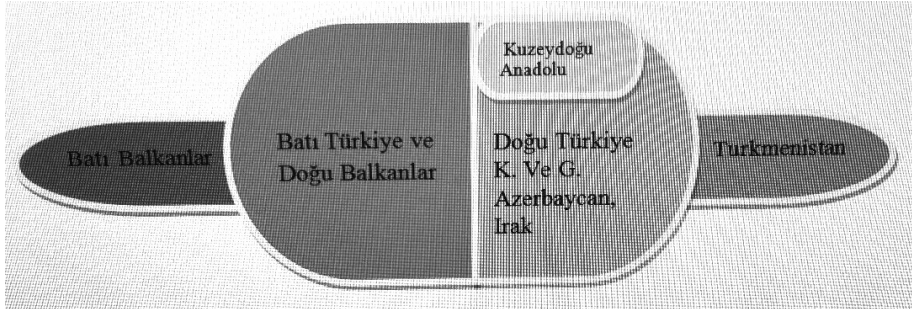
Tez, Batı Balkanlardaki Türk varlığı ve ağızlarıyla ilgili çok fazla ayrıntı içermektedir. Bu nedenle ilk olarak, içinde yer alan bölümlerden kısaca bahsetmekte fayda görülmüştür.

- Birinci bölümde, sözü edilen bölgedeki Türk varlığı ve ağızlarıyla ilgili başlangıçtan günümüze kadar yapılan araştırmalar ve bu araştırmalardan elde edilen bulgulara dayanarak yapılan tasniflerden bahsedilmiştir (Kowalski 1926, Nemeth 1956, Hazai 1960d, 1960e, Mollova 1996, Yaşar-Nasteva 1970, Hafız 1976).

- İkinci bölümde, Türk kavimlerinin IV. yüzyıldan itibaren Balkanlara göçü, yerleşimleri ve sosyalleşmeleri hakkında detaylı kronolojik bilgiler sunulmuştur (Kafesoğlu 2014, Golden 2013, Grousset 2014, Rasonyi 1988, Roux 2007, Sümer 1972, Vasary 2008). Bunun yapılmasının nedeni, Balkanlarda, özellikle Osmanlı idaresinden önce yaşamış olan Türklerin tarihi ile ilgili Boşnak, Sırp veya Hırvat dilinde yeterli literatürün bulunmamasıdır. Ayrıca günümüze kadar bölgedeki Türk halkı ve ağızlarıyla ilgili yapılan araştırmalarda, söz konusu tarihlerin, bir şeylerin gözden kaçırılmış olma ihtimaline karşı yeniden araştırılma ihtiyacı duyulmuştur.

- Üçüncü bölümde, başlangıçtan günümüze kadar uzun bir süre boyunca geniş bir coğrafyada kullanılması nedeniyle farklı dilsel ve diğer etkenler sonucu belli özellikler kazanan Balkan ve Anadolu ağızlarının kökeni olan Oğuz Türkçesinin dönemlerinden ve Osmanlı idaresiyle birlikte Balkanlara gelişinden bahsedilmiştir (Korkmaz 1995a, Korkmaz 1995b, Ercilasun 2011, Ercilasun 2014). Bu bölümde ayrıca Türk ağızları ile ilgili yapılan araştırmaların başından bu yana Türkologların ilgisini çeken, Oğuz bölgesinin iki uç noktasında konuşulan Batı Balkan Türk ağızları ile Kuzeydoğu Anadolu ağızları arasındaki benzerliğe değinilerek söz konusu benzerliğin nedenleri ile ilgili yapılan araştırmalardan çıkarılan sonuçlardan söz edilmiştir (Németh 1956, Brendemoen 2002). Bununla bağlantılı olarak Batı Balkan ve Kuzeydoğu Anadolu ağızları arasındaki benzerliğin Osmanlı fetihleri dönemindeki göçlerden kaynaklanmadığı (Barkan 1953, Aktepe 1953, Yücel 1992, Gökbilgin 2008, Halaçoğlu 2014), daha ziyade bu benzerliklerin, her iki bölgenin ortak Kıpçak alt yapısından gelen özelliklerin evrensel ses değişimleri sonucu her iki bölgede günümüzdeki hâlini aldığı kanısına varılmıştır. Bu görüş sözü edilen bölgelerin önde gelen ağız özellikleri olan k>ç, g>c değişimi ve Prizren ağzındaki o’lu küçük ünlü uyumu örnekleriyle desteklenmeye çalışılmıştır.

1 Adı geçen tez Saray Bosna Üniversitesi Felsefe Fakültesi Doğu Dilleri Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda savunulmuştur. Bu yazı söz konusu tezin bulgularını Türk akademik dünyasına tanıtmayı hedeflemektedir.

Tab. 1. Oğuz kökenli ağzların sınıflandırılması

- Dördüncü bölümde, Tablo 1’de belirtildiği gibi toplam beş gruba ayrılan Oğuz ağız bölgesinin en batısında yer alan, Doğu Balkan grubuyla karşılaştırıldığında da çok daha küçük ve daha az araştırılan Batı Balkan ağız grubunu konuşan Türklerin yaşadığı coğrafi bölge tam olarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna bağlı olarak batı Balkan ülkelerinden, Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Karadağ ve Sırbistan’da, şu anda, Türklerin tam olarak nerelerde yaşadıkları ve söz konusu ağızları ne ölçüde kullandıklarından bahsedilmiştir.

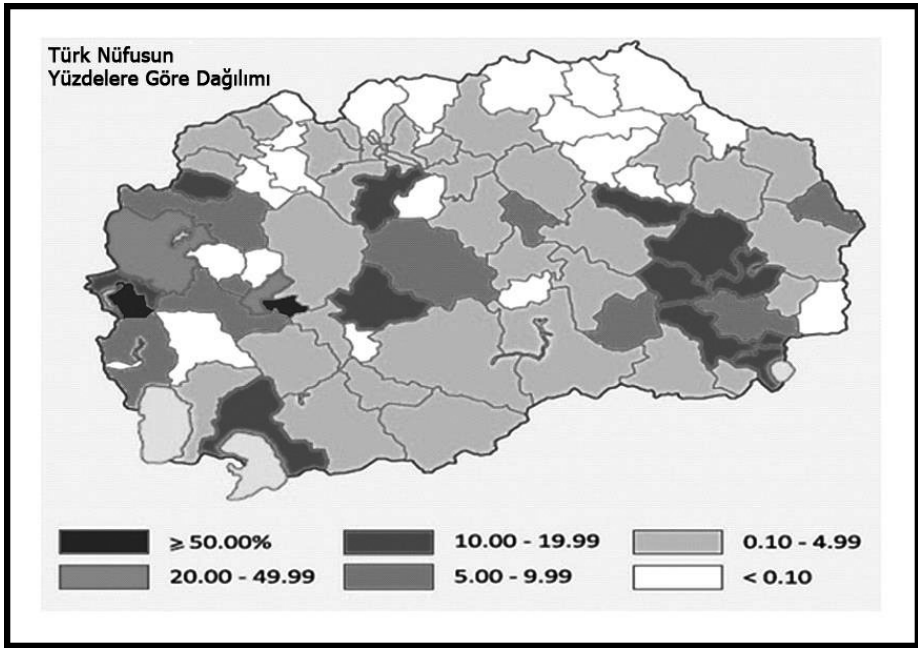
Harita 1. Bulgaristan’da Türklerin yerleşimi²

2 2011 yılındaki nüfus sayımına göre günümüzde Bulgaristanda 588.318 Türk yaşıyor (<http://web.archive.org/web/20130727085038/http://www.nsi.bg/EPDOCS/Census2011final.pdf>: 25 - Erişim tarihi: Temmuz 2016).

Harita 1’de de görüldüğü üzere Bulgaristan’ın doğusunda Türk nüfusu hâlâ yaşarken Bulgaristan’ın batısında 1989 göçünden sonra hiç Türk kalmadığı belirlenmiştir.

Batı Balkan ağızlarını ayrıntılı bir şekilde araştıran Németh 1927’de Bulgaristan’a ilk gittiğinde, kuzeydeki Vidin’den, güneydeki Kjustendil ve Blagoevgrad kentlerine kadar uzanan tüm bölgede çok sayıda Türk yaşarken sadece 25 yıl sonra Türkiye’ye göçler nedeniyle bu bölgelerde, bu nüfusun sadece küçük bir bölümünün kaldığını belirtmiştir. 1989 tarihinde ise kalan Türklerin tamamı da Türkiye’ye göç etmiştir. Ancak yine de, birilerinin kalmış olma ihtimaline karşı tezde “bu bölgede hiç Türk yok” yerine “neredeyse hiç Türk yok” denmesi tercih edilmiştir.

Yukarıdaki haritada aynı zamanda Bulgaristan sınırına yakın olan Romanya’nın Adakale kenti de yer almaktadır. Németh burada kullanılan ağızlardan da çok ayrıntılı bir şekilde bahsederek söz konusu ağızların Batı Balkan Türk ağızları grubuna dâhil olduğunu kanıtlamıştır (Németh 1956). Ancak bu bölgede Türk nüfusunun şu anki durumu ile ilgili pek bilgimiz bulunmamaktadır.

Harita 2. Makedonya’da Türklerin yerleşimi³

Öte yandan tüm Batı Balkan ülkelerinden daha fazla sayıda Türk, Makedonya’da yaşamaktadır. Harita 2’de gösterildiği gibi Makedonya’nın her yerinde Türklere rastlanabilmektedir. Tamamen Makedon veya Arnavutların yaşadığı üçra bölgelerdeki köylerde bile birkaç Türk ailenin varlığı olasıdır. Ancak bu Türkler, yani üçra bölgelerdeki köylerde yaşayanlar, yaşadıkları sosyal ve ekonomik şartlardan dolayı Türkçeyi artık bilmemektedir.

3 http://www.wikiwand.com/sh/Popis_stanovni%C5%A1tva_2002._u_Republici_Makedoniji# - Erişim tarihi : Kasım 2016.

Harita 3. Kosova'da Türklerin yerleşimi⁴

Bugün Kosova'da da Batı Balkan Türk ağızlarını aktif olarak kullanan çok sayıda Türk bulunmaktadır. 2012 nüfus sayımı sonuçlarına göre Kosova'da yaşayan toplam nüfusun yüzde 1,1'ini Türklerin oluşturduğu söylene de bu sayının çok daha yüksek olduğu düşünülmektedir.

4 <http://www.kosovahaber.net/?page=2,12,10790> – Erişim tarihi Şubat 2017.

Harita 4. Sırbistan ve Karadağ'da Türklerin yerleşimi⁵.

Bunun dışında sürpriz olan, Karadağ'ın Bar kenti ve Sırbistan'ın Presevo ve Biljaç köylerinde hâlâ az sayıda Türk kökenli ailenin kalmış olmasıdır. Bar'da kalan Türkler Türkçeyi bilmekte fakat aralarında iletişim aracı olarak artık kullanmamaktadır, diğer yandan Presevo ve Biljaç'daki Türkler sayıları az da olsa bu ağzı hâlâ az çok kullanmaktadır.

5 Karadağ ve Sırbistan iki ayrı devlet olmasına karşın Türklerin dağılımının daha rahat görülebilmesi için tek harita hazırlanmıştır.

Harita 5. Németh'in tasnifi

- Beşinci bölümde, Németh'in Batı Balkan Türk ağız bölgesi olarak belirlediği coğrafyada, yani batı Bulgaristan'ın, Vidin, Lom, Orjahovo, Mihailovgrad, Sofya, Kjustendil, Samokov ve Blagoevgrad gibi kentleri ve çevresinde, Makedonya'nın Gostivar, Tetovo, Kumanovo, Üsküp, Struga, Ohri, Resne, Manastır, Radoviš il ve ilçeleri ve çevre köylerinde, Kosova'nın Prizren, İpek, Priştine, Gilan, Kosova Mitroviçası, Vuçitrn kentleri ve Mamuşa, Dobruçan ve Janjevo köylerinde kullanılan Türk ağızlarının yanı sıra Karadağ'ın Bar kenti ve Sırbistan'ın Preševo ve Biljaç köylerinde kullanılan Türk ağızları sistemli bir şekilde fonetik-fonolojik, morfolojik, morfofonolojik, sentaks ve leksik özelliklerine göre hem standart Türkçeyle hem de kendi aralarında karşılaştırılmıştır. Bunun için model olarak Ekrem Çauşević'in Zagreb'de Hırvat dilinde yayımlanan Çağdaş Türkçenin Grameri kitabı kullanılmıştır (Çaušević 1996). Böylece bu tezle Batı Balkan Türk ağızlarının geniş kapsamlı bir nevi grameri ortaya çıkmış bulunmaktadır.

- Altıncı bölümde, varılan sonuçlardan bahsedilmiştir.

- Yedinci bölümde ise tezdeki tüm örnekleri içeren bir dizine yer verilmiştir.

Bilindiği gibi, Batı Balkan Türk ağızlarını Doğu Balkan Türk ağızları ve standart Türkçeden ayıran başlıca özellik, bu ağızlarda ünlü uyumunun bulunmamasıdır. Söz konusu özellik, onların standart Türkçeden farklı morfolojik özelliklerini de belirlemektedir. Diğer yandan bu ağızlar Hint-Avrupa dillerinin sentaksına sahiptir ve leksik yapı ise çevre dillerinin büyük etkisi altındadır.

Yukarıda belirtilen bölgelerde kullanılan ağızlar arasındaki benzerlik ve farklılıkları, daha doğrusu, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova ağızlarında hangi fonolojik, morfolojik, sentaks ve leksik özelliklerin yer aldığını, alıyorsa da bunun ne ölçüde olduğunu tespit etmeye, hatta sözü edilen ağızların sınıflandırılması konusunu aydınlatma yönünde katkıda bulunmaya çalıştığımız tezde değindiğimiz Batı Balkan Türk ağızlarının tüm dil bilimsel özelliklerine ve aralarındaki benzerlik ve farklılıkların ayrıntılarına girmemiz, makalenin sınırlarını zorlamamak adına mümkün olmayacaktır.

Ancak günümüzde aktif olarak kullanılan Batı Balkan Türk ağızlarını, daha doğrusu Makedonya ve Kosova ağızlarını birbirinden ayıran en önemli özelliklerden kısaca bahsedilecektir.

Birinci özellik Kosova ağızlarında e, i, ü seslerinden önce g>c, k>ç değişimidir. g>c değişimine aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi daha çok kelimelerin başında rastlanmaktadır:

• cisi<giysi	• cümlek<gömlek
• cece<gece	• cünül<gönül
• cebe<gebe	• cüre<göre
• ceç<geç	• cüsteriş<gösteri
• cemi<gemi	• cüç<güç
• cerdan<gerdan	• col<göl
• cenç<genç	• cüs<göz
• cene(k)<gene	• cüna<günah
• cizli<gizli	• cüvercin<güvercin
• cük<gök (Hafız 1985: 129)	• cünül<gönül (Jusuf 1987: 56-57)

Kelimelerin ortasında sözü edilen değişime daha nadir rastlanmaktadır.

• <i>süincer</i> <sünger	• <i>yadicar</i> <yadigâr
• <i>süpürce</i> <süpürge	• <i>Nicar</i> <Nigâr
• <i>zencin</i> <zengin	• <i>rozicar</i> <rüzgâr
• <i>cercef</i> <gergef	• <i>derca</i> <dergâh (Jusuf 1987: 57)
• <i>hince/ince</i> <yenge	

k<ç değişimine kelimelerin başında ve ortasında aşağı yukarı aynı sıklıkla rastlanmaktadır:

• <i>çerpiç</i> <kerpiç	• <i>içi</i> <iki
• <i>çeskin</i> <keskin	• <i>içindi</i> <ikindi
• <i>çestene</i> <kestane	v <i>paçet</i> <paket
• <i>çif</i> <keyif	• <i>saçın</i> <sakin
• <i>çi</i> <ki	• <i>sırçe</i> <sirke
• <i>çebap</i> <kebap	• <i>şüçür</i> <şükür
• <i>çir</i> <kir	• <i>meçik</i> <mekik
• <i>çü</i> <köy	• <i>maçeme</i> <mahkeme
• <i>çemane</i> <keman	• <i>üçüs</i> <öküz
• <i>çüle</i> <köle	• <i>leçe</i> <tekke
• <i>çüpük</i> <köpük	• <i>zıçır</i> <zikir
• <i>çor</i> <kör (Hafız 1985: 128, Jusuf 1987: 57)	• <i>tiçen</i> <diken (Hafız 1985: 128, Jusuf 1987: 58)

Bir de kelimelerin sonunda rastlanan az sayıda örnek bulunmaktadır:

- *meleç*<melek
- *nazüç*<nazik
- *timsaç*<timsak
- *feleç*<felek (Jusuf 1987: 58)

Hafız 1979, İbrahim 1997, Ahmet 2004). Gözlemlere göre çevre dillerinin etkisi altında bu iki kategoride bölgeler arasında çok belirgin farklılıklar bulunmakta, daha doğrusu kullanıldıkları bölgeye göre bu ağızlardaki vurgulama sistemi Arnavutça, Makedonca ve daha az olarak Sırpçanın çok büyük tesiri altındadır. Bu fark öylesine belirgindir ki sözü edilen ağızları kullanan kişileri dinlerken kullandıkları kelimelerin Türkçe olduğunu bilmeyen biri bu kişilerin Arnavutça ya da Makedonca konuştuğunu düşünebilir.

Arnavut aksanının güçlü etkisi Prizren ve Mamuşa hariç Kosova'nın tüm diğer yerlerinde hissedilmektedir. Fakat Osmanlı döneminden başlayarak 20. yüzyılın sonuna kadar çoğunlukla Türklerin yaşadığı ve ana iletişim dili olarak Türkçenin kullanıldığı Prizren ve Mamuşa'da, bu aksan kabul görmemiş, bu bölgede kendine has farklı bir aksan gelişmiştir.

Ancak Kosova'nın en güneyindeki Prizren ağızında, bu ağız diğer tüm kuzeybatı ağızlarından hatta 15 km yakınındaki Mamuşa köyü ağızından ayıran aksan dışında başka özellikler de tespit edilmiştir. Bunlardan en önemlisi o'lu küçük ünlü uyumunun bulunmasıdır.

Bu ünlü uyumuna aşağıdaki gibi durumlarda rastlanabilir:

- Kelimelerin kökünde:
 - *dokos*<dokus, *koyon*<koyun, *yogort*<yoğurt, *dokon*<dokun- *soyon*<soyun-, *otor*<otur-, *tomrok*<tomurcuk (Jusuf 1987: 36)
- İyelik eklerinde:
 - *yogordom/-on/-omoz/-onoz*<yoğurdum/-un/-umuz/-unuz
 - *çocogom/-on/-omoz/-onoz*< çocuğum/-un/-umuz/-unuz
- İlgi hâlinde:
 - *çocogomon, çocogonon, çocogonon, çocogomozon, çocogonozon* < çocuğumun, çocuğunun, çocuğunun, çocuğumuzun, çocuğunuzun
- Sıra sayılarında: *dokozonci* < dokuzuncu, *sononci* < sonuncu
- İmek fiilinde:
 - *çocogom, çocokson, çocoktor, çocogoz, çocoksonoz, çocoktorlar* < çocuğum, çocuksun, çocuktur, çocuğuz, çocuksunuz, çocuklar
- Geniş zamanda:
 - *otororom, otororson, otoror, otororoz, otororsonoz, otororlar* < otururum, oturursun, oturur, otururuz, oturursunuz, otururlar
- Emir kipinde: *otor!*, *otorson!*, *otoron!*, *otorsonlar!* < otur!, otursun!, oturun!, otursunlar!
- Edilgenlik ekinde:

- *kovolim, kovolisin, kovoli, kopolis, kopolisinis, kovolilar* < *kovuluyorum, kovuluyorsun, kovuluyor, kovuluyunuz, kovuluyorlar*

- Dönüşlülük ekinde: *soyoni-m/-sin/-s/-sinis/-lar* < *soyun-uyorum/-uyorsun/-uyor/-uyoruz/-uyorsunuz/-uyorlar*

- Ettirgenlik ekinde: *dokondori-m/-sin/-s/-sinis/-lar* < *dokundur-uyorum/-uyorsun/-uyor/-uyoruz/-uyorsunuz/-uyorlar*

- -sız ve -lık yapım eklerinde: *odonsoz* < *odunsuz*, *çocoklok* < *çocukluk*
- -uk, -uş, -ut yapım eklerinde: npr. *bozok* < *bozok*, *dokonoş* < *dokunuş*, *dogrot* < *doğrut* (Hafız Küçükusta 2018: 165-166)

Yine Prizren ağzında sınırlı sayıda genelde fiillerde rastladığımız bir özellik, damak *ŋ*'sinin iki ses halinde, *ng* olarak kullanılmasıdır. Bu özelliğin de diğer batı Balkan ağzlarında kullanımına rastlanmamıştır⁶.

- *ingley* < *inliyor*
- *ona bengzedilar* < *ona benzediler*
- *sizi angdik* < *sizi andık*
- *yangıldınis* < *yanıldınız*
- *yengıldık* < *yenildik*
- *angılı adam* < *tanınmış (anılan) adam*
- *apangsıs* < *apansız*
- *engse* < *ense* (Jusuf 1987: 62)

Burada Batı Balkan ağzlarının ilginç olabilecek bir iki özelliğine daha değinmekte fayda vardır.

Örneğin Makedon ağzlarında çok karakteristik bir özellik olan yönelme hâli (-e) yerine, bulunma hâlinin (-de) kullanılmasıdır:

- *düşti aklımda* < *aklıma geldi* (MA⁷)
- *atar adında* < *adına yapar*
- *getirmesin bende* < *bana getirmesin* (Ahmet 2004: 112, 139-141)

Aynı özellik, Kosova Türk ağzlarında da mevcuttur, ancak yalnızca *gitmek, gelmek, bırakmak* gibi fiillerde görülmektedir:

- *gel/cel bizde* < *bize gel* (MA/KA⁸)
- *gideym/cideym halada* < *halama gidiyorum*
- *ko banyoda* < *banyoya koy*
- *onda brak* < *ona bırak* (Hafız Küçükusta 2018: 224)

Batı Balkan ağzlarını standart Türkçeden ayıran en büyük özellik, bu ağzların çok dilli ortamda ve büyük ölçüde Bulgarca, Makedonca, Sırpça ve Arnavutça gibi

6 Her ne kadar bu özelliğe bazı yazılı metinlerde rastlanmış olsa da *ŋ* sesinin günümüzde aktif olarak *ng* şeklinde kullanıldığı sadece Prizren ağzında görülmüştür.

7 Makedonya Türk Ağzı

8 Kosova Türk Ağzı

Hint-Avrupa dillerinin etkisi altında gelişen sentaks yapısıdır. Böylece Türkçe için karakteristik olan partisipler, gerundiumlar (sıfat fiiller, zarf fiiller) yerine, çok sayıda, genişletilmiş işlevi ve anlamı olan, zarf ve bağlaçlarla kurulan birçok alt cümle kullanılmaktadır:

- *Gideylar/Cideylar bakma ne yapay.* < Ne yaptığına bakmaya gidiyorlar.
- *Getır/Cetır o sandalyey nedir kuynada⁹.* > Mutfakta olan o sandalyeyi getir.

(Hafız Küçükusta 2018: 241)

- *Kaynana verir küpeleri o kadının eline, ne kızı getürmüş* > Kaynana kızı getiren kadının eline küpeleri verir (Németh 1965: 111).

Batı Balkan ağızlarının leksik yapısı da çok özel ve çeşitlidir. Tüm Batı Balkan ağızları, fonolojik, morfolojik ve sentaks yapıları açısından birbirine benzer özellikler gösterse de leksik yapılarında farklı bir durumla karşılaşırız. Esas olarak iki dilli veya çok dilli bir bölgede bulundukları ve bu bölgelerin dilleri birbirinden farklı olduğu için bu farklılıklar, bazı kalıplaşmış sözlerde, farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Bu tür örneklerle özellikle Makedonya'da rastlanmaktadır:

- *airli için* < hayırlı iş için
- *üdi sündi* < ödü koptu
- *tutti aip* < utandı
- *anali babali yaparız* < analı babalı büyüsün deriz.
- *baksın ev* < aileye baksın
- *koyaylar sofray* < sofrayı kuruyorlar (Ahmet 2001: 116-119)

Bunun dışında Makedonya'da, Makedon dilinden alınan bazı isimler, üzerlerine Türk yapım, kip ve şahıs eklerini almıştır.

- *bubaladım* < ezbere öğrendim
- *fantazirayley* < hayal kuruyor
- *sunçalanis* < güneşleniyoruz
- *fraerleş* < çalım atıyor (Ahmet 2006: 10-13)

Öte yandan hem Makendonya'da hem de Kosova'da Makedonca veya Sırpça fiillere Türkçe yardımcı fiil ve zaman ekleri ilave edilerek bunlar ağzın bir parçası hâline getirilmiştir.

- *spoy aldi* < kısa devre yaptı
- *daviedeylar* < boğuyorlar
- *bunioldum* < isyan ettim
- *galama yapays* < ses çıkartıyoruz (Ahmet 2006: 13-16)

Buna benzer birçok farklı örnek vardır.

Aşağıdaki örneklerde Batı Balkan Türk ağızlarındaki Arnavutçanın etkisini görebiliyoruz:

9 Kuhinja Sırpça mutfak demektir.

- *A yoktur fukaralar?* < Fakir yok mudur?
- *A olacak doli o şişeler, a olacak boş?* < O şişeler dolu mu boş mu olacak?
- *Gülma koyşına se gelir başına.* < Gülme komşuna gelir başına (İbrahim 1997:106-107).

Diğer örneklerde ise Karadağcanın bazı etkilerini görebiliyoruz:

- *Dujdun li?* < Duydun mu?
- *Vera mi bi çay.* < Bana bir çay ver.
- *Ne mi var, doktor?* < Neyim var, doktor?
- *Agri ga eli.* < Eli ağrıyor.¹⁰

Yine de tüm belirtilen etkilere rağmen Batı Balkan Türk ağızlarının leksik yapısında büyük ölçüde Türk kökenli kelimelerin muhafaza edildiği gözlemlenmiştir. Ancak günlük konuşmalarda yukarıda belirtilen örneklerle benzer durumlarla karşılaşırken anlatılan hikâye ve masallarda çevre dillerden kelimelere rastlanmamıştır.

Balkanlarda Türk Ağızlarının Güncel Durumu

Batı Balkan Türk ağızları benzer siyasi, sosyal, kültürel ve dilsel koşullar altında günümüze kadar varlıklarını sürdürmeye devam etmiş, ancak son 20 yılda onların gelişim süreçlerinde bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Makedonya’da Türkler 20 yıl öncesine kadar Makedonca’yı çok iyi konuşurken, Standart Türkçeleri oldukça sınırlı, ağızları ise Makedon ve Sırp kelimelerle doluydu. Ancak günümüzde, standart Türkçeleri çok daha iyidir. Hatta bazı Makedonca ifadelerin yerini standart Türkçe ifadeler almaya başlamış, Türk eğitim, kültür ve sosyal kurumlarına gittikçe daha çok yöneldiklerinden de Makedon dilini giderek unutmaya başlamışlardır. Yine de, aralarında iletişim aracı olarak kendi ağızlarını kullanmaya devam ettiklerinden bu ağızların her biri henüz zarar görmemiş durumdadır.

Kosova ağızlarındaki durum biraz daha farklıdır. Şöyle ki 90’ların ikinci yarısında Yugoslavya’nın dağılmasıyla Sırpçalar Kosova’dan göç etmiş ve resmî dil Arnavutça olmuştu. Bu nedenle genç nesiller Sırpçayı ya çok az biliyor ya da hiç bilmiyorlar. Ancak Sırpça kökenli kelimeler bu bölgede, yüzyıllarca süren ortak yaşamın bir sonucu olarak Türklerin günlük konuşmalarına öylesine yerleşmiş ki bu ağızların âdeta bir parçası hâline gelmiş durumda. Aynı Sırpçada kullanılan Türkçe kelimeler gibi.

Yani Kosova’da son 30 yıldır Sırpça konuşulmamasına rağmen daha önce kullanılan Sırpça kelimelerin yerini Arnavutça kelimeler almamıştır -ki bu temas edilen diller söz konusu olduğunda çok alışılabilir bir durum değildir-. Öte yandan, son zamanlarda Kosova’daki Türkler, Türk televizyon kanalları aracılığıyla yaşamlarının neredeyse tamamını kaplayarak temas ettikleri çevre dili hâline gelen standart Türkçeyi gittikçe daha fazla konuşmaya başlamıştır.

- Sadece altı yıl öncesine kadar bu durum düşünülemezdi bile. Çünkü buradaki Türkler için ağızları, Osmanlı ataları tarafından kendilerine emanet edilen özgünlükleri,

10 Sözü edilen örnekler Sead Gano Šlaković’in *Rječnik Osmanske Leksike Barskoga Kraja* (Bar Bölgesinde Kullanılan Osmanlı Kelimeler Sözlüğü) adlı eserinin genişletilmiş ikinci baskısı için toplanan malzemeden alınmıştır.

gelenekleri ve kültürlerinin bir parçasıydı. Standart Türkçeyi kullanmak bu topraklarda kendi dilinden, özünden uzaklaşmak, özentî veya sonradan görmüslük anlamına geliyordu.

Bir zamanlar fetihler için hareket ettikleri topraklara geri dönen, geçmişlerinin tanığı ve geleceklerinin garantisi olan Türkler tarafından kurulan Türk devleti, hayatta kalmaları için onlara gereken en büyük gücü veriyordu. Balkanlardaki asırlık geçmişlerine ve artık yerel halk konumuna gelmelerine yani yerleşik oturmuş bir düzene geçmelerine rağmen, her zaman kendilerini arada bir yerde kalmış göçmenler olarak hissettiler. Sonunda vatandaşlık statüsüne sahip olmaları ve Yugoslavya topraklarındaki halkların ve azınlıkların tüm haklarına sahip olmalarına rağmen, hiçbir zaman bu topraklardaki Makedon, Arnavut ve Sırpların hissettiği anlamda kendilerini bu ülkeye ait hissetmediler. Osmanlı atalarından kalan toprak parçası ile tek bağları olan ağızlarına sıkıca tutundular. Ağızları aynı zamanda Hristiyan ortamında onların gelenekleri, kültürleri, dinleri, milliyetleri ve kimliklerinin somutlaşmış hâliydi. Türkiye'yi ana vatan olarak kabul etmiş olsalar da standart Türkçeyi hiçbir zaman kendi dilleri olarak kabul etmediler; çünkü bu dil, arada geçen zaman içerisinde, kendi öz kültürleri için doğrudan tehdit oluşturan başka bir kültürün parçası hâline gelmişti.

Ancak bugün Balkanlardan, Osmanlı mirası ve Osmanlı torunlarının toprakları olarak açıkça bahsedilmeye başlanması ve bunun medya üzerinden diziler aracılığıyla yıldırım hızıyla lanse edilmesi nedeniyle şehirlerde, köylerde hatta diğer halklar arasında özellikle Kosova'da standart Türkçenin kullanımı bir prestij hâline geldi. Bu ise bölgedeki Türklerin kendilerini daha iyi ve rahat hissetmelerini sağladı. Böylece eskiden olduğu gibi ağızlarını ne pahasına olursa olsun koruma mekanizması ortadan kalkmış oldu. Bölgede sürekli artan standart Türkçe kullanımını benimsemeye, böylece bu dili gittikçe daha sık ve daha iyi kullanmaya başladılar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu kullanım, Makedonya'daki Türk ağızlarına henüz yansımamış olsa da, Kosova ağızlarında standart Türkçenin etkisinin giderek arttığı hissedilmektedir. Yine de şu ana kadar bu etki leksik seviyeyi henüz geçmemiş durumda. Ancak bu durum nüfusun yaşına bağlı olarak değişiyor. Örneğin, seksen yaş üstü insanlar hâlâ sadece atalarının dilini konuşuyor, 60-75 yaş arasındaki insanlar ise *evet*, *heralde* (herhâlde), *genelde*, *teşekkür* (teşekkür) gibi günlük kullanım içindeki standart Türkçe ifadeleri kullanıyor. Gençler, yaşı azaldıkça kendi aralarında konuşurken, daha önce kullandıkları ağızın tamamen ayrılmaz bir parçası olan Sırpça kelimelerin yerine günlük hayatta standart Türkçe ifadelerle giderek daha çok yer veriyor. Çocuklarda durum biraz daha farklı. Türkçe okuyan ortaokul seviyesindeki çocuklar aralarında sadece standart Türkçeyi konuşuyor, ebeveynleri ve okul arkadaşlarının dışındakilerle iletişim hâlindeyken ise ağız kullanıyorlar. Ancak ilkökul çocukları, yani altı ila on yaş arasındaki çocuklar, Kosova'da hiçbir yerde artık ağız kullanmıyor. Televizyon, okuldaki dersler ve İnternet sayesinde sürekli standart Türkçeyle iletişim hâlinde ve evde ebeveynlerinin kullandığı ağızla kesinlikle ilgilenmiyorlar. Öte yandan, 6 yaşın altındaki çocuklar, televizyonda kullanılan dili iletişim aracı olarak kullanan insanlarla karşılaştıklarında ebeveynleri ile günlük kullandıkları ağızdan otomatik olarak standart Türkçeye geçiyorlar.

Burada standart Türkçenin ağızlar üzerindeki dolaylı bir etkisinden de söz etmek gerekir. Örneğin, televizyonlarda kullanılan *çizgi film* gibi ifadelerle alışkın olan

küçük çocuklar, Sırpça olan *certani* ifadesini kullanan daha yaşlı olanları refleks olarak düzeltiyorlar, böylece yaşlılar belli bir süre sonra, küçük çocukların anlaması daha kolay olur diye bu yeni ifadeleri kullanmaya başlıyor.

Diğer dillerle ilgili bazı sosyo-dil bilimsel çalışmalara göre bu tür çocukların dillerinin yaşa bağlı olarak değişebileceği ve özgün ağızlarına geri dönebilecekleri görülmüştür (Chambers 2003: 195). Bu nedenle daha sonra belki bu çocukların dil gelişiminin uzun vadede izlenebileceği bir çalışma yapılmasının yararlı olabileceği düşünülmektedir.

Burada dilin bir başka fonksiyonuna da dikkat çekmek gerekir ki bu da iletişim fonksiyonudur. 20. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye ile sağlanan temaslar, ağızların köklü yapısını değiştirememiş olsa da, medya Türkçenin bu bölgede prestij, ayrıcalık ve en sonunda iletişim için gerekli hâle gelmesini sağlamıştır. Burada, aslında kişilik ve kimliğin bir parçası olan ağız, güçlü bir sembol hâline gelmişse de dilin temel amacı olan iletişimin karşısında savaşı giderek kaybetmektedir. Bu nedenle, iletişim aracı olarak kullanılan dil, yani Standart Türkçe - sembolü teşkil eden ağızdan daha baskın hâle gelmektedir. Bundan sonra ağız ya paralel olarak var olmaya devam edebilir ya da tamamen kaybolabilir. Bunu zaman gösterecektir.

Aynı şey Almanya'daki Türk göçmenlerin dili için de geçerlidir, ancak ters yönde. Dördüncü kuşaktakilere göre iletişim dili Almancadır; bu dil, yani Almanca nesilden nesile, yavaş yavaş, atalarının dillerinin, yani standart Türkçenin ya da geldikleri yere bağlı olarak kullandıkları Türk ağızlarının, tek tek yerini alarak sonunda tüm işlevlerini devralmıştır (Hafız 2007: 22). Ancak burada başka bir psikolojik etken olduğu görülmektedir. Bu da günümüzün küresel fenomeni olduğu düşünülen modernleşmeye olan eğilim.

Tezdeki bulgular, dilin veya ağzın bir yandan ne kadar dirençli, tarihsel gelişimlerin tüm zorluklarına dayanacak güçte olduğunu, diğer yandan da medyanın güçlü etkisi ve iletişim gereksinimi karşısında tamamen kaybolma tehlikesiyle karşılaşabileceğini ve sonunda tamamen ortadan kalkabileceğini göstermektedir. Bu da beraberinde değerli diyalektoloji malzemesinin yok olma tehlikesini getirmektedir. Bu tezin içeriğinden de anlaşılacağı gibi Batı Balkan ağızları, çeşitli özelliklere sahip, zengin dil bilimsel materyalle dolu olduğu için tüm bu tehlikelere rağmen kullanımdan kolayca kalkmayacak gibi görünüyor. Yani tüm dış etkilerine rağmen bu ağızların orijinallliğini hâlâ büyük ölçüde koruyabileceklerine inanılmaktadır. Bu nedenle, bu tezde, Batı Balkan ağızlarının kapsamlı bir şekilde kaydedilmesinin, bu ağızların hem araştırmacılar hem de kullanıcıları için, onları korumak ve beslemek açısından teşvik edici olacağı umulmaktadır.

Kaynakça

- AHMET, O. (2016). "Copied Verbs in Turkish Dialects of Macedonia", *The Uppsala Meeting, 13th International Conference on Turkish Linguistics*, Uppsala University Sweden, 2006, *Turcologica* 110, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, S. 9-18.
- AHMET, O. (2004). *Morfosintaksa na turskite govori od ohridsko-prespanskiot region* (doktorska disertacija), Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij", Filološki fakultet "Blaže Koneski", Skopje.

- AHMET, O. (2001). *Fonetski i leksički karakteristiki na turskiot govor vo Resen i resensko* (magistarska teza), Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij", Filološki fakultet "Blaže Koneski", Skopje.
- AKTEPE, M. (1951-1953). "XIV. ve XVI asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskanına Dair", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt X, İstanbul, S. 299-312.
- BARKAN, Ö.L. (1951-1952). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XIII, İstanbul, S. 56-79; 209-237.
- BARKAN, Ö.L. (1942). "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2, S. 279-387.
- BRENDEMOEN, B. (2002). *The Turkish Dialects of Trabzon, Their Phonology and Historical Development*, *Turcologica* 50, Volume I: Analysis, Harasowitz Verlag, Wiesbaden.
- CHAMBERS, J. K. (2003). *Sociolinguistic theory: Linguistic variation and its social significance* (*Language in society*), Oxford, Blackwell.
- CHAMBERS, J., TRUDGILL P. (1998). *Dialectology*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge.
- ČAUŠEVIĆ, E. (1996). *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- ERCİLASUN, A.B. (2011). *Türk Dili Tarihi, Başlangıçtan 20. Yüzyıla*, 10. Baskı, Akçağ, Ankara.
- ERCİLASUN, A.B. (2014). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Makaleler, Dil Destan Tarih Edebiyat 1*, Akçağ, 2. Baskı, Ankara, S. 162-214.
- ERCİLASUN, A.B. (2014). "Batı Türkçesinin Doğuşu", *Makaleler, Dil Destan Tarih Edebiyat 1*, 2. Baskı, Akçağ, Ankara, S. 222-228.
- ERCİLASUN, A.B. (2014). "Oğuz-Türkmen Dil Kaynakları", *Makaleler, Dil Destan Tarih Edebiyat 1*, Akçağ, 2. Baskı, Ankara, S. 229-233.
- ERCİLASUN, A.B. (2014). "Osmanlı Türkçesi", *Makaleler, Dil Destan Tarih Edebiyat 1*, 2. Baskı, Akçağ, Ankara, S. 234-246.
- ERCİLASUN, A.B. (2014). "Tanzimat Gramerlerine Göre Tanzimat Dönemi Dili", *Makaleler, Dil Destan Tarih Edebiyat 1*, 2. Baskı, Akçağ, Ankara, S. 162-214.
- GOLDEN, P.B. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken, İstanbul.
- GÖKBİLGİN, T. (2008). *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evladi Fatihan*, İşaret Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- GROUSSET, R. (2014). *Bozkır İmparatorluğu, Atilla Cengiz Han Timur*, Ötüken, İstanbul.
- HAFİZ, A. (2007). *Uticaj jezika na interkulturalne odnose između Nijemaca i Turaka u Njemačkoj*, (magistarska teza), Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- HAFİZ, N. (1985). "Kosova Türk Ağzlarında k>ç ve g>c Ünsüz Değişmeleri", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi: Tebliğler 1. Türk Dili, cilt 1. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul, S. 127-29.
- HAFİZ, N. (1979). "Specificnosti prizrenskog turskog govora", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 27/1977, Sarajevo, S. 61-98.
- HAFİZ KÜÇÜKUSTA, A. (2018). *Uporedna analiza turskih dijalekata zapadnog Balkana*, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Doktorska disertacija, Sarajevo.
- HALAÇOĞLU, Y. (2014). *XVIII Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII Dizi, Sayı 92, 5. Baskı, Ankara.
- HAZAI, G. (1960a). "Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten Mazedoniens" *RO XXIII*, 2, S. 83-100.
- HAZAI, G. (1960b). "Prinos kam vaprosa za klasifikacijata na balkanskite turski govori", *Ezikovedsko-etnografski izsledvanija v pamet n akad. Stojan Romanski*, Sofia, S. 505-510.

- İBRAHİM, N. (1997). *Vrapçište ve Çevresi Türk Ağzı (Makedonya)* (Yüksek Lisans Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara.
- JAAŠAR NASTEVA, O. (1970), “Turskiot govor vo gostivarskiot kraj”, *Zbornik za Gostivar*, Gostivar: Sobraie na Opstinata Gostivar, S. 269-306.
- JUSUF, S. (1987). *Prizrenski turski govor*, Jedinstvo, Priština.
- KAFESOĞLU, İ. (1914). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul.
- KORKMAZ, Z. (1995). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK Yayınları: 629, I, II Cilt, Ankara.
- KOWALSKI, T. (1926). “Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien”, *WZKM*, Band XXXIII, S. 167-233.
- MOLLOVA, M. (1996). “Balkanlarda Türk Ağızlarının Tasnifi”, *Belleten*, TDKY, Ankara, S. 167-176.
- NÉMETH, J. (1965). *Die Türken von Vidin, Sprache, Volklore, Religion*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH, J. (1956). *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*, Sofia.
- RASONYI, L. (1988). *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları 83, Seri III, Sayı A 22, İkinci Baskı, Ankara.
- ROUX, J.P. (2007). *Türklerin Tarihi, Pacifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabalcı, Üçüncü Basım.
- ŠLAKOVIĆ, S. G. *Rječnik Osmanske Leksike Barskoga Kraja* (Bar Bölgesinde Kullanılan Osmanlı Kelimeler Sözlüğü), basım aşamasında olan eserin genişletilmiş ikinci baskısı için toplanan malzeme.
- SÜMER, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri Boy Teşkilatı Destanları*, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları: 170, İkinci Baskı, Ankara.
- YÜCEL, Y. (1992). “Balkanlar’da Türk Yerleşmesi ve Sonuçları”, *Bulgaristan’da Türk Varlığı, Bildiriler, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sa. 87²*, 3. Baskı, Ankara, 1985, S. 67-91.
- VASARY, I. (2008). *Kumanlar ve Tatarlar*, Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler (1185-1365), 1. Baskı, YKY, İstanbul.

DEDE KORKUT KİTABI'NDAKİ KÖKEZ KELİMESİNİN OKUNUŞU VE KÖKENİ ÜZERİNE

The Read and Origin of the Kökez word in the Dede Korkut Book

Erol ÖZTÜRK*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 107-112

Öz: Elimizde 16. yüzyıla ait iki nüshası bulunan Dede Korkut Kitabı ilk olarak Kilisli Muallim Rıfat tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra eser üzerinde O. Şaik Gökyay, M. Ergin, S. Tezcan-H. Boeschoten, M. Tulum-M. M. Tulum ve S. Özçelik tarafından metin yayınları yapılmıştır. Bu yayınlarda *kazaguç*, *örleşüben*, *umar*, *gögez* vb. bazı kelimelerin okunuşunda farklılıklar vardır. Dresden nüshasının harekesiz yazılmış olmasından kaynaklanan farklı okuma tercihleri araştırmacıları meşgul etmektedir. Zamanla bu problemlere yönelik düzeltme yapan ya da yeni okuma önerisi getiren monografiler yazılmıştır.

Dresden Nüshasının 4b varak 3. satırda yer alan “Gögez yirler çemenlerin kulan bilür.” cümlesindeki M. Ergin tarafından gögez şeklinde okunan kelimenin şimdiye kadar farklı okuma şekilleri ortaya çıkmıştır. Bu okuma biçimleri gruplandırılırsa *gögez*, *geñez*, *kelez* şekilleri öne çıkar. Farklı okuma biçimleri doğal olarak kelimeye farklı anlamların verilmesine yol açmış, Ergin ve Cemşidov’da “yeşil, yaşıl, yaşıllık anlamı”, Gökyay’da “kolay, rahat” anlamı, Tekin’de “yakın” anlamı verilmiştir.

Gögez, *geñez*, *kelez* şeklinde ya da ortaya çıkan farklı okunuş biçimleriyle Eski Türkçe döneminde kullanılmayan kelime ilk olarak Dede Korkut Kitabı’nda ortaya çıkmıştır. Etimolojisi hususunda Nişanyan ve Hasan Eren’in sözlüklerinde bilgi yoktur. Gülensoy, *gögez* ve *güvez* kelimelerinin etimolojisini kö:k+ez şeklinde izah etmiş fakat anlam konusunda bir fikir ileri sürmemiştir.

Bu çalışmada araştırmacılar tarafından; *gögez*, *geñez*, *kelez* şekillerinde okunan kelimenin kökeni ve anlamıyla alakalı fikirler sunulacaktır. Anadolu ağızlarındaki *kökez suyu*, *kökez çeşmesi*, *kökez yer* gibi ifadeler yardımıyla kelimenin mevcut okumalardan farklı olarak “kökez” şeklinde okunması önerisi ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Gögez, Geñez, Kelez, Kökez

Abstract: Dede Korkut with two copies written in 16th century was published by Kilisli Muallim Rıfat. Later on, the text was published by O. Şaik Gökyay, M. Ergin, S. Tezcan-H. Boeschoten, M. Tulum-M. M. Tulum and S. Özçelik. There are some differences in the reading of some words such as *kazaguç*, *örleşüben*, *umar*, *gögez*, and etc. in these publications. The researchers have occupied different reading preferences that stem from the fact that the copy of Dresden was written without action or hareke. Over time, monographs have been written that make arrangements for these problems or bring new reading suggestions.

* Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Bolu/TÜRKİYE. Gönderim Tarihi: 20.02.2019 / Kabul Tarihi: 25.04.2019

[XIX. European Conference on Social and Behavioral Sciences (January 30, 2019 - Rome, Italy)’da sunulmuş olan bildirinin düzenlenmiş hâlidir.]

The sentence in the 3rd line of Dresden Text in 4b, just like this: “Gögez yerler çemenlerin kulan bilür.” Which was read by M. Ergin in the form of the “Gögez” word has been seen as its different reading so far. If these forms of reading are grouped, the gems, geñez, kelez shapes are prominent. Different readings naturally gave rise to different meanings to the word. Ergin and Cemşidov gave “the green, greening” meaning. Gökyay gave “easy, ease” meaning. Tekin gave “near” meaning.

Word does not exist in the Old Turkish period with the form of gögez, geñez, kelez or different reading forms. First appeared in the Book Dede Korkut. Nişanyan, Hasan Eren, there is no information in their dictionaries. Gülensoy has done the etymology of the word gögez and güvez (kö:k+ez) but he did not suggest any idea about its meaning.

In this study by researchers; gögez, geñez, kelez in the form of the word and the meaning of the word will be presented ideas relevant. Unlike the existing readings of the word, the word should be read in the form of “Kökez” will be explained with the help of data from the Anatolian dialects. In this regard, expressions such as if *kökez suyu* and *kökez çeşmesi* in Anatolian dialects were accepted as evidence.

Keywords: Dede Korkut, Gögez, Geñez, Kelez, Kökez

Dede Korkut Kitabı’nın elimizde 16. yüzyıla ait iki nüshası vardır. Kilisli Muallim Rıfat tarafından ilk olarak Dresden Nüshası yayımlanmış olan eser üzerine; Orhan Şaik Gökyay (1938 ve 1973), Rossi (1952), Muharrem Ergin (1958), Semih Tezcan-Hendric Boeschoten (2006), Kaçalın (2006), Özçelik (2005 ve 2016), Mertol Tulum - Mehmet Mahur Tulum (2016) tarafından metin yayınları yapılmıştır. Bu yayınlarda; *kazaguç, örleşüben, umar, ala, batman, gögez* gibi çoğu kelimenin okunuşunda farklı şekiller dikkati çeker. Dresden nüshasının harekesiz yazılmış olmasından kaynaklanan farklı okuma tercihleri, uzun yıllar araştırmacıları meşgul etmiştir. Bu tür problemlere yönelik düzeltme yapan ya da yeni okuma önerisi getiren çalışmalar vardır: Talat Tekin, *Dede Korkut’ta Yeni Düzeltmeler* 1984, Talat Tekin, *Dede Korkut Hikâyelerinde Bazı Düzeltmeler* 1986, O. Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyelerinde Bazı Düzeltmelere Düzeltmeler* 1986, O. Şaik Gökyay, *Dede Korkut Kitabı Üzerine* 1994, Semih Tezcan, *Dede Korkut Kitabında Soy Soylamak, Boy Boylamak* 1978, Osman Fikri Sertkaya, *Dede Korkut Kitabı’nın Dresden Nüshasındaki Bazı Kelime ve Şekillerin İmlâ Özelliklerine Dayanılarak Yeniden Okunuşu ve Anlamlandırılışı Üzerine* 1998, Mertol Tulum, *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar’a Notlar I*, Semih Tezcan, *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar*, 2001, Osman Fikri SERTKAYA, *Dede Korkut Kitabı, Dresden Nüshasının “Giriş” Bölümü (Metnin Transkripsiyonu ve Açıklama Notları)*, 2006.

Dede Korkut Kitabı’nın giriş kısmında 4b/3’te geçen *𐰆𐰇𐰏𐰝* yerler çemenlerin kulan bilür” cümlesindeki *𐰆𐰇𐰏𐰝* kelimesi okunuşu ve anlamı üzerinde farklı görüş bildirilen kelimelerden biridir. Bu kelimeyi Muharrem Ergin; *gögez*, Tezcan-Boeschoten; *kelez*, Gökyay; *geñez* şeklinde okumuşlardır. Balyemez’in Dede Korkut Kitabı’ndaki tartışmalı kelimelerle ilgili yaptığı dizinde *𐰆𐰇𐰏𐰝* kelimesi hakkında ortaya çıkan okunma biçimleri ve verilen anlamlar şu şekildedir:

- “1. Gögez D5/3 ‘yeşermiş, yeşillenmiş’ (Ergin 1977:122).
2. *Geñez* (Özçelik 2005: 4b/3).
3. *Kelez* (Özçelik 2007).
4. *Geñez* (Gökyay 173: 2/15) ‘makbul, beğenilmiş’ (Gökyay 2004:210).
5. *Kelez* (Tezcan-Boeschoten2001:31) ‘kelez yer, kıraç toprak’ (Tezcan 2001: 48).
6. *Geñez* ‘yakın’ (Tekin 1996).
7. *Kelez* (?) ‘çorak, çöllük’ (Tulum 2003a).
8. *Gögez* ‘yeşillik, çemenlik’ (Sertkaya 2006: 93).
9. *Geñez* (Alizâde 2000: D5/3).
10. *Geñez* ‘suyu az, kuru’ (Hacıyev 2007:24).” (Balyemez 2012: 94-95). Özçelik, Dede Korkut Kitabı hakkında yapmış olduğu detaylı araştırmada bu kelimeyi *kelez* şeklinde okumuş ve “çorak” anlamını vermiştir (Özçelik 2016:167-168).

Farklı okuma biçimleri kendi içinde gruplandırılacak olursa 3 kelime öne çıkar.

1. Gögez (< ET kök-ez) “yeşermiş, yeşillenmiş”

Ergin cümleyi; *Gögez yirler çemenlerin kılan bilür* (Ergin I 1991: 75). şeklinde okumuş ve *gögez* kelimesine “yeşermiş, yeşillenmiş ” anlamını vermiştir (Ergin II 1991: 122).

Sertkaya da *gögez* şeklindeki okumayı kabul edip ‘yeşillik, çemenlik’ anlamlarını vermiştir (Sertkaya 2006: 93).

Divânü Lügâti’t-Türk’te *kök* kelimesi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. “1. Gök, gökyüzü, hava. 2. Yeşillik (ağaçlık alan). 3. Koyu gri, gri, gök renginde olan her renk. 4. Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde kök; insanın kökü, aslı, suyu (Ercilasun: 2014: 734).” Ayrıca Divân’da *kökten* yapılan *köğermek* “göğermek, yeşil rengini almak”, *köglemek*, “yeşil ot yemek” *kökşin* “gögümsü” gibi kelimeler vardır (DLT I: 328/338). Ancak *gögez*, *gökez*, ya da *gügez* şeklinde bir kelimeye rastlanmaz.

Yeni Tarama Sözlüğü’ndeki *gök* kelimesi “mavi ve yeşil” olmak üzere iki anlam taşımaktadır (Dilçin 1983:96).

2. Kelez (< ET kel-ez) “kıraç toprak, çöllük yer”

Tezcan ve Boeschoten’in çalışmasında kelime *kelez* (?) şeklinde okunmuştur (*Kelez (?) yerler çemenlerin kılan bilür.*). Kelimenin altında “KKZ kekez, geñez vb. okunacak biçimde.” ifadesi yer alır (Tezcan-Boeschoten 2006: 287). Tezcan, *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar* adlı eserinde (ككز > لکز) şeklindeki kelimenin Gökyay tarafından *geñez* şeklinde okunup “kolay, yavaş, mülayim vb.” anlamlarının verildiğini, Ergin’in ise *gögez* okuyarak “yeşermiş, yeşillenmiş” olarak anlamlandırdığını, Tekin’in *geñez* okuyuşunu desteklediğini aktararak, bu anlamların metin bağlamında pek uygun düşmediğini ifade etmiştir (Tezcan 2001: 48). Tezcan, metinde ara sıra görülen bir çekimleme yanlışına değinerek bu kelimeye lam (ل) üzerine gereksiz bir keşide konulmasıyla kelimenin ككز olarak metne girdiğini belirtmiş ve aslında kelimenin لکز (kelez) olabileceği önerisinde bulunmuştur. Bu öneri; Anadolu ağızlarındaki (Burdur, Kars, Tokat, Maraş) *kelez*; *kelez yer* “kıraç yer” kelimesinin

ve (Eskişehir, Tokat, Çanakkale, Konya, Maraş, Niğde, İçel) *kel yer, kel toprak* “verimsiz toprak” ifadelerinin *kelez* ve *kelez yerler* ile karşılaştırılabileceği söylenerek desteklenmiştir (Tezcan 2001: 48). Tezcan sonuç olarak: “*Kelez yerler çemenlerin kulan bilir*: cümlesinin *Kıraç toprakların ot biten yerlerini kulan (yaban eşiği) bilir*: anlamında olması mümkündür.” demiştir (Tezcan 2001: 48). Mertol Tulum ve M. Mahur Tulum 2016’da yaptıkları çalışmada kelimeyi *kelez* olarak okumuş ve cümleye “Kıraç yerlerin çimenlerini yaban eşiği bilir.” karşılığını vermişlerdir (Tulum-Tulum 2016: 74-75).

Özçelik, kelime hakkında mevcut okuma biçimlerini değerlendirdikten sonra Tulum’un okuyuşunun bağlama gayet uygun düştüğünü ifade etmiş, *begil, Kan Turalı, ilen* gibi kelimelerde de kef yerine lam yazıldığını delil saymak suretiyle daha önce *geñez* şeklindeki okumasını (Özçelik 2005: 4b/3) *kelez* şeklinde düzeltmeyi uygun görmüştür (Özçelik 2016: 167-168).

3. Geñez (ET<geñ/giñ-ez) “yakın, kolay”

Gökyay; kelimeyi *geñez* (Gökyay 173: 2/15) olarak okumuş ve ‘makbul, beğenilmiş’ anlamlarını vermiştir (Gökyay 2004:210). Tekin de *geñez* okumayı tercih ederek ‘yakın’ anlamını vermiştir (Tekin 1996).

Kaçalin; kelimeyi Tekin’in “*Dede Korkut Hikâyelerinde Bazı Düzeltmeler*” adlı yazısına atıf yaparak *geñez* şeklinde okumuş (*Geñez yerler çemenlerin kulan bilir*) ve “*geñ* (< geñ-ez), gen, geng; birkaç yıl ekilmemiş, boş kalmış ve otla kaplanmış tarla, ham araziden açılmış hiç işlenmemiş, sürülmemiş tarla, verimi fazla olan tarla (TDK DS: VI 1988a, 1991b). krş. geñ yér Yazıcıoğlu Âli Selçuk 1b/1, 2a/a). Bir de bk. gök, çayır (V. 24/12). *Geñden gögez* düşünülmesi yazılış bakımından imkânsızdır (Kaçalin 2006:131). şeklinde açıklamıştır.

Divânu Lügâti’t-Türk’te “kolay” anlamına gelen *keñes* kelimesi vardır (Ercilasun-Akkoyunlu): 2014: 703). *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde; *keñez/keñes* kelimesi yoktur, fakat *keñ* kelimesi “boş yer, sürülmemiş, işlenmemiş arazi” anlamlarında (Dilçin 1983:133), *geñ/giñ* kelimesi “geniş” anlamında, *geñez* kelimesi “kolay” anlamında, *gögez* kelimesi de “lâciverte yakın mavi renk” anlamında geçer (Dilçin 1983: 96).

Yukarıdaki okunuş biçimlerinden SSj kelimesinin ya *kök* > *gök* kelimesinin (gök+-ez) ya da *geñ/giñ* isminin (geñ/giñ+ez) {+Az} ekiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Bu kelimeye en yakın karşılık Bolu ağzında özel ad olarak kullanılan *kökez* kelimesidir. *Kökez Derleme Sözlüğü*’nde ve *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde yoktur. *Derleme Sözlüğü*’nde “yorulmak, bitki ve hayvanların çürümeye başlaması, tökezlemek” anlamlarında kullanılan *kökezimek* kelimesi vardır (Kırşehir, Burdur, Dinar, Çal) (DS IV 2009: 2953). Gülensoy; *gögez* ve *güvez* kelimelerinin etimolojisini *kökez* kelimesine dayandırarak kö:k+ez şeklinde izah etmiş, fakat anlamı hakkında bir fikir ileri sürmemiştir (Gülensoy 2007: 376). Nişanyan *kökez* kelimesini kökeni belirsiz olarak vermiş, Hasan Eren ise *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*’nde kelimeye yer vermemiştir.

Kök isminden {+Az} ekiyle genişlediği bilinen *kökez* kelimesi, Bolu ağzında “su, çeşme ve suyun çıktığı orman içi yeşil otlak alan” için kullanılmaktadır. Koroğlu

Dağları'nda Bolu Seben yolu üzerindeki 324 hektarlık ormanlık ve sulak bir alanın adı *Kökez Tabiatı Koruma Alanı*'dir. Bolu şehir merkezindeki *kökez suyu* çeşmelerinin kaynağı burasıdır. Bölge ağzında; *kökez suyu*, *kökez çeşmesi*, *kökez içmek*, *kökez doldurmak*, gibi ifadeler vardır. Ayrıca Bolu'nun Kıbrısçık ilçesinde bir köyün adı *Kökez*'dir. Yeşillik, sulak, otlak bir alan için kullanılan kelimenin sonradan özel ad olarak bölgede yaşatılması söz konusu olmuştur.

Adana, Konya, Burdur ve Uşak'ta *Kökez* adını taşıyan köyler bulunmaktadır. Burdur'daki Kökez köyü orman içinde sulak ve verimli arazilere sahiptir. Uşak'ın Sivaslı ilçesindeki Kökez köyü de tarım ve hayvancılığa uygun bir arazi yapısına sahiptir. Konya Kadınhanı ilçesine bağlı Kökez köyü Büyük Çayırılık Mevkii'nin güneyindeki Kökez Deresi civarındadır (Aydın 2007:24). Kökez Deresi yıl boyu kurumadığı için diğer Kadınhanı köylerine göre sulak ve yeşilliktir. Adana'nın Aladağlar ilçesindeki Kökez köyü de sulak ve bitki örtüsü zengin bir orman köyüdür (Saltan, 2006: 9). Anadolu'da *kökez* adını taşıyan bu ve benzeri yerler, Dede Korkut Kitabı'ndaki ككج kelimesiyle tarif edilen alan gibidir.

Sonuç olarak; *Dede Korkut Kitabı*'nda giriş 4b/3'te geçen ve **gögez** (gökez, gügez), **geñez** (geñiz, giñez, genez, keñez), **kelez** şekillerinde okunmuş olan kelimenin Anadolu ağızlarındaki tanıklara bakılarak “sulak, yeşillik” anlamında *kökez* olarak değerlendirilmesi uygundur. *Kökez yer*, *Kökez Suyu*, *Kökez Deresi* ifadeleri suyla ve sulak yerlerle ilgilidir. Kökez adını taşıyan köylerin ve Bolu'daki alanın ortak yanları sulak ve zengin bitki örtüsüne sahip olmalarıdır. Özel isim olarak yer adlarında yaşayan bu kelimenin sulak, yeşillik alanları karşıladığı açıktır.

Bu durumda, Oğuz Türkçesi metninde yer alan bir kelimenin *kökez* mi yoksa *gögez* mi okanacağı sorusu akla gelse de standart Türkçedeki *taşra*, *tünemek* gibi kelimelerin ve bazı ağızlardaki; *tene*, *tamar*, *tana*, *tolu*, *tiken* gibi kelimelerin tonsuz ünsüzlü kullanılması bu kelimenin de *kökez* şeklinde korunduğunun tanığı sayılmalıdır/sayılabılır. (göstermektedir.)

Kökez'i yer adı olarak alan bölgelerin etrafındaki diğer bölgelere göre daha verimli, daha yeşil ve daha yeşil kalabilme özelliği vardır. Bu bilgiler doğrultusunda yer adlarındaki *Kökez*'in aslında “çimenlik, yeşillik” anlamındaki cins isimden bir kalıntı olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Kelime Batı Türkçesinde tonlulaşma neticesinde (*kökez*>*gögez*) Ergin'in okuduğu gibi *gögez* olarak okunsa bile *geñez* ‘yakın, kolay’ *kelez* ‘kıraç, ot bitmeyen yer’ anlamlarındaki okumaların semantik açıdan metne uymadığı açıktır. Anadolu ağızlarında **kelez** “hasta, cılız, büyümemiş, gelişmemiş” (Ayancık, Merzifon, Araç, Acıpayam, Nallıhan, Yeşilova) “verimsiz kıraç toprak” Uşak, Isparta, Bilecik, Kütahya, Bolu, Çankırı, Çorum, Urfâ, Maraş, Hatay, Nevşehir, Adana, İçel, Muğla (DS IV 2009: 2733) anlamlarında **genez** kelimesi ise “*kolay*” anlamında kullanılmaktadır (Düzce/Bolu) (DS III 2009: 1991).

Cümledeki çemen kelimesi de ككج 'in sulak yeşillik anlamında olduğuna işarettir. Aslında metinde *kulanın* çimenlik alanlarda daha yeşil ve sulak bölgeleri bulma konusundaki maharetine işaret edilmektedir. Bu sebeple ككج” yirler çemenlerin iulan bilir” cümlesinin “*Sulak, yeşil otlak yerlerin çimenlerini kulan bilir.*” şeklinde aktarılması uygundur.

Kaynaklar

- ATALAY, Besim (1992) Divânu Lügâti't-Türk C:1, Ankara.
- AYDIN, Ali İbrahim (2007), Kadınhanı (Konya) İlçesi'nin Beşeri Ve Ekonomik Coğrafyası. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Coğrafya Öğretmenliği Bilim Dalı.
- BALYEMEZ, Sedat (2012), “Dede Korkut'taki Tartışmalı Kelimeler (Dresden Nüshası) Üzerine Karşılaştırmalı Bir Dizin Denemesi”, *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı 1/3 2012.
- DİLÇİN, Cem (1983) Yeni Tarama Sözlüğü, TDK, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B.- Akkoyunlu, Ziyat (2014), Divânu Lügâti't-Türk Giriş-Metin- Çeviri- Notlar- Dizin, TDK Yay., Ankara.
- EREN, Hasan (1999), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı I-II, TDK Yay., Ankara.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (1973) Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (1938) Dede Korkut, İstanbul.
- GÜLENSPY, Tuncer (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, CI, II, 1. Baskı, Ankara.
- KAÇALİN, Mustafa (2006), Dedem Korkut'un Kazan Beg Oğuz-nâmesi, Kitabevi, İstanbul.
- ÖZÇELİK, Saadetin (2016), Dede Korkut Dresden Nüshası Giriş, Notlar, TDK, Ankara.
- SALTAN, Alpaslan (2006), Adana İli Aladağ ilçesi Kökez Köyünün Sosyo Ekonomik Yapısı ve Kalkınma Açısından Tarımsal Yayım Çalışmalarının Değerlendirilmesi, (Çukurova Ü. Fen Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi) Adana.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2006), Dede Korkut Kitabı'nın Dresden Nüshasının Giriş Bölümü (Metin Transkripsiyonu ve Açıklama Notları), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- TEZCAN, Semih (2001), Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, Ankara.
- TEZCAN, Semih – BOESCHOTEN, Hendrik (2001), Dede Korkut Oğuznâmeleri, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, Ankara.
- TULUM, Mertol - TULUM, Mehmet Mahur (2016), Dede Korkut Oğuznameler - Oğuz Beylerinin Hikâyeleri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

İNSAN VÜCUDUYLA İLGİLİ ADLARI SINIFLANDIRMA DENEMESİ: GARİBNÂME ÖRNEĞİ

*An Attempt to Classify Names About the Human Body:
The Case of Garibnâme*

Yudum KIRMIZI*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 113-122

Öz: İnsan vücuduyla ilgili adlar üzerine çeşitli dil bilgisi ve dil bilimi çalışmaları yapılmış ancak bu çalışmalarda insan vücuduyla ilgili adları tanımlama ve sınıflandırma sorunlarıyla karşılaşmıştır. Mevcut çalışmalar yüzeysel bir sınıflandırmanın ötesine geçememiştir. Bu çalışma, Âşık Paşa'nın Garibnâme adlı eserinde geçen insan vücuduyla ilgili adların bir tasnif denemesinden oluşmaktadır. Topografik (bölgesel) anatominin insan bedenini önce bölgelere ayırıp, sonra yukarıdan aşağıya ve dıştan içe doğru inceleme yöntemi esas alınmıştır. Tıp biliminin verilerinden faydalanılarak yapılan bu tasnifin, insan vücuduyla ilgili adların kavramlaştırılmasını incelemede de büyük kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan vücuduyla ilgili adlar, organ adları, Âşık Paşa, Garibnâme, Anatomi.

Abstract: Various grammatical and linguistic studies have been conducted on names about the human body, but they have encountered some problems in defining and classifying names about the human body. They have only provided a superficial classification. The present study is an attempt to classify the names about the human body contained in Âşık Paşa's work titled *Garibnâme*. The research method which is topographic (regional) anatomy of the human body is first divided into regions, and then from top to bottom and from the outside to inward was taken as a basis. This classification, made based on the data of medical science, is considered to provide great convenience for conceptualizing names about the human body.

Keywords: Names about the human body, organ names, Âşık Paşa, *Garibnâme*, Anatomy.

Giriş

İnsan vücuduyla ilgili adlar üzerine yapılan dil bilgisi ve dil bilimi çalışmalarında bu adları tanımlama ve sınıflandırma sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu konuda yapılmış çalışmalar yüzeysel bir sınıflandırmanın ötesine geçememiştir. Levent Doğan, temel sözcükler olarak organ adlarını 12 ana ve 5 ara temel organ adları başlığı altında sınıflandırmış, bu konuda herhangi bir kaynak göstermemiştir (Doğan 2005). Cihan Çakmak, *Dîvânı Lugâti't- Türk'te Vücut ve Organ Adları* makalesinde bu eserdeki insan vücudu ve anatomisine ait organ adlarının bir sınıflandırmasını ve hangi oranda Türkçe olduklarını araştırmayı hedeflediğini belirterek, eserden tespit ettiği insan vücudu ve

* Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE, ykirmizi@kastamonu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 05.02.2019 / Kabul Tarihi: 28.04.2019

anatomisine ait 108 sözcüğü, iç organlar, üreme organları, kemik ve eklem adları ile temel organlar başlığı altında tasnif etmiştir (Çakmak 2015: 135-143). Meriç Güven, *Kitâbu'l Müntahab Fi't-Tıbb*'daki *Türkçe Organ Adları* çalışmasında, Eski Oğuz Türkçesine ait bu önemli tıp eserinin, zengin ve işlek bir Türkçe organ terminolojisine sahip olduğunu belirtmiştir. Fakat tıp biliminin zaman içerisinde gelişerek alt disiplinlere ayrılması, insan fizyolojisi ve anatomisi ile ilgili gelişmelere bağlı olarak eski dönemlerde organlar için yapılan adlandırma ve tanımlamaları yetersiz bırakmış, yeni çalışmaları zorunlu kılmıştır. Tanımlama ve adlandırmada, öncekilerin benzeri ve tekrarı niteliğindeki tanımlama ve adlandırmalardaki belirsizlik, karışıklıkların veya yanlışlıkların giderilmesi gerektiğini ifade eden Güven, bunun için de eski metinlerde geçen terim olarak kullanılan adların, o dönemde sözü edilen organların tam ve doğru karşılığı olup olmadıklarının araştırılmasının yanı sıra tıp hekimleri ve dilcilerin bu konuyu değerlendirmeleri ve hatta birlikte çalışmaları gerektiğini dile getirmiştir (Güven 2008: 11-135). Oğuz Ergene de *Türkiye Türkçesinin Söz Varlığında Hayvan Adlarının Organ Adlarıyla ya da Vücut Bölümlerine İlişkin Adlarla Oluşturduğu Deyim Aktarması Örnekleri* başlıklı yazısında belirlediği örneklerin, organ ya da vücut bölümlerine ilişkin adlara göre dizinini vermiştir (Ergene 2014: 319-365).

Bir diğer sorun da insan vücuduyla ilgili adların genel olarak organ adı altında incelenmesi ve hemen hemen bütün dil çalışmalarında sözcüklerin hepsinin aynı ya da benzer başlıklar altında verilmesidir. Seyfullah Türkmen (2006), *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri* başlıklı doktora tezinde, bu dönem tıp metinlerinden tespit ettiği terimleri sınıflandırarak, insan vücuduyla ilgili adları, vücudun organ, bölge ve salgıladığı madde adları başlığında incelemiştir. Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı* incelemesinde konularına göre adlar başlığı altında, *insan bedeni* alt başlığını açmış ve *beden, organlar, dokular* başlığı altında, adak (ayak), arka (sırt), baş, boguz, elig (el, kol), iç (mide), kaş, köz, kulkak, öd (safra kesesi), saç, sünük (kemik), taş (bedenin dış yüzü, ten; sırt), udlık (uyluk), yanak, yüz; *vücut salgıları* başlığı altında kan, ter, yaş (gözyaşı) ve *beden sağlığı* başlığı altında da u- (uyku) sözcüklerini incelemiştir (User 2009: 220-222). Daniel Newman'ın (2007) *Arabic-English Thematic Lexicon* adlı tematik sözlük çalışmasında insan vücuduyla ilgili adların "The Human Body" başlığı altında; László Ragoncsa'nın (2011) *English-Hungarian Thematic Dictionary* adlı tematik sözlük çalışmasında ise insan vücuduyla ilgili adların "Anatomy" başlığı altında incelendiği görülmektedir.

Bütün bu bilgilere dayanarak bu konuda yapılacak dil bilgisi ve dil bilimi çalışmalarında insanın bedeni algılamasına uygun düşen bir yöntem olarak tıp biliminin verilerinden faydalanılabileceği kanısı ortaya çıkmıştır. Tıp bilgileri ve özellikle anatomi esas alınarak yapılacak bir tasnif, insan vücuduyla ilgili adların kavramlaştırılmasını incelemede de büyük kolaylık sağlayacaktır.

Anatomi

Biyoloji, canlılar bilimi anlamına gelir; canlıları morfolojik ve fizyolojik olarak inceler. Biyolojik bir varlık olan insan organizması da morfolojik ve fizyolojik bakımdan ele alınır. Morfoloji, insan organizmasını oluşturan hücre, doku, organ ve sistemlerin canlı cansız yapılarını inceleyen bilim dalına denir. Anatomi ise morfoloji biliminin

bir dalı olup, insan organizmasının gözle görülebilen yapısını inceler. Morfoloji içinde yer alan embriyoloji, canlının doğum öncesi; anatomi ise doğum sonrası vücut yapısını inceleyen bilimdir (Özden 2005:1-2).

Yunancadan gelen “anatomi” terimi; *ana* (açmak) ve *tome* (Temmein=kesmek) sözcüklerin birleşmesiyle oluşmuştur ve “keserek ayırma, parçalama” anlamına gelmektedir (Peker, Erbaş 2014: xxviii).

Anatomi “en basit şekli ile biyolojik organizmaların yapısıyla ilgili insan vücudunun fonksiyonu ve yapısını inceleyen bilim dalı; insan vücudu yapısını, şeklini, vücutu oluşturan organları ve bu organlar arasındaki yapısal, görevsel ilişkileri; organların birbirlerine olan komşuluklarını makroskopik olarak inceleyen, bilim” olarak tanımlanabilir (Peker, Erbaş 2014: xxviii; Çakır 2013: 9, 13).

Canlı organizma işlevleri ile ilgili olan anatomi, fizyolojiden hiçbir zaman ayrılamaz. Fizyoloji hücre, doku, organ ve organizma fonksiyonlarını inceleyen bilim dalı olarak tanımlanmaktadır (Peker, Erbaş 2014: xxviii).

Genel anlamda anatomi; makroskopik, mikroskopik ve gelişim anatomisi olarak üçe ayrılmaktadır. Makroskopik anatomi, insan vücut yapısını çıplak gözle inceleyen anatomi dalıdır. Topografik ve sistematik anatomi olmak üzere ikiye ayrılır. Topografik anatomi vücut bölgelere göre ayırıp incelerken, sistematik anatomi ise vücutta aynı amaca yönelik olarak işlev yapan organları sistemlere ayırarak inceleyen anatomidir. Sistematik anatomi işlev bakımından vücut sistemlere ayırdıktan sonra, her bir sistem içindeki organları sırası ile inceler. Örneğin hareket sistemi içerisinde bu sistemi oluşturan “kemikler, eklemler, kaslar” sistemin tamamlayıcıları olarak bir bütünlük içinde ele alınır. Mikroskopik anatomi makroskopik yöntemle elde edilemeyen organların ve dokuların ince yapısına ait bilgileri mikroskop yoluyla elde eder. Gelişim anatomisi ise embriyonun büyüme ve gelişimini doğuma kadar araştıran ve inceleyen anatomiye denir (Özden 2005: 2-3; Yıldırım 2015: 2).

Topografik (Bölgesel) Anatomi

Aynı bölgede bulunan organların arasındaki ilişkileri incelemektedir (Çakır 2013: 14). Vücut bölgelere ayırarak inceleyen anatomi yöntemidir. Bölgede bulunan organların ve oluşumların yerleri, komşulukları, organların birbiriyle ilişkileri yapısal olarak incelenir (Özden 2005: 2-3). Klasik anatomi öğretiminde sistematik anatomiden sonra en çok kullanılan anatomi çeşidi, topografik anatomidir. “İnsan vücudunu oluşturan organların yapısını, yerlerini, komşuluklarını, birbiriyle ilişkilerini ve işlevlerini tanımlayabilmek için vücut anatomik bölümlere, düzlemlere, eksenlere ve yönlemlere ayrılır” (Özden 2005: 7).

“Ayakta dik duran topukları ve ayak başparmakları birleşmiş, el ayaları öne, baş dik ve alın öne, gözler tam karşıya bakar durumdaki vücut duruşuna anatomik duruş denir” (Çakır 2013: 38). Anatomi organların durumlarını, birbirleriyle olan ilişkilerini, komşuluklarını tanımlayabilmek için anatomik duruşa göre belirlenen düzlemler esas alınır. Anatomik duruşta vücut üzerinden geçen bu üç tasarımsal düzlem, frontal (alın), median (orta), ve transvers (enine) düzlem olarak adlandırılır (Özden 2005: 14).

İnsan Vücudunun Bölümleri

Tıp literatüründe organ (İng. Organ; Yun. Organum), iki veya daha fazla tipte dokudan oluşan, belirli bir fonksiyonu ve şekli olan yapı; belirli bir göreve sahip vücut parçası veya oluşum, uzuv; kendine özgü bir işlevi olan anatomik yapı olarak tanımlanmaktadır (Peker, Erbaş 2014: 146; Ertuğrul 2013: 477; Dökmeci 2006).

Tıp biliminde vücudumuzu meydana getiren organ ve oluşumların daha iyi ve kolay kavranması, yerlerinin belirlenmesi ve hastalıkların kolay tanınması için insan vücudu bölgelere ayrılarak incelenmektedir. İnsan vücudunun esas bölümleri ve alt bölgeleri şunlardır:

Esas Bölümler

Caput (baş), collum veya cervix (boyun), truncus (gövde, vücut), extremitates (kol, bacak, uç, etraf).

Alt Bölümler:

Regio capitis (çaput) (baş bölgesi): *cranium* (kafatası), *facies* (yüz), *nasus* (burun), *os* (ağız).

Regio cervicalis (boyun bölgesi): *truncus* (gövde), *dorsum* (sirt), *thorax* (göğüs), *abdomen* (karın), *pelvis* (leğen), *cauda- coccyx* (kuyruk).

Regio membri superior (extremitas superior) (kol bölgesi): *omos* (omuz), *axilla* (koltuk altı), *brachium* (kol), *cubitus* (dirsek), *antebrachium* (ön kol), *manus* (el).

Regio membri inferior (extremitas inferior) (bacak bölgesi): *gluteus* (kalça), *femur* (uyluk), *genu* (diz), *crus* (baldır), *pedis* (ayak).

Bunların yanı sıra insan vücudunun incelenmesinde organların yer ve ilişkilerini, komşuluklarını tanımlayabilmek için planumlardan (düzlem) yararlanılır. Bu düzlemler anatomik duruş pozisyonundaki bireyde üst, alt, ön, arka, sağ sol gibi tanımlamaları yapabilmek için kullanılır (Çakır 2013: 39-40; Yıldırım 2015: 5, 9, 177-179).

Tıp literatüründe çok kullanılan *Sobotta İnsan Anatomisi Atlası*, H. Ferner ve J. Staubesand tarafından hazırlanmış, ilk baskısı 1904-1907 yılında Münih'te yapılmıştır. 1982 yılındaki on sekizinci baskının ön sözünde yazarları tarafından belirtildiği üzere bu baskısında eser, sistematik anatomi prensipleri (kemikler, eklemler, kaslar, iç organlar, sinir sistemi ve duyu organları) yerine bölgelere göre bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bu sayede deriden itibaren yumuşak dokudan iskelete kadar, bütün yapılar bir arada verilmiş ve genel olarak şekiller bölgenin yüzeysel yapılarından derine, sonunda kemik yapılarına incek şekilde düzenlenmiştir. 1. ciltte baş, boyun ve üst ekstremiteleri, 2. ciltte ise göğüs, karın ile gövde (iç organlarıyla birlikte), alt ekstremiteler ve deri sahalarını ihtiva etmektedir (Arıncı 1985).

Gerek anatomi atlasında gerekse topografik anatomi kitaplarındaki bölgesel dağılım esasında yukarıdan aşağıya ve dıştan içe doğru bir yöntemle, insan bedeninin önce bölümlere, sonra en derin kısımlarına kadar incelendiği görülmektedir. İnsanlar da gerek kendi vücudunu gerekse diğer insanları çıplak gözle önce bir bütün olarak algılamaktadır. Özellikle yukarıdan aşağıya baş bölgesinden ayaklara kadar dikkat edildiğinde vücudun bölümleri yine önden arkaya doğru bir sırayla görülebilmektedir. Vücudun iç organlarının varlığı ise bilgi olarak edinilir.

Bütün bu bilgilere dayanarak bu konuda yapılacak dil bilgisi ve dil bilimi çalışmalarında, insanın bedeni algılamasına uygun düşen bir yöntem olarak topografik (bölgesel) anatomiye göre insan bedeninin önce bölgelere ayrılıp, sonra yukarıdan aşağıya ve dıştan içe doğru incelenmesi doğru olacaktır.

Sobotta İnsan Anatomisi Atlası'na ve *Topografik Anatomi* yöntemine göre insan vücudu, baş, boyun, gövde ve üst-alt ekstermite bölgelerine göre incelenmektedir. Bu çalışmada da bu bölgesel sınıflandırma esas alınarak, Garibnâme'den tespit edilen insan vücudu ile ilgili adlar öncelikle bu bölgelere ayrılarak sınıflandırılmıştır. Organ adı olmayanlar doku ve salgı adları ile insan vücuduyla ilgili diğer sözcükler başlıkları altında incelenmiştir.

Garibnâme'de İnsan Vücuduyla İlgili Adların Topografik (Bölgesel) Anatomiye Göre Sınıflandırılması

Bu sınıflandırmada *baş* (çaput) *bölgesi*; kafa, yüz ve boyun bölgesi olarak üçe ayrılmıştır. Garibnâme'den tespit ettiğimiz sözcüklerden kafa, baş ve beyin sözcükleri *kafa bölgesinde* gösterilmiştir. *Yüz bölgesinde*, yüz, surat, beñiz, rûy; alın, kaş, göz, burun, kulak, yanak, ağız, dudak, diş, dil sözcükleri gösterilirken, *boyun bölgesinde* boyun, boğaz, süksin (boyun kökü-ense) gösterilmiştir.

Gövde (corpus) *bölgesi*; göğüs bölgesi, karın bölgesi ve leğen bölgesi olmak üzere üçe ayrılmıştır. Garibnâme'de insan vücuduyla ilgili tespit ettiğimiz sözcüklerden göğüs, koyun, sine, böğür, bağır, kalp-yürek, ciğer, öyken (akciğer), bel, sulb (bel kemiği, omurga kemiği), yağrın (sırt), püşt (arka, sırt), eğin (sırt) sözcükleri *göğüs bölgesinde*; karın, mide, ma'de (mide), hazime (sindirici, mide), kursak (karın), şikem (karın, mide) sözcükleri *karın bölgesinde*; rahim sözcüğü ise *leğen bölgesinde* gösterilmiştir.

Uzuvlar (akstermiteler) üst ve alt ekstremiteler olarak ikiye ayrılmıştır. *Üst ekstermite bölgesinde* kol, el, dest, avuç, parmak, bazu, yumruk, perr ü bal sözcükleri; *alt ekstremiteler bölgesinde* ise baldır, uyluk, diz, incik, ayak, parmak sözcükleri gösterilmiştir.

Fizyoloji biliminden yola çıkarak Garibnâme'de organ adlarının dışında kalan insan vücuduyla ilgili adlardan deri, kemik (sünük), sinir, damar, kan ve et sözcükleri *dokular* başlığı altında gösterilirken; ilik ise kemiğin iç salgısı olarak sınıflandırılmıştır. *Salgılar* başlığı altında, gözyaşı, *gözyaşı bezinin salgısı*; ter, *derinin salgısı*; nutfe ise *erkek üreme organı salgısı* olarak gösterilirken; *derinin türevleri (eklentileri)* bölümünde ise, kıl, saç, sakal ve bıyık incelenmiştir. Garibnâme'de kirpik sözcüğüne rastlanmazken kaş sözcüğü de *gözün yardımcı organı* kabul edilerek farklı bir bölüm açılmadan yüz bölgesinde gösterilmiştir.

Vücut, beden, ten, cisim, suret, boy, endam sözcükleri *insan vücudu ve görüntüsü ile ilgili sözcükler*; a'za, uzuv sözcükleri ise *insan vücudunun parçaları ile ilgili sözcükler* olarak ayrı birer başlık altında sıralanmıştır.

Sözcüklerin anlam alanları incelenirken yer yer sistematik anatomi bilgisine de başvurulmuştur. Vücutta aynı amaç için bulunan ve çalışan organlar topluluğuna

“sistem” denir. Sinir sistemi, iç salgı sistemi, hareket sistemi, dolaşım sistemi, solunum sistemi, sindirim sistemi, boşaltım sistemi, üreme sistemi, duyu organları olarak adlandırılırlar (Özden 2005: 51-53).

Garibnâme’de tespit edilen insan vücuduyla ilgili adlardan doku, salgı ve derinin eklentileri hakkında tıp kaynaklarında şu bilgiler verilmektedir:

Dokular

Deri, Damar, Kemik, İlik, Sinir, Kan, Et

Benzer yapı ve işlevi olan bir grup hücreye *doku* denir. İnsan vücudunda dört farklı doku tipi vardır. Dokulara ve yapılara bir örtü sağlayan hücreler epitel dokusu olarak adlandırılırken, yapılara destek sağlayan hücreler bağ dokusu olarak adlandırılır. Gövde hareketini yöneten hücreler kas dokusudur. Homeostazis¹ kontrolüne yardım eden hücreler sinir dokusudur. Vücut organlarının büyük bölümü dört doku tipinin tümünü içerir (Peker, Erbaş 2014: 104).

Deri, epitel dokusu esas olarak, vücudun bir alanını örten hücreler tabakasıdır. Epitel dokusu, vücut yüzeylerini örter ya da döşer. (Peker, Erbaş 2014: 104). *Damar* epitel doku içerisinde tek katlı epitel olarak incelenmektedir (Özden 2005: 33). *Kemik*, hareket sistemi üst başlığında ve iskelet sistemi alt başlığında incelenen Osteologia (Kemik Bilimi) bölümünde kemik, bir doku olarak ele alınmakta ve meydana gelişi ile sınıflandırılması hakkında bilgi verilmektedir (Çakır 2013: 48-56; Özden 2005: 90). Uzun ya da yassı kemiklerin iç yüzünde sıkı ya da sünger tabakanın çevrelediği bir boşluk içinde *kemik iliği*, *sarı kemik iliği* (*medulla ossium- medulla ossium flava*) olarak adlandırılan yağdan zengin bir bağ dokusu bulunur (Yıldırım 2015: 13-19; Özden 2005: 40, 93). Hücreler arası matriksi sıvı olan bağ dokusu *kan* ve lenfi içerir. *Kan* ve *lifatipik bağ dokusu* olarak adlandırılır (Peker, Erbaş 2014: 115). *Et*, kas dokudur. *Kas dokusu* kasılma ve gevşeme özelliği gösteren özelleşmiş hücreler tarafından yapılmış olan bir dokudur. (Peker, Erbaş 2014: 118; Yıldırım 2015: 42-53; Özden 2005: 45, 127). *Sinir dokusu* sinir sistemi içinde bulunur. *Sinir dokusunda* iki tip hücre vardır: Nöronlar ve nöroglia (Peker, Erbaş 2014: 118; Özden 2005: 48).

Deri türevleri (derinin yardımcı oluşumları, aksesuar deri yapıları)

Kıl, Saç, Sakal, Bıyık

Deri eklentileri ya da aksesuar yapılar şeklinde de adlandırılırlar. Bu yapılar ikincil organlar olarak da bilinirler. İnsanda deri türevleri denilince bazı kaynaklarda *deri bezleri*, *tırnak ve kıllar*; bazı kaynaklarda ise *kıllar*, *tırnaklar*, *ter bezleri*, *yağ bezleri* ve *meme* anlaşılar. Diğer omurgalı canlılarda görülen *boynuzlar*, *gaga*, *tırnaklar*, *pullar*, *tüyler* v.s. oluşumlar da deri türevleri içinde yer alır. *Kıllar* bulundukları yere göre özel isim alırlar. *Saç* (*capilli*), *sakal* (*barba*), *bıyık* (*mystax=barba labii superioris*), *kırpık* (*cilia*), *kaş* (*supercilium*), bunlardan bazılarıdır (Çakır 2013:248).

¹ Homeostazis: (Tıp) Organizmada normal şartların devamlılığı. Denge.

*Gözün yardımcı organları (organa oculi accessoria)**Kaş*

Kaşlar, göz kapakları, kirpikler, konjunktiva,² gözyaşı aparatı ile orbita³ içindeki ekstraokuler⁴ göz kasları gözün yardımcı organları olarak adlandırılır. *Kaş (supercilium)*, frontal kemikteki her bir arcus superciliarisin üzerindeki deride yer alan kısa, yatık seyirli kıllara topluca *supercilium (kaş)* denir. *Kaş*, gözü yoğun güneş ışınlarından, alın tarafından gelen ter salgısı ve yabancı maddelerden korur (Yıldırım 2015: 163; Özden 2005: 261-263). Bu çalışmada *saç, sakal, bıyık ve kıl* derinin eklentileri olarak incelenmiştir. Garibnâme’de *kirpik* sözcüğüne rastlanmazken *kaş* sözcüğü de gözün yardımcı organı kabul edilerek farklı bir bölüm açılmadan yüz bölgesinde gösterilmiştir.

*Salgılar:**Ter (sudor)*

Deri, dış yüzünde uzun veya kısa kıllar, içinde ise ter bezleri (gll. Sudoriferae) ve yağ bezlerini (gll. Sebaceae) kapsar. Ter bezlerinin salgısı olan *ter (sudor)*, vücut sıcaklığının azalmasını, yağ bezlerinin salgısı olan yağ (sebum) ise kılların ve derinin yumuşak olmasını sağlar (Çakır 2013: 246-247; Peker, Erbaş 2014: 140-141).

Gözyaşı (lacrima)

Gözyaşı sistemi içerisinde (apparatus lacrimalis) yer alan gözyaşı bezi (gl. lacrimalis)’nin salgısına **gözyaşı** (Lat. *Lacrima*, Gr. *Dacryos*) denir. (Çakır 2013: 238; Yıldırım 2015:164; Özden 2005: 262).

Nutfe

Erkek üreme organı salgısı olan *nutfe*, Organa Genitalia Masculina Externa (Erkek Dış Genital Organları)’nın eklenik salgı bezleri ile spermatozoaların karışımlarından oluşmuş sıvı, tıp dilinde semen-meni demektir (Çakır 2013: 208).

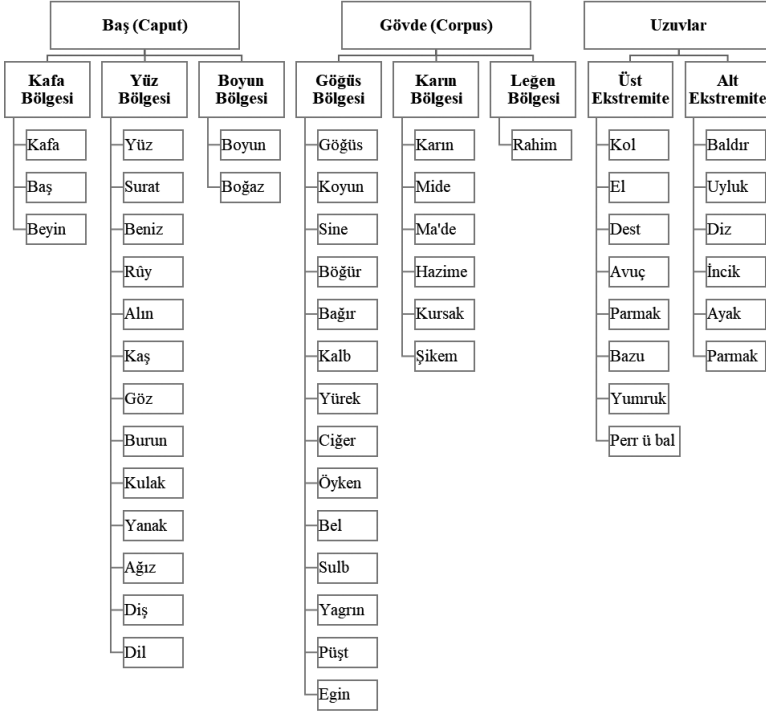
Canlılar hücre adı verilen gözle görülemeyecek kadar küçük en küçük yapısal birimlerin, çok karmaşık fonksiyonları yerine getirebilecek şekilde bir araya gelmesiyle oluşmuşlardır. Aynı görevdeki hücrelerin kümelenmesi ile dokular; belirli bir işlevi görmek üzere farklı dokuların birleşmesiyle de organlar oluşmaktadır. Organların bir araya gelmesi sonucunda da belirli bir işlevsel bütünlük gösteren sistemler şekillenmektedir (Çakır 2013: 12). Bu çalışmada yapılan sınıflandırma öncelikle organ, doku ve salgı terimlerini açıklamak suretiyle insan vücuduyla ilgili adların adlandırma sorunu çözülmeye çalışılmıştır. Bunların dışında kalanlar ise genel olarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

2 Konjunktiva: Göz kapaklarının iç kısmını ve gözlerin beyaz kısmını (sklera) kaplayan, ince ve şeffaf zar.

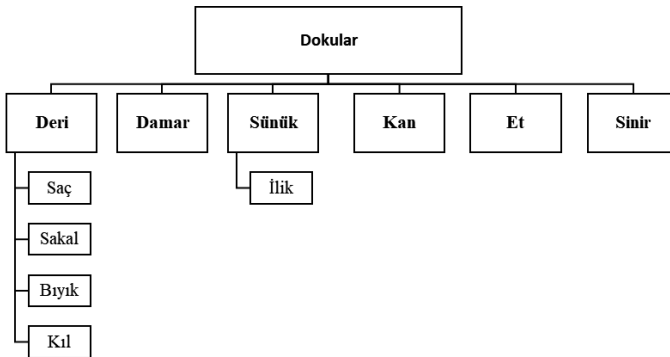
3 Orbita: Göz çukuru.

4 Gözün dışında bulunan.

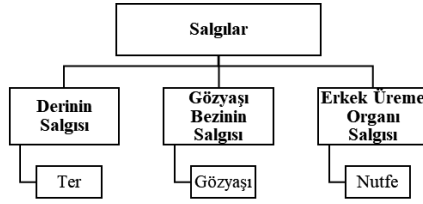
Garibnâme’de insan vücudu ile ilgili adların baş, gövde ve uzuvlarla ilgili olanları Şekil 1’de; doku adları Şekil 2’de; salgı adları Şekil 3’te; insan vücuduyla ilgili diğer sözcükler Şekil 4’te verilmiştir.

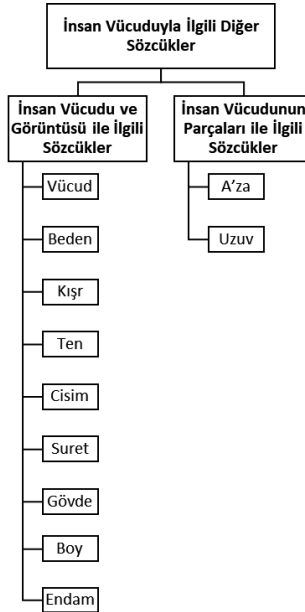
Şekil 1. Garibname’de baş, gövde ve uzuvlar ile ilgili adlar

Şekil 2. Garibnâme’de dokular ile ilgili adlar

Şekil 3. Garibnâme'de salgılar ile ilgili adlar

Şekil 4. Garibnâme'de insan vücuduyla ilgili diğer sözcükler

Sonuç

İnsan vücuduyla ilgili adlar genel olarak organ adı altında incelenmektedir. Eski dönemlerde organlar için yapılan adlandırma ve tanımlamaların yetersiz kaldığı ve bu adlarda sınıflandırma sorunu olduğu görülmektedir. İnsan vücuduyla ilgili adları tanımlama ve adlandırmalardaki belirsizlik, karışıklık veya yanlışlıkların giderilmesi ihtiyacı Türkçe organ terminolojisi konusunda yeni çalışmaları zorunlu kılmıştır.

Bu çalışmada Âşık Paşa'nın Garibnâme adlı eserinden tespit edilen insan vücuduyla ilgili adlar üzerine bir sınıflandırma denemesi yapılmıştır. Öncelikle alandaki sorunlara değinildikten sonra biyoloji, morfoloji ve fizyoloji hakkında genel bilgiler verilerek bir anatomi çeşidi olan *Topografik (Bölgesel) anatomi* açıklanmıştır. Daha sonra Garibnâme'den tespit edilen organ adları Topografik (Bölgesel) anatomiye göre sınıflandırılmıştır. Organ adı olmayan sözcükler fizyoloji biliminden yola

çıkılarak doku ve salgı adları başlıklarında sınıflandırılmış, organ, doku ya da salgı adı olmayanlar ise insan vücuduyla ilgili diğer sözcükler başlığı altında, insan vücudu ve görüntüsü ile ilgili sözcükler ve insan vücudunun parçaları ile ilgili sözcükler olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmiştir.

Topografik anatomiye göre sınıflandırılan sözcüklerin Garibnâme’de Türkçe, Arapça ve Farsça karşılıklarının bir arada kullanıldığı görülmektedir. Garibnâme, Batı Türkçesinin kuruluş döneminde yazıldığı için bu çok şekilli kullanımların görülmesi olağandır. Söz gelimi el/dest, yüz/beñiz/rûy gibi. Yapılan sınıflandırma ve değerlendirmelerin Türk Dili alanında bu konuyla ilgili yapılan çalışmalara bir örnek teşkil etmesi hedeflenmiştir.

Kaynakça

- ÇAKIR, Mehmet (2013). *Human Anatomi*. Ankara: Göktuğ Yayınları.
- ÇAKMAK, Cihan (2015). “Divânı Lugâti’t- Türk’te Vücut ve Organ Adları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), 135-143.
- DOĞAN, Levent (2005). “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme-Ana ve Temel Kavramlar”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 141-163.
- DÖKMECİ, İsmet (2006). *Tıp Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Medikal Yayıncılık.
- ERGENE, Oğuz (Spring, 2014). “Türkiye Türkçesinin Söz Varlığında Hayvan Adlarının Organ Adlarıyla ya da Vücut Bölümlerine İlişkin Adlarla Oluşturduğu Deyim Aktarması Örnekleri”. *Turkish Studies*, 9/6, 319-365.
- ERTUĞRUL, Levent (2013). *Akademi Tıp Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Akademi Basın ve Yayıncılık.
- GÜVEN, Meriç (2008). “Kitâbu’l Muntahab Fi’t-Tıbb’daki Türkçe Organ Adları”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 111-135.
- İLHAN, S. Erkal vd. (2013). *Alter Sağlık Bilimleri Sözlüğü*. Ankara: Ayrıntı Basımevi.
- NEWMAN, Daniel (2007). *Arabic-English Thematic Lexicon*. Routledge.
- ÖZDEN, Mehmet (2005). *Sağlık İnsangücü Eğitimi İçin Anatomi Ders Kitabı*. Ankara: Prestij Matbaası.
- PEATE, Ian, NAIR, Muraliharan (2014). *Hemşirelik Öğrencileri İçin Anatomi ve Fizyolojinin Temelleri*, (Çeviri Editörleri: T. Peker ve D. Erbaş). Ankara: Palme Yayıncılık.
- RAGONCSA, László (2011). *English-Hungarian Thematic Dictionary*. <https://hunlang.files.wordpress.com/2011/12/english-hungarian-thematic-dictionary.pdf> (13.08.2018)
- SOBOTTO, Johannes (1985). *Sobotta İnsan Anatomisi Atlası*. II Cilt. Ferner, H. ve Staubesand, J. (Hazırlayanlar). (Türkçesini Hazırlayan K. Arıncı). İstanbul: Atlas Tıp Kitapçılık.
- SÜZEN, L. Bikem (2008). *Sağlık Dili*. İstanbul: Bedray Basın Yayıncılık.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2006). *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri (Tarama-İnceleme-Etimoloji)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- USER, H. Şirin (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- YAVUZ, Kemal (2000). *Garipnâme Metin, Günümüz Türkçesine Aktarımı ve Tıpkıbasım*. 4. Cilt, İstanbul: TDK Yayınları.
- YILDIRIM, Mehmet (2015). *Sağlık Yüksek Okulları İçin Resimli İnsan Anatomisi*, Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri Yayınları.

YENİSEY VE KIRGIZİSTAN YAZITLARINDA YÖNELME HÂL EKİ NÖBETLEŞMESİ*

Inscriptions in Yenisey and Kyrgyzstan Dative alternation

Sümeýra ALAN**

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 123-130

Öz: Türkiye Türkçesinde hâl kavramı, bir ismin cümle içinde başka bir kelimeyle ilgi kurmak üzere veya ek alarak girdiği durum olarak tanımlanırken, durum ekleri ise; genellikle adlarla tümcenin asıl ögesi olan yüklem arasında ilişki kuran, tümce içindeki isimleri diğer sözcüklere değişik anlam ilişkileri çerçevesinde bağlayan biçimbirimler olarak tanımlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde ismin yalın hâl, araç, bulunma, çıkma, eşitlik, ilgi, yönelme, yükleme ve yön gösterme hâli olmak üzere dokuz hâli vardır. Bu hâl durumlarına gelen ekler kendi kazandıkları anlam dışında yeni anlamlar ifade etmeye de yararlar. Hâl eki nöbetleşmesi olarak da özetleyeceğimiz bu durum Yenisey ve Kırgızistan Yazıtlarında da gözlenmiştir. İsmi yönelme hâli (datif) olarak tanımlanan hâlin yalın hâl (nominatif), bulunma (lokatif), ayrılma (ablatif) ve ilgi (genitif) durumları yerine kullanılması makalemizin ana temasını oluşturmuş olup yazıtlarda yer alan örnekler elimizdeki diğer çalışmalarla karşılaştırmalı olarak incelenmiş, incelenen metinler örneklerle tanıklanmış, okuma ve yorum farklılıkları belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: Yenisey Yazıtları, Kırgızistan Yazıtları, Hâl Eki Nöbetleşmesi

Abstract: The concept of case in Turkish is defined as the situation in which a name enters into a sentence in order to establish interest in another word or by taking a supplement; case suffixes are usually defined as formulas that link the names in the sentence to the other words within the framework of different meaning relations, establishing a relationship between the names and the predicate as the main element of the sentence. In Turkish, there are nine case suffixes nominative case, instrumental case, locative case, ablative case, equative case, genitive case, dative case, ablative case and directive case. The annexes of these states also serve to express new meanings outside the meaning of their own. This situation, which we will summarize as the alternation of case suffix, was observed in the inscriptions of Yenisey and Kyrgyzstan. The fact that the name is defined as a form of dative case in a nominative case, locative case, ablative case and genitive case instead of using the main theme of our article has formed the examples in the inscriptions have been examined comparatively with the other studies, the texts examined with examples, reading and interpretation differences are indicated.

Key words: Inscriptions of Yenisey, Inscriptions of Kyrgyzstan, Alternation of case suffix

* Yaptığımız çalışma için Emine Mozioglu'nun yayımladığı Altay Yazıtları da taranmıştır. Ancak Altay Yazıtlarında yönelme hâl ekinin (datif) nöbetleşme durumuna rastlanmadığı için eserden örneklendirilme yapılamamış ve başlığa dahil edilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kormuşin, İgor, Emine Mozioglu, Risbek Alimov, Fikret Yıldırım (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

** Arş. Gör. Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum/TÜRKİYE, E-mail: sumeyra.alan@erzurum.edu.tr, Gönderim Tarihi: 01.11.2018 / Kabul Tarihi: 25.12.2018

Giriş

Dillerde herhangi bir unsurun başka bir unsurla nöbetleşmesi veya onun yerine kullanılması yaygın bir özelliktir. Morfolojik düzeyden leksikal düzeye birçok seviyede diğerinin yerine kullanılma ve birbirinin yerine geçme, her zaman söz konusudur. Türkçede *zaman kayması*¹ olarak da belirtilen {-yor} şimdiki zaman ekinin gelecek zaman {-AcAk} eki yerine kullanımı çok sık rastlanan birbirinin yerine geçme durumlarından biridir. Örnekle izah edecek olursak; *Yarın İstanbul'a gideceğim* yerine *Yarın İstanbul'a gidiyorum* vb. Aynı durum hâl eklerinde de gözlenmektedir. İsmi başka kelimelerle ilgi kurmak üzere aldığı ekler *hâl ekleri* adı verilmektedir. Normal şartlarda her hâl ekinin kendi belirttiği bir anlam doğrultusunda kullanılması gerekirken Türk lehçelerinde hâl ekleri arasında nöbetleşmeler görülmektedir. Burada nöbetleşme sözcüğü “hâl eklerinin birbirlerinin yerine kullanılması” anlamını taşımaktadır. Türkçedeki hâl ekleri eşzamanlı olarak hem kendi asli işlevlerini sergilerler hem de diğer durum eklerinin yerine görev üstlenirler.

Benzer durum makalemizin konusunu oluşturan Yenisey ve Kırgızistan Yazıtlarında da böyledir. Yenisey Yazıtları ifadesiyle, daha çok bugünkü Tuva ve Hakasya sınırları içerisinde bulunan yazıtlar anlaşılmaktadır. Bu yazıtların büyük bir bölümü Sargal-Aksı'dan² başlayarak Şançi bozkırlarına kadar 200 km.lik bir alanda toplanmakta olup bu yazıtların tarihlendirilmesi, etnik ve siyasi aidiyeti gibi genel meseleler henüz aydınlığa kavuşturulmamıştır. Kormuşin'in eserinde bahsedildiği kadarıyla 73 adet (Kormuşin, 2016), diğer bir eserinde bahsedildiği kadarıyla 56 (Kormuşin, 2017), Aydın'ın eserinde bahsedildiği kadarıyla ise 154 tanesi numaralandırılmış 21 tanesi numarasız 175 adet yazıt bulunmaktadır. Sayısı her geçen gün daha da artan bu yazıtlar Vasilyev'in verdiği bilgiye göre 250 civarına ulaşmıştır (Aydın 2015: 27). Kırgızistan'da bulunan Türk runik yazıtları ise coğrafi kritere göre Talas, Isık Göl ve Koçkor yazıtları olmak üzere 3 grupta tasnif edilmektedir. Çalışmamızda; Kırgızistan Yazıtları için Risbek Alimov'un *Kırgızistan Yazıtları*^{3 4} adlı eseri, Yenisey Yazıtları için ise; içerdiği yazıt sayısı fazlalığından dolayı Aydın'ın *Yenisey Yazıtları* adlı eseri temel alınmış olup okuma ve yorum farklılıkları Kormuşin'in *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları* adlı eseriyle karşılaştırılmış, önemli hususlar dipnot olarak gösterilmiştir. Yönelme hâl eki (datif) olarak kullanılan {+GA} ekinin yazıtlarda; bulunma (lokatif), ayrılma (ablatif), ilgi (genitif) ve ismin yalın hâli (nominatif) şeklinde kullanımı örneklerle tanımlanmıştır. Ancak E-41 (Hemçik-Çirgak) ve E-13 (Çaa-Höl I) yazıtı Kormuşin 2017'de bulunmadığından Kormuşin 2016'dan faydalanılmıştır. E-15 (Çaa-Höl III) yazıtı Kormuşin'in iki eserinde de bulunmadığından Aydın'da bulunan

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Uğurlu, 2003; Johanson, 1921; Johanson, 1994.

2 *Sargal-Aksı*: Tuva'nın başkenti Kızıl'dan 60 km. uzakta bulunan yerin adıdır.

3 Eserde toplam 43 yazıtı yer verilmiştir. Bunlar;
Talas Bölgesi Yazıtları: Talas-1, Talas-2, Talas-3, Talas-4, Talas-5, Talas-6, Talas-7, Talas-8, Talas-9, Talas-10, Talas-11, Talas-12, Talas-13, Talas-14, Talas-15 (Kuru Bakayır Kaya Yazıtları), Talas-16 (Taş Maske Üzerindeki Yazıt), Talas-17 (Çaıkey Kaya Yazıtı),
Isık-Göl Bölgesi Yazıtları: Koy Sarı Yazıtı, Ak Ölon Yazıtı,
Koçkor Bölgesi Yazıtları: Koçkor-1, Koçkor-2, Koçkor-3, Koçkor-4, Koçkor-5, Koçkor-6, Koçkor-7, Koçkor-8, Koçkor-9, Koçkor-10, Koçkor-11, Koçkor-12, Koçkor-13, Koçkor-14, Koçkor-15, Koçkor-16, Koçkor-17, Koçkor-18, Koçkor-19, Koçkor-20, Koçkor-21, Koçkor-22, Koçkor-23, Koçkor-24.

4 Kormuşin, İgor, Emine Mozioglu, Risbek Alimov, Fikret Yıldırım (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kağıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

E-15 (Çaa-Höl III) yazıtındaki *datif-ablatif* nöbetleşmesi örneğinin karşılaştırılması yapılamamıştır. Bunun dışında hâl eki nöbetleşmeleri ile ilgili yapılan çalışmalara da imkan ölçüsünde değinilmeye çalışılmıştır.⁵

Durum ekleri ile ilgili olarak “hâl ekleri” ifadesini kullanan Ergin’e göre ismin hâlleri ismin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlardır. İsim bu münasebetleri bazen eksiz olarak, fakat çok defa da ek alarak ifade eder. İsimleri çeşitli münasebetler için türlü hâllere durumlara sokan bu eklere hâl ekleri denir. Hâl ekleri ismi isimlere, edatlara ve özellikle fiillere bağlayarak bir çok ilişki kurar ve bu ilişkilerden bir çok isim, edat ve fiil grupları ile cümleler doğar. Ancak hâl ekleri asıl olarak ismi fiile bağlayan eklerdir diye belirterek ad durumlarını; “Nominatif hâli (*yalın hâl*), genitif hâli (*ilgi hâli*), akkuzatif hâli (*yapma hâli*), datif hâli (*yaklaşma hâli*), lokatif hâli (*bulunma hâli*), ablatif hâli (*uzaklaşma hâli*), instrumental hâli (*vasıta hâli*), ekvatif hâli (*eşitlik hâli*), direktif hâli (*yön gösterme hâli*) şeklinde sıralar (Ergin, 2008: 227-228).

Yönelme durumu; eylemi bildirdiği iş, oluş ve durumun yöneldiği yer, doğrultu açılarından tamamlayan tümleçlerin bulunduğu durumdur. Türkçede yönelme durumu tümlecin üzerine getirilen -a (e) ekiyle belirtilir. Yönelme durumunu bulmak için yükleme nereye, kime soruları sorulur (Hengirmen, 1999: 435). Adın bu durumu; yönelme görevinde yer tümleci oluşturur. Anlamca kaynaşmış veya deyimleşmiş birleşik fiiller oluşturur. Adı fiile “zaman” ve “süre” işlevi ile “amaç, maksat bildirme” ilişkisi ile “-dan dolayı”, “-dığı için”, “sebebi” ilişkisi ile bağlar. Fiildeki hareketin yönünü belirler. Aynı adın art arda tekrarından oluşan zarf görevinde ikilemeler kurar. “Aç karnına, bir bakıma, boş yere, başlı başına, bunun üzerine, yalnız başına” gibi kalıplaşmış yalın ya da birleşik zarflar oluşturur. Dek, değin, doğru, göre, kadar, karşı, rağmen ve üzerine edatlarıyla zarf görevinde edat grupları oluşturur. Adı fiile “fiyat, miktar” ve “oran” bildirerek bağlar. “Açısından, ayrıca, bakımından; -maktansa, ile, karşı (zıtlık), süreklilik, şartıyla, beraberlik” gibi çeşitli anlam ve ifadelerle adı fiile bağlar ve zarf görevi yapar (Korkmaz, 2003: 280-289).

1. Yönelme Hâl Ekinin (Datif) Bulunma Hâl Eki (Lokatif) Yerine Kullanılması

Adın -de (lokatif) durumu, ismi fiile bağlayan ve genellikle fiilin, kendi içinde, üstünde, üzerinde oluştuğunu belirtmek üzere ismin girdiği durumdur ve genellikle fiilin oluştuğu yeri gösterir. Ancak onun çeşitli kelimeler arasında türlü anlam ilgileri kurduğu da görülmektedir: Uzunluk, süre, zaman, durum, yer düşüncesi verir (Ediskun 1999: 111). Aşağıda Yenisey Yazıtları’nda geçen yönelme hâl ekinin bulunma hâl eki ile nöbetleşme örnekleri sunulmuştur:

üç yétmiş yaşımka adrıtım “Altmış üç yaşım^{da} öldüm” (Y_{YAZ} 3/4)

teñri élimke kazgakım oğlumın öz oğlum altı biñ yuntum “Kutlu yurdum^{da} kazancım, çocuk(lar)ım (ve) altı bin atım” (Y_{YAZ} 3/5)⁶

5 Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdem, 2015; Kara, 2018; Aydın Özkan, 2017; Gürleyen, 2017; Korkmaz, 2000; Demirci, 2007; Nalbant, 2018; Fillmore, 2003; Croft, 2012; Kahraman, 1996; Doğan, 2011.

6 Kormuşın, bu cümlelerin çevirisini “Tanrı [koruyan] devletim için kazancım benim oğullarım, usta oğulların ne çok (?), altı bin atımdır” şeklinde vermiştir (Kormuşın 2017: 219). Kormuşın’ın çevirisi dikkate alındığında *datif eki lokatif* anlam bildirmek yerine amaç bildirmektedir.

agımga altmış at bintim “Ağılımdaki altmış ata bindim” (Y_{YAZ} 41/9)⁷

tokuz yéğirmi yaşımga ögsüz bolup “On dokuz yaşımda annesiz kaldım” (Y_{YAZ} 45/2-3)

katıgılanıp otuz yaşımga<a> öge boltum “Çalışıp çabalayıp otuz yaşımda öge oldum” (Y_{YAZ} 45/3)

bir yétmiş yaşımga kök teñride küñe azdım esizim e “Altmış bir yaşımda mavi gökteki güneşten ayrıldım. Ne yazık!” (Y_{YAZ} 45/5)

töpüt üpede (?) birke tükendim e “Tibet ülkesinde (?) öldüm” (Y_{YAZ} 149/6)⁸

2. Yönelme Hâl Ekinin (Datif) Ayrılma Hâl Eki (Ablatif) Yerine Kullanılması

Cümlede isim soylu kelimelerin, yüklem belirtiği işin nereden kaynaklandığını gösteren ve genellikle uzaklaşma, ayrılma ve sebep ifade eden hâl “Ayrılma Hâli (Ablatif)” adı verilmektedir. Türkçede bu hâl +DAn ekiyle yapılır (Topaloğlu, 1989: 50-51). Aşağıda Yenisey ve Kırgızistan Yazıtları’nda geçen yönelme hâl ekinin ayrılma hâl eki ile nöbetleşme örnekleri sunulmuştur:

egök katun yerimke adrılıtm “Uyuk (ve) Katun (ırmaklarının suladığı) yerimden ayrıldım” (Y_{YAZ} 3/4)

kuydaki kunçuyumga adrıldım apam a “Obamdaki eşimden ayrıldım, ey atalarım!” (Y_{YAZ} 6/4)

kuyda kunçuyumgaka⁹ özde oglumka adrıldım “Obadaki eşimden, vadideki çocuklarımdan ayrıldım” (Y_{YAZ} 7/4)

teñri elimke edgü kadaşım<ka> adrıldım “Kutlu yurdumdan (ve) iyi akrabalarımdan ayrıldım” (Y_{YAZ} 13/3)¹⁰

bodun ara bulgak üçün elig uyamga adrılıtm esni “Halk arasında karışıklık (olduğu) için elli akrabamdan ayrıldım, ne yazık!” (Y_{YAZ} 15/1)¹¹

7 Aydın’ın *agımga* şeklinde okuduğu kelimeyi *ağımga* olarak okuyan Kormuşin, bu cümlelin çevirisini “Altımdan (kelimesi kelimesine: iki ayağım altından) altmış at geçti” şeklinde vermiştir (Kormuşin 2016: 132).

8 *Töpüt üpede (?) birke tükendim e* cümlesindeki ilk sözcük Kormuşin tarafından *töp töpädä* biçiminde okunmuş, cümlelin anlamı da “Zirvedeyken aniden tükeniverdim” biçiminde çevrilmiştir (Kormuşin 2017: 285). Ancak Aydın’a göre ilk sözcük *töpöt* yani ‘Tibet’ şeklindedir. Ancak ikinci sözcüğün ne olduğuna dair bir belirsizlik söz konusu olduğundan satır bütünüyle ‘Tibet ülkesinde (?) öldüm’ biçiminde günümüz Türkçesine aktarmıştır (Aydın 2015: 177). Aydın, *birke* şeklinde geçen kelimeyi dizinde *bir* ‘bir’ +*ke* şeklinde vermiş olup *ke* ekini yönelme hâl eki olarak değerlendirmiştir. Kormuşin’e baktığımızda aynı kelime dizinde *birkä* şeklinde verilmiş olup kelimeye ‘birlikte, beraber’ anlamı yüklenmiştir.

9 *kunçuyumgaka*: Kelime hakkındaki açıklamalar ve ayrıntılı bilgi için bkz. Kormuşin 2017: 234.

10 Kormuşin’in eserinde bu bölüm *teñri elimke edgü kadaşım tapdım* biçiminde verilmiş olup “Tanrı koruyan devlete, iyi akrabalarım hizmet ettim” biçiminde çevirisi yapılmıştır (Kormuşin 2016: 81) Yapılan çeviriye göre *datif* eki yine datif anlamı taşımakta olup ek nöbetleşmesi görülmemektedir. *Kadaşım* kelimesi yalın hâlde (nominatif) verilmiş olsa da Aydın’daki *<ka>* ekli *datif* anlamını taşımaktadır. Ayrıca Aydın’ın *adrıldım* olarak verdiği kelimeyi Kormuşin *tapdım* şeklinde vermiştir.

11 Kormuşin’in eserinde E-15 (Çaa-Höl III) bölümü bulunmamaktadır.

uyur begimke adrılıtm uyur kadaşımka adrılıtm “Kudretli beyimden ayrıldım, kudretli akrabalarım^{dan} ayrıldım” (Y_{YAZ} 17/3)¹²

kuyda kunçuy[umka] adrılıtm esizim e “Obada eşimden ayrıldım, ne yazık!” (Y_{YAZ} 27/2-3)¹³

bagım bodunumka adrılıtm[im] “Birleşik boylarım^{dan}, halkımdan ayrıldım” (Y_{YAZ} 27/7)

élim ökünçün e kalın yağıka kaymatın tegipen adrılıdm a yıta “Yurdum, pişmanlığın (ne pişmanlık!), güçlü düşmandan (geri) dönmeden saldırırken ayrıldım (öldüm), ne acı!” (Y_{YAZ} 28/2)¹⁴

bir yaşımta ataçımka adrındım “Bir yaşımda babacığım^{dan} ayrıldım” (Y_{YAZ} 32/14)¹⁵

kök teñride küñge azdım esizim e “Mavi gökteki güneşten ayrıldım. Ne yazık!” (Y_{YAZ} 45/5)¹⁶

yéti yéğirmi yaşımta men teñri élimke kara boldum “On yedi yaşımda, kutlu yurduğm^{dan} ayrıldım (öldüm)” (Y_{YAZ} 147/1)¹⁷

özge uyalarına¹⁸ adrılmış “Diğer akrabalarım^{dan} ayrıldı” (Krg_{TALAS} 2/5)

otuz oğlan sağdıçlarına adrılmış “Otuz oğlan muhafızlarım^{dan} ayrılmış” (Krg_{TALAS} 11/2)

12 Kormuşın bu satırı *ujar qadınım üçün öldim ağıt-a içim jurçım* şeklinde okumuş anlamını ise “Asil ve mert beyimden ayrıldım, asil ve mert akrabalarım^{dan} ayrıldım” biçiminde vermiştir (Kormuşın 2017: 178).

13 Kormuşın bu satırı “Odalarında zevceler[im] (sizler^{den}) ayrıldım, ne yazık” biçiminde tercüme etmiştir (Kormuşın 2017: 74). Ablatif eki ayrı bir kelimeyle birlikte verilmiş olup anlam olarak aynı ifadeyi taşımaktadır.

14 Kormuşın bu satırı *atsar alp ürtijizin utsar küç ürtijizin ülig bört opa bars adırılıtm ağıt-u* şeklinde okumuş anlamını ise “[Avda] keskin okçu ve [güreşte] güçlü (bahadır) idiniz. Elig Bört Opa Bars, ayrılık ne acı!” biçiminde vermiştir (Kormuşın 2017: 94). Bu şekilde cümlede *datif eki*nden ve ekin nöbetleşme durumundan bahsedilemez.

15 Aydın E-32 (Uybat III) yazıtını 17 satır olarak göstermiş ve 17. satır yukarıda görülen şekilde vermiştir. Kormuşın ise aynı yazıtı 15 satır olarak vermiş yukarıdaki cümleyi 11. satır olarak göstermiştir. *Datif eki* incelemesi açısından verilen örnekler kıyaslandığında örnekler arasında herhangi bir tutarsızlık bulunmasa da yazıtlar karşılaştırıldığında metnin birbirinden farklı okunma ve numaralandırılma durumu açıkça göze çarpmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kormuşın 2017: 132, Aydın 2015: 92.

16 Kormuşın bu satırı *kök teñridä küñgä azıdım üsizim-ä* şeklinde okumuş anlamını ise “Gökyüzünde güneşi göremez oldum, yazık bana!” biçiminde vermiştir (Kormuşın 2017: 245). Kormuşın’ın yaptığı çeviriyi göre *kün* sözcüğüne gelen *gä datif eki* (yönelme hâl eki) belirtme hâl eki olan *akkuzatıf ekini* karşılayacak şekilde kullanılmıştır.

17 Kormuşın bu satırı “On yedi yaşımdan itibaren ilahi devletime hizmet ettim ve doymadım, ne acı!” şeklinde çevirmiştir. Aydın, *kara bol-* birleşik fiilinin anlamını cümlede ‘ayrılmak, ölmek’ olarak vermiş, Kormuşın ise *kara bol-* birleşik fiilini ‘hizmet etmek’ biçiminde tercüme etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kormuşın 2017: 283, Aydın 2015: 176.

18 Alimov’un yaptığı çeviriyi göre ablatif anlamı taşıyan *uyalarına* ‘akrabalarından’ sözcüğünün yönelme durumu {+GA}’nın o dönemde ve muhitte +A’ya dönüşmesi sıra dışı bir durumdur. Burada bir yazım ya da okuma hatası da olabilir. Nitekim Hüseyin Namık Orkun’un sunduğu atlasta buradaki a harfi *adrılmış* sözünde ilk ses olan [a] için de kullanılabilecek bir tarzda yazılmıştır. Onur Nizam’ın yaptığı “Eski Türkçede Çokluk ve Topluluk Yapıları” adlı yüksek lisans tezinde ise bu sözcüğün incelemesi; “*Talas II Yazıtında +LAr ekinin “sağdıç” ve “uya” sözcüklerine geldiği görülmektedir. uya kelimesi “akraba” anlamına gelmektedir. Ekin kelimeye kazandırdığı anlam, çokluk anlamıyla birlikte topluluk anlamıdır. İfadedeekten sonra 3. teklik kişi iyelik eki kullanılmıştır, “uyaları” ifadesinde ayrıca “+n” vasıta hali (instrumental) eki de kullanılmıştır*” biçimindedir (Nizam 2017: 83). Bu açıdan bakılacak olursa Orkun ve Nizam’ın verdiği bilgilere göre cümlelerin çevirisi “Diğer akrabalarıyla ayrıldı” biçiminde olmalıdır. O halde cümle örneği *Yönelme Hâl Ekinin (Datif) Ayrılma Hâl Eki (Ablatif) Yerine Kullanılması* başlığı altında değil de *Yönelme Hâl Ekinin (Datif) Vasıta Hâl Eki (Instrumental) Yerine Kullanılması* başlığı altında incelenmelidir.

3. Yönelme Hâl Ekinin (Datif) İlgi Hâl Eki (Genitif) Yerine Kullanılması

Ad görevindeki sözcüğün taşıdığı kavramın başka bir kavrama bağlanması durumuna “İlgi Hâli (Genitif)” adı verilir. Türkçede bu durum -ın (-in, -ün, -un; -nin, nın, -nun, -nün) ekiyle kurulur (Hatiboğlu, 1972: 116). Aşağıda Yenisey Yazıtları’nda geçen yönelme hâl ekinin ilgi hâl eki ile nöbetleşme örnekleri sunulmuştur:

ben teñri élimke elçisi ertim “Ben kutlu (aziz) yurdumun elçisi idim” (Y_{YAZ} 1/2)¹⁹
kañım bodun begiye ög[e] “Babam boy beyinin ögesidir” (Y_{YAZ} 59/3)²⁰

4. Yönelme Hâl Ekinin (Datif) Yalın Hâl (Nominatif) Yerine Kullanılması

İsmi herhangi bir ek almamış olduğu hâle “Yalın Hâl (Nominatif)” adı verilmektedir. Türkçede bu durumda takı (ek) bulunmaz. Aşağıda Yenisey Yazıtları’nda geçen yönelme hâl ekinin yalın hâl eki ile nöbetleşme örneği sunulmuştur:

[yéti] yégirmi yaşımda süledim élimke ewim “On yedi yaşımda ordu sefer ettim yurdum (ve) evim barkım (için)” (Y_{YAZ} 96/2)²¹

Sonuç

Türkiye Türkçesinde eklerin kendi görevleri dışında birbiri yerine kullanılmasına hâl eki nöbetleşmesi adı verilmektedir. Birbiri yerine kullanılan bu ekler cümlede, yerine kullanıldığı ekin anlamını taşımaktadır. Hâl yahut durum eki olarak belirtilen ve Türkiye Türkçesinde dokuz adet bulunan hâl eklerinden yönelme (datif) hâl ekinin diğer durum ekleriyle *nominatif hâl (yalın hâl)*, *genitif hâl (ilgi hâli)*, *lokatif hâl (bulunma hâli)*, *ablatif hâl (uzaklaşma hâli)*, *direktif hâl (yön gösterme)* nöbetleşmesi ve ele alınan metinlerdeki nöbetleşme örnekleri makalemizde sunulmuştur. İncelenen metinler bakımından bütünlük sağlaması amacıyla Altay Yazıtları da taranmış fakat yapılan inceleme sonucunda bu yazıtlarda hâl eki nöbetleşmesi (yönelme hâli ekinin başka bir hâl eki görevinde kullanılması bakımından) örneğine rastlanmamıştır.

Metinlerdeki okuma ve yorum farklılıkları karşılaştırılmış, temel aldığımız eserle karşılaştırılan eser arasındaki çeviri farkları nedeniyle nöbetleşme durumuna ters düşen örnekler dipnot şeklinde sunulmuş, eksik metinler eldeki mevcut metinlerle karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak E-41 (Hemçik-Çirgak) ve E-13 (Çaa-Höl I) yazıtı Kormuşin 2017’de bulunmadığından Kormuşin 2016’dan faydalanılmış, E-15 (Çaa-Höl III) yazıtı Kormuşin’in iki eserinde de bulunmadığından Aydın’da bulunan E-15 (Çaa-Höl III) yazıtındaki nöbetleşme örneğinin karşılaştırılması yapılamamıştır.

19 Kormuşin bu satırı “Semavi devletime ben elçiydim” şeklinde çevirmiştir. *Datif ekinin* durumuna göre bakacak olursak ek çeviride yine yönelme anlamını vermekte olup herhangi bir ek nöbetleşmesi durumuna rastlanmamaktadır.

20 Aydın da Kormuşin de E-59 (Herbis Baari) yazıtını 9 satır olarak göstermiştir. Ancak Aydın’da 3. satır olarak gösterilen yukarıdaki cümle Kormuşin’de 1. satıra tekabül etmektedir. *Datif eki* incelemesi açısından verilen örnekler karşılaştırıldığında örnekler arasında herhangi bir tutarsızlık bulunmasa da yazıtlar karşılaştırıldığında metnin birbirinden farklı okunma ve numaralandırılma durumu açıkça göze çarpmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kormuşin 2017: 275, Aydın 2015: 130.

21 Kormuşin bu satırı ...i/î: jägirmi:jaşımda:sülädim:élimkâ:bökmädım biçiminde okumuş anlamını da “Ona altı (on yedi?) yaşından itibaren ordu yönettim. Devletime doymadım!” şeklinde vermiştir. *Datif eki* incelemesi açısından verilen örnekler karşılaştırıldığında Aydın’ın çevirisine göre *nominatif* (Yalın Hâl) durumuna geçen ek, Kormuşin’in çevirisine göre yine *datif eki* şeklindeki anlamını karşılamaktadır. Bunun dışında Aydın’ın *ewim* olarak okuduğu sözcüğü (Aydın 2015: 139) Kormuşin *bökmädım* biçiminde vermiştir (Kormuşin 2017: 169).

Kısaltmalar

AKDYT : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

bkz. : bakınız

Krg_{TALAS} : Kırgızistan Yazıtları, Alimov 2016

TDK : Türk Dil Kurumu

vb. : ve benzeri

Y_{YAZ} : Yenisey Yazıtları, Aydın 2015

Kaynakça

AYDIN, Erhan (2015). *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.

AYDIN ÖZKAN, Işıl (2017). “Türkçede İstemi Değiştiren Anlamsal Süreçler”. *International Journal of Language Academy*, Volume 5/4 August 2017 p. 33 /46.

CROFT, William (2012). *Verbs: Aspect and Causal Structure*, Oxford: Oxford University Press.

DEMİRCİ, Kerim (2007). “Türkçedeki Hal Eki Nöbetleşmeleri Üzerine”. *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, 126-139.

DOĞAN, Nuh (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

EDİSKUN, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

ERDEM, Mevlüt (2015). “Türk Dillerinde Belirtme-Yönelme Durum Eki Değişmesi: Bir Değerlendirme”. *Türkbilg*, 2015/30: 167-186.

ERGİN, Muharrem (2008). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

FİLLMORE, Charles (2003). “Valency and Semantic Roles: The Concept of Deep Structure Case”. Ägel, Vilmos, (Ed.), *Dependenz und Valenz: ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung = Dependency and valency: an international handbook of contemporary research*, Berlin; New York: Walter de Gruyter. 457-475.

GÜRLEYEN, Şeyma (2017). “Kazak Türkçesi İle Türkiye Türkçesindeki A Sesiyle Başlayan Ortak Fillerin İstem Açısından Karşılaştırılması”. *International Journal of Social Sciences*, volume 1/2 2017 September p. 44-61.

HATİPOĞLU, Vecihi (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, 2. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDYT. TDK Yay. 364.)

HENGİRMEN, Mehmet (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınları.

JOHANSON, Lars (1971). *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkeltürkischen Aspektsystems*, Upsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Turcica Upsaliensis, 1.

JOHANSON, Lars (1994). “Türkeitürkische Aspektotempora”, Thieroff, R., -J. Ballweg [Yayımlayan], *Tensesystems in European languages*, Tübingen: Linguistische Arbeiten 308: 247-266.

KAHRAMAN, Tahir (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDYT. TDK Yay. 654.)

KARA, Serdal (2018). “Tamlayan Ad Durumu Üzerine Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(3), 1624-1642.

KORKMAZ, Zeynep (2000). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 4. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDYT. TDK Yay. 598.)

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDYT. TDK Yay. 827.)

- KORMUŞİN, İgor, Emine MOZİOĞLU, Risbek ALİMOV, Fikret YILDIRIM (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- KORMUŞİN, İgor (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları, Metinler ve İncelemeler* (Çev. Rysbek ALİMOV), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (AKDYT. TDK Yay. 1232.)
- NALBANT, Mehmet Vefa (2018). “Çağatay Türkçesinde Görülen {+nI} İlgili Hâli Ekinin Kökeni Üzerine”. *Türkbilig*, 2018/36: 21-28.
- NİZAM, Onur (2017). *Eski Türkçede Çokluk ve Topluluk Yapıları*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- UĞURLU, Mustafa (2003). “Türkiye Türkçesinde “Bakış” (“Aspektotempora”)”. *Türkbilig*, 2003/5: 124-133.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN MANZUM ESERLERİNDE *Dêk / Dik* EDATININ KULLANIMI

dêk /dik Preposition's Usage in the Ali Şir Nevâyî's Poetical Works

Serpil SOYDAN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 131-147

Öz: Edatlar, kelime türleri içerisinde kullanım alanı geniş olan, tek başlarına anlamları olmayan, birlikte kullanıldığı kelimelerle anlam kazanan, fiiller gibi çekime girmeyen, gramer görevleri olan kelimelerdir. Pek çok edat, tarihî dönemlerden günümüze kadar ses ve şekil bakımından değişikliklere uğrayarak gelmiş, cümle içinde kullanıldıkları yere göre tasnif edilmiştir. Çağatay Türkçesi dönemi edat kullanımı bakımından zengin bir dönemdir. Çünkü Çağatay Türkçesi dönemi, önceki tarihî dönemlerde olduğu gibi Türkçenin gelişimini sağlayan, zenginliğini ortaya çıkaran eserlerin verildiği önemli bir dönemdir. Ali Şir Nevâyî, bu dönemde Türkçe ile yüksek bir edebiyat meydana getirmenin mümkün olduğunu eserleriyle ortaya koymuştur. Farsçanın etkili olduğu bir dönemde, Çağatay Türkçesinin zirveye çıkmasını sağlamıştır. Nevâyî, bu başarıyı sadece Türk diline karşı duyduğu bilinçli sevgi ile gerçekleştirmemiş, aynı zamanda şiir, edebiyat, sanat yeteneği ve üstün düzeydeki dil bilinci etkisi bunu sağlamıştır. Bu çalışmada, Nevâyî'nin Türkçenin anlam zenginliğini, derinliğini ortaya koyan divan ve mesnevileri taranmıştır. Çağatay Türkçesinde *dêk / dik* olarak kullanılan *teg* edatının cümle içinde kullanılışı örneklerle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Edatın yer aldığı örneklerde beyit açıklamasına yer verilmiş ve tarihî dönemlerdeki gelişimi etimolojik olarak incelenmiştir. Edatın on bire yakın yerde kullanıma geçtiği tespit edilmiştir. Bu edatın sadece kelime ve kelime gruplarıyla birlikte kullanılmadığı aynı zamanda ses ve şekil bakımından değişikliğe uğrayıp kendisinden önceki kelimelerle kalıplaşarak cümle içinde kullanıma geçtiği görülmüştür. Tarihî lehçelerde ve şivelerde benzetme, eşitlik, sınırlama, karşılaştırma, miktar fonksiyonunda kullanılan bu edatın, Çağatay Türkçesi dönemine ait manzum eserlerde genel olarak benzetme fonksiyonunda kullanıldığı görülür.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, edat, Ali Şir Nevâyî, divan, mesnevi.

Abstract: Prepositions are words that have use wide in word types, which haven't meaning use alone, have meaning with words their used, aren't verb inflection like verbs, have grammatical tasks. Many prepositions, have been classified according to their use places in sentence and come by the changes in terms of sound and shape until this day from historic times. Chagatai Turkish period is a rich period in terms of use of prepositional. Because Chagatai Turkish period is important period which have many works providing the richness and development of Turkic language as in previous historical periods. In this period, Ali Şir Nevâyî, has shown that it possible to create high literature with Turkish language in his work. Ali Şir Nevâyî have taken Chagatai Turkish to top at the time which was given important to Persian. He has not accomplished this success with only conscious love for

* Dr. Öğretim Üyesi, Ömer HalisDemir Üniversitesi, Niğde/TÜRKİYE, ssoydan@ohu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 10.11.2018 / Kabul Tarihi: 19.12.2018

the Turkish language, at the same time his poetry, literature, artistic ability and superior language-consciousness have made it possible. In this study, Ali Şir Nevai's Divan and masnavis which revealed Turkish language's meaning richness and depth were screened. It was tried to evaluated examples sentences which used as dek/dik in the Chagatai Turkish of *teg* preposition.

The examples in which the preposition is included are given in the description of the couplet and the development in the historical periods has been studied etymologically. It has been determined that the preposition has been used in eleven places. This preposition was not only used with words and word groups, at the same time it was seen that it changed in terms of voice and form and was used in sentence by stereotyping with words before from itself. This preposition, which is used in simile, equality, limitation, comparison, quantity functions in historical dialects and in accents is used in simile function in poetic works of Çağatay Turkic period.

Keywords: Chagatai Turkish, preposition, Ali Şir Nevâyî, divan, masnavi.

Giriş

Yalnızca Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biri olan Nevâyî, “9 Şubat 1441’de Herat’ta doğmuştur. Babası Gıyaseddin Kîçkine Bahadır, Uygur asıllı idi. Temürlü şehzadesi Hüseyin Baykara ile tahsil görmüş, Hüseyin Baykara 1469’da Horasan tahtına oturunca onun hizmetine girmiştir.” (Ercilasun 2011: 407)

Hüseyin Baykara Ali Şir’e *Mühürdarlık* görevi ve 1472’de *Divan beyi* unvanı verir. 1487’de Esterabad Valiliğine gönderilir. Ali Şir, bu görevde bir yıl kaldıktan sonra 1488 yılında görevden affını ister, kabul edilince Herat’a yeniden döner. 1490 yılında divan beyliği görevini de bırakarak Hüseyin Baykara’nın nedimi olarak kalmakla yetinir (Eraslan 1996: 25-26).

Ali Şir Nevâyî, 3 Ocak 1501 tarihinde Herat’ta vefat eder. Hayattayken hazırlattığı Kudsiye Camii yanındaki kabre gömülür (Çelik 1996: 17-18).

Nevâyî, Farsçanın resmî dil olarak kabul edildiği, Fars edebiyatının Camî ile zirveye ulaştığı ve aydınların Farsça öğrenip bu dille yazmayı meziyet saydıkları bir devirde Türkçenin Farsçadan aşağı kalacak bir dil olmadığını müdafaa etmiş, Türkçeyle de yüksek bir edebiyat vücuda getirmenin mümkün olacağını Muhâkemetü’l-Lugateyn isimli eserinde belirtmiş ve meydana getirdiği diğer eserleriyle ispat etmiş, yeni yetişen yazarları Türkçe eserler yazmaları hususunda teşvikte bulunmuştur. Nevâyî’nin yaptığı bu çalışmalar göz önüne alınırsa hizmetinin derecesi ve önemi daha iyi anlaşılır (Eraslan 1996: 39).

Çeviri niteliğindeki eserlerin yanı sıra Fars edebiyatını örnek aldığı eserlerinde bile işlediği konuları yerli malzemeye dayandırmış, bu eserlere taklitçilikten uzak, Türk hayatını ve Türk ruhunu yerleştirmiştir. Çağatay lehçesinin yüksek düzeyde bir edebî dil olarak şekillenmesinde onun Türk diline karşı duyduğu bilinçli sevginin yanı sıra onun şiir, edebiyat, sanat dehasının, çok üstün düzeydeki dil bilincinin önemli etkisi ve katkısı olmuştur (Korkmaz 2007: 92-93).

Bu çalışmada, Nevâyî’nin bu dil bilinciyle yazdığı otuz üçe yakın eserden divan ve mesnevilerinde kullanıma geçen edatlar incelenmiştir. Edatlar, incelenen pek çok dil bilim sözlüklerinde ve gramerlerinde şu tanımlarla ifade edilmiştir:

Edatlar, manaları olmayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Hiçbir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi görürler. Onun için manalı kelimeler olan isimlerin ve fiillerin yanında edatlara da vazifeli kelimeler denilmektedir. ile, için, gibi, kadar, göre, dolayı, ötürü, üzere, beri, önce, evvel, sonra, geri, karşı, doğru, yana, taraf, başka, dair, rağmen, değin, fakat, lakin, ancak, çünkü, mademki, halbuki, gerçi, eğer, yoksa, ah, vah, eyvah, ay, vay, of, hop, haydi sözcükleri edatlar başlığı altında verilir. (Ergin 1993: 329, Tiken 2004:1, Tekin 1976: 42, Erdal 2004: 32, Korkmaz 2014: 895). Ayrıca edatlar, Almancada partikel, Fransızcada postposition, İngilizcede postposition, particle terimleriyle karşılanmaktadır (Korkmaz 2017: 123, Korkmaz 2010: 79).

Hacıeminoğlu *Türk Dilinde Edatlar* (1992: V) adlı eserinde edatları şu şekilde açıklar:

Arapça bir kelime olan edat “âlet” ve “vasıta” demektir. Onun gramerdeki mânâ ve yerini tespit ederken de bu aslî mânâsını göz önünde bulundurmak gerekir. Edatlar, tek başlarına mânâları olmayan ancak cümle içerisindeki diğer kelime ve kelime grupları arasında çeşitli münasebetler kurmaya yarayan âlet sözlerdir, vasıtalar.

Grönbech (1936: 33)’e göre, “dilini bütünü içinde mücerret bir unsur olarak ele alındığında edatlar, çekime gelmeyen donmuş ve kalıplaşmış sözlerdir.”

Eckmann (2012: 97), edatları çekim edatları başlığı altında incelemiştir. Eckmann, çekim edatlarını şöyle açıklar: “Kendisiyle bir kelime grubunun teşkil edildiği kelimeden sonra gelen ayrı kelimelerdir ve hâl ekleriyle ifade edilemeyen mânâların ifadesine yararlar. Çağataycadaki çekim edatları isim veya fiil cinsinden kelimelerdir.”

Gabain de diğer araştırmacıların tanımlarına benzer şekilde, “edatların, başlı başına anlamları olmadığını, çeşitli şekillerin sonunda kullanıldıklarını ancak son ek de olmadığını, son ekler gibi birlikte kullanıldıkları kelimelerle ünlü uyumuna girdiklerini” ifade eder (Gabain 1988: 104).

Gencan edatlarla ilgili olarak “Sözcükler, kavramlar arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan ve ancak bu görevleri için kullanılan sözcüklerdir.” tanımını yapar (Gencan 2001: 473). Topaloğlu da Gencan gibi tanımlar ve ek olarak edatların çekime girmediklerini ifade eder (Topaloğlu 1989: 33).

Banguoğlu edatları, takılar başlığı altında verir ve şöyle tanımlar (1998: 386):

Fiiller, nesne olan addan belli çekim halleri istedikleri gibi takılar da ilişki kurdukları addan işleyişlerine göre belli çekim halleri isterler yani belli bir ismin hâlini kovarlar. Buna istem denir. Türkçede takıların dört türlü istemi vardır: Kim, kime, kimden hâli isteyen takılar ve adı katkı alan takılardır. Takıların yapısı ise kök olan, isimden üreme, fiilden üreme, yer yön adlarından takılar olarak değerlendirilir.

Eraslan (2012: 274), *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserinde edatların özelliklerini ifade ederken şu açıklamalara yer verir: “Edatlar, dilde mânâları olsa dâhi dilde bu mânâları ile değil, görevleriyle yer alırlar. İster isim ister fiil kökenli olsun kalıplaşmış kelimelerdir. Kelime, kelime grupları ve cümleye bağlı kelimeler oldukları için dilde yardımcı kelimelerdir.”

Bu çalışmada, araştırmacıların birbirinden çok da farklı olmayan tanımlarından yola çıkarak Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilmiş olan *dék/dik* edatının etimolojisi ve kullanımı şöyle açıklanabilir:

1. *Dék / Dik* Edatı:

“Gerek yazıtlarda gerek Uygur Türkçesi mahsullerinde eşitlik ve benzerlik gösterme ilişkisi *teg* edatı ile ifade edilir. Harezmi metinlerinde *teg* ile birlikte *tek*, Çağataycada *dék* edatları yaygın durumdadır.” (Korkmaz, 1995: 18) Hacıeminoğlu (1992: 90), bu kelimenin *te-* fiilinden türemiş bir ismi (*te-g*) düşündürdüğünü, Çağataycada *dek /dik* telaffuzları ile gelişmiş olması da bir *ti- > te- > de- > dit* fiilinin varlığını güçlendirdiğini, ayrıca “*dék / dik* edatının (1992: 33) Eski Türkçede *teg* şeklinde olup, *teg > tek > dek* şekillerinde geliştiğini ‘-a kadar’ anlamında çekim edatı olarak Batı Türkçesinde görülmekte olduğunu, bilhassa zaman ve mekân zarflarının verme hâli ile kullanılıp “-den...-a kadar” anlamını ifade ettiğini belirtir.

Gabain (1988: 104-105), “gibi” anlamına gelen *teg* kelimesinin Eski Türkçede eşitlik, gibilik, bildirme fonksiyonuna sahip olduğunu ve bir son çekim edatı olarak görüldüğünü belirtir. Ayrıca Eski Türkçede hem ayrı hem de kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır: ne *teg*, neteg; anı *teg*, antag. Deny ise (1943: 620), *teg* edatının esasen miktar “quantite” mânâsındaki “*deñ*” den geldiğini belirtir.

Özkan (1996: 191), “son çekim edatları içerisinde verdiği *dek* edatının asıl fonksiyonunun yön bildirmek olduğunu, Gagavuz Türkçesinde +a yönelme ekiyle birlikte kalıplaştığını, ek grubu gibi birlikte kullanıldığı isimle kaynaşarak miktar fonksiyonu da kazanmış olduğunu” belirtir. Ayrıca Timurtaş (2012: 104), edatın *dek* şeklinin yönelme hâl ekiyle birlikte sınırlama fonksiyonunda kullanıldığını belirtir: “subha *dek*, başından ayağa *dek*” gibi. Eraslan (2012: 304), “benzerlik edatı olan *teg* edatının çekim edatı olarak isim ve zamirlerin yalın veya ilgi hâliyle birleştiklerini” ifade eder. F. Kadri Timurtaş (2012: 103), “*teg / deg* edatını, son çekim edatları içerisinde teşbih (benzetme) edatları başlığı altında verir ve bu edatların zamirlerin ilgi haline getirildiğini” belirtir.

Tekin, Orhon Yazıtları adlı eserinde *teg* edatının *gibi* fonksiyonunda *böri teg*, *eçisin teg*, *körmez teg* gibi Çağatay Türkçesi eserlerinde olduğu gibi yalın haldeki isimlerden, iyelik eki almış isimlerden ve sıfat-fiillerden sonra kullanımına örnekler vermiştir (Tekin 2010: 172). Tekin, Orhun Türkçesi Grameri adlı eserinde (2016: 140) ise, *teg* edatını son takılar bölümünde vermiştir.

Özgür Semih Berkil, *Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı Analizi* adlı yüksek lisans tezinde (2003: 30), “*teg* edatının *aniteg*, *a-nı teg*, *anta ok*, *andak* şeklinde son çekim edatı olarak kullanıldığını” belirtir.

Mustafa Öner, ET. *teg* “denk, gibi” edatının < ET *teñ* “denk, eş” şeklinde gelişme göstermiş olabileceğini, Eski Türkçeden itibaren Türkçenin diğer bütün şivelerinde görülen *teg* edatının ayrı sahalarda, ayrı şekillerde gelişme göstermiş olduğunu belirtir. *Teg* “gibi” edatı ile “-e *dek*” anlamındaki “*dek*” edatının aynı olduğunu ve ona göre bu edatın hem karşılaştırma hem sınırlandırma bildirdiğini belirtir.

Argunşah, Çağatay Türkçesi adlı eserinde (2014: 149), teg edatının “dêg~ têtê~ day” şeklinde ve “gibi, kadar,” anlamında kullanıldığını belirtir ve benzetme edatları başlığında yer verir. Güner (2013: 297-298) de bu edatın Argunşah’ın belirttiği şekillerde kullanıldığını ifade eder ve çekim edatları başlığında yer verir.

Eckmann (1996: 125), çekim edatları başlığı altında verdiği teg edatının, Nevâyî’den önce tig ~ teg ~ deg, Çağatay Türkçesi döneminde ve Nevâyî’nin eserlerinde dik /dig şeklinde kullanıldığını belirtir.

Alkaya (2002: 241), Eski Türkçedeki teg “gibi” edatının, Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Kırım-Tatar ve Karay lehçelerinde -dAy şeklinde ve “gibi, cesine, kadar” anlamlarında kullanıldığını, Henryk Jankowski’nin (1992: 454; akt. Alkaya) Kazak ve Kırım Tatar Türkçesinde -DAy şeklinin yanı sıra -DAyın şeklinin de görüldüğünü ifade ettiğini belirtir. Ayrıca Alkaya (2002: 241), Başkurt Türkçesinde, -DAy şeklinin sızıcılığa sonucunda ortaya çıkan *z* ünsüzüyle başlayan -“zAy- “ şekli de rastlandığını ifade eder. Öner ise (1998: 139), teg edatının, Tatar Türkçesinde “tik” şeklinde arkaik bir unsur olarak kalıplaşmadan bağımsız şekilde kullanıldığına, Kırgız Türkçesinde -dAy /-tAy şeklinin yanı sıra dudak uyumuna bağlı olarak -Doy/-Döy şekillerinin görüldüğüne değinir.

Duran (1988: 59), Alkaya’nın doktora tezinde ifade ettiği gibi, “*teg* sözü -*e* kadar anlamında sınırlayıcı bir son çekim edatıdır. Birçok fonetik değişmelerle *teg* > *tek* > *tik* ve *teg* > *deg* > *dek* şekliyle iki tarzda ortaya çıkmış olduğunu, Orhun Türkçesinde *teg*, Osmanlı Türkçesinde *deg* / *dek*, Kazan Türkçesinde *tik* şeklinde kullanıldığını ifade eder.”

Korkmaz (2011: 36), iyelik eklerinin kalıplaşması başlığında *tegi* edatının Doğu Anadolu ağızlarında *gibi* anlamına karşılık olarak kullanıldığını, *tegi*’nin tek +i şeklinde, teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin kalıplaşmasıyla oluştuğunu ifade eder.

Oruç ise (1994: 569), Oğuz Grubunda Edatlar adlı doktora tezinde, teki / téki /tekin şeklinde Azeri ve Irak Türkçesi metin ağızlarında görülen bu şekillerin Eski Türkçedeki teg “gibi” edatının iyelik ve instrumental eki almış şeklidir, diye ifade eder.

Sarı (2010: 608), “*andag*” edatının açılımının Saadettin Buluç’un belirttiği gibi “*anı teg ok*” olması gerektiğini, Harezmi Türkçesinde yaygın olarak kullanılan *anı teg* sözlerinin birleşmesiyle oluşan *andag* sözünün üzerine *ok* / *ök* kuvvetlendirme edatının getirilmesiyle oluştuğunu” belirtir.

Talat Tekin (2016: 140-141), “*onun gibi, öyle* anlamına gelen *andağ* / *andağ* sözünün daha eski bir *anı teg* söz öbeğinden geldiğini ve -*nI* belirtme ekini almış olan *a* zamirinin *teg* edatına bağlandığını, vurgusuz kalan belirtme eki ünlüsünün düşmesiyle birleşerek kalıplaşmış yeni bir kelimenin ortaya çıktığını” açıklar.

Eski Türkçe ok enklitik edatı, sona gelerek kuvvetlendirme bildirir ve kendinden önce gelen kelimeyle birleşerek bir yapı oluştururlar. Bunlar arasında birük (bir+ök), antak (anta + ok) neçök (< neçe + ök) gibi ünlü uyumuna dâhil olan ve ekleşme sürecinin tamamlanmış olduğu örnekler mevcuttur (Ş. Tekin 1976: 50, Gabain 1988: 345, Eraslan 2012: 294, , Karahan 2015: 94).

Bu çalışmada Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilmiş olan dek/dik edatının cümle içerisinde kullanımı ve anlamı belirlenmeye çalışılmıştır. Çağatay

Türkçesini yazı dili hâline getiren ve Çağatay Türkçesiyle yüksek bir edebiyat meydana getirilebileceğini yazdığı eserleriyle gösteren Ali Şîr Nevâyî'nin divan ve mesnevileri taranmıştır.

Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde *dêk* / *dik* edatının miktar bildiren “kadar” anlamında ve yön fonksiyonunda değil, “gibi” anlamında benzetme fonksiyonunda kullanıldığı görülmektedir. Taranan eserlerde tespit edilen örneklerden bazıları şunlardır:

1.1. İsimlerden Sonra *Dêk*/*Dik* Edatının Kullanımı

1.1.1. Özel İsimlerden Sonra Kullanımı

Nevâyî *dik* hâlâşım yok idi ol gâmeze küfridin

Huşûşâ zülfî zünnârı dağı boynumğa takılmış (BV 263/9)

(O gamzenin küfründen Nevâyî gibi kurtuluşum yoktu. Özellikle zülfünün kuşağı boynuma takılmış.)

‘İşk deştide nevâ köptür Nevâyî *dik* birev

Kim kizer anda anı yüz miñ belâğa tapşuruñg (FK 350/10)

(Aşk çölünde Nevâyî gibi birisinin sesi çoktur. Orada gezer ki onu yüz bin belayla karşılaştıran[buluşturun].)

Ni yillenmekdür ay şeh mür hayli *dik* çirikdin kim

Süleymân *dik* bu vâdî içre ber-bâd oldı çendinler (GS 161/8)

(Süleyman gibi bu vadi içinde öylesine perişan oldu ki. Ey şeh, karınca sürüsü gibi sinekten nasıl telaşla koşturmaktır!)

Çü mu‘ber bolup mâveraü‘nnehr aña

Yasalıp Semerkand *dik* şehir aña (Sİ XXIII/1535)

(Maveraünnehir onun için temizlenerek Semerkand gibi şehir düzelerek...)

1.1.2. Cins İsimlerden Sonra Kullanımı

Kaçan ayakların almaşturlar ol sâ‘at

Kanat urarğa bolurlar tıyûr *dik* tayyâr (BV 724/3)

(Her ne zaman ayaklarını birleştirirler, o zaman uçan kuş gibi kanatlanmış olurlar.)

Heer hayli kõñglüm içre mür *dik* eylep hücum

Gerçi vaşl ümmîdi yitkende cibin *dik* butraşp (GS 65/5)

(Ayrılık sürüsü gönlüm içine karınca gibi saldırarak kavuşma ümidi ulaştığında sinek gibi dağıldı.)

Tilbeler *dik* sözleşür min öz özüm birle müdām
Çün özümdin özge yok 'ālemde hem-derdim miniŋ (GS 365/2)
(Kendi kendim ile devamlı deliler gibi konuşurum. Çünkü benim kendimden başka dünyada dert ortağım yok.)

Hem il menzilin şeh ketek *dik* bozup
Tavug ornığa çuğd olтурguzup (GS 683/86)
(Hem il menziline şah tavuk kümesi gibi bozup tavuk kümesine baykuş oturtup...)

İl bile her dem kadeh yaŋlıg külüp ay muğ-beçe
Kān yaşım saçıp şurāhî *dik* mini yıglatma köp (GS 72/7)
(Ey meyhaneci çırağı, başkası ile her vakit kadeh gibi gülerек sürāhi gibi kanlı gözyaşımı saçıp beni çok ağlatma.)

Dem tutulğandın öler il *dik* yitip min ölgeli
Sürmesün dip kimesin bes kim nefesler asralur (GS 173/5)
(Nefesi tutulduğunda ölen insanlar gibi ben de ölerек kaybolup gemisini sürmesin diyerek nefesler saklanır.)

Silk itek zer-rişte birle gül tokulğan cinsdin
Kim imes tārî çubulğan vaşlalıg maşab *dik* (GS 336/6)
(İplik etek, altın ip ile gül dokunmuş türden. Kavuşma abası gibi teli [ipliği] didilmiş değil.)

Külme ham kaddımğa kim yüklense 'ışkıŋg Kāf üze
'İşk astıda yazılğan kâf *dik* ham tapkasın (GS 480/5)
(Aşkın Kaf Dağı'nın üzerinde ikiye bükülmüş boyuma yüklense ki gülme. [Onu] aşk sonunda yazılan kaf harfi gibi bulursun.)

İy Nevâyî gonçe *dik* köŋglüŋg tutulsa hecrdin
Nā-ümîd olma nesim-i vaşldın yitkey güşād (FK 121/9)
(Ey Nevâyî, gönlün gonca gibi ayrılıktan kapansa ümitsiz olma! [O] kavuşma rüzgârından açılacak.)

Alarğa āşkārā vü nihānî
Köz içre eşk *dik* asratkıl anı (FŞ I/18)
(Onlara açık ve gizli göz içinde onu gözyaşı gibi saklat.)

Kazuk sīm̄in u zerrīn kim kākılğan

Kevākib *dik* sipihr üzre çakılğan (FŞ XXI/10)

(Felek üzere çakılan yıldızlar gibi altın ve gümüş batırılan kazık.)

Ata ol dūrğa çün nezzāre kıldı

Şadef *dik* ağzı külmektin yayıldı (FŞ XII/64)

(Babası o inciye bakınca ağzı inci gibi gülmekten yayıldı.)

Felek mülkide çün tapmay mesālik

Konup su üzre ördek *dik* melāyik (FŞ XXVIII/90)

(Melekler su üzerine ördek gibi konup, felek mülkünde tutulan yolları bulamayarak...)

Yağdurdı közi yaşın yağın *dék*

Āh urdı vū sēkridi çakın *dék* (LM XX/1603)

(Gözünün gözyaşını yağmur gibi akıttı, âh etti, şimşek gibi sıçradı.)

To‘māñ it *dik* deşt ara kalğan süñek

Turferak bu iş ki kākşalğan süñek (LT LXVII/909)

(Çöl arasında bir lokma et gibi kalan kemik, bu çok tuhaf bir iş ki kurumuş kemik...)

Koñgargay asramayın bāg-bān nihāllerin

Çemende serv *dik* itse iķāmet ol kāmēt (NŞ 84/2)

(Onun boyu çemende servi gibi yerleşse, büyüse bile bahçıvan -henüz tam büyümeden- fidanları korumayarak koparacaktır.)

1.1.3. İsimlerden Sonra Yükleme Görevinde Kullanımı

Kırtıp ötken oklarıñ cān perdesin riş itkeli

Şafha *diktur* kim kırılğay sehv hātlar yazılıp (GS 59/2)

(Bıçak gibi çizip geçen okların yanlış yazılar yazılıp kırılan levha gibi, can perdesini yaralayacak.)

Örter irdi hecr nevmīd irkenimde vāy kim

Şevk otı kül kılgu *diktür* bolğalı peydā ümīd (BV 118/2)

(Ayrılık, ümitsiz olduğumda yazık ki yakardı. Ümit ortaya çıkarak arzu ateşini kül kılacak gibidir.)

İy ecel koy kim koyay yüz yârınîḡ kūyige kim
 Koyḡu *diktür-min* 'adem kūyige armân birle yüz (FK 221/5)
 (Ey ecel bırak ki sevgilinin köyüne yüz koyayım ki yokluk köyüne hasret ile yüz koyacak gibiyim.)

1.1.4. İyelik Eki Almış İsimlerden Sonra Kullanımı

Ki cismim bolsa ol ot içre nâ-bûd
 Saçım *dik* çıkḡay andın çıрманıp dūd (FŞ XXXVII/34)
 (Cismim o ateş içinde yok olsa ki saçım gibi duman sarılıp ondan çıkacak.)

Neyleyin törtünçi gerdünнің қарı mihrini kim
 Körmemiş 'âlemde mâhım *dik* tokuz gerdün yigit (NŞ 80/6)
 (Dördüncü feleğin güneşini ki neyleyeyim. Âlemde dokuz felek benim ayım gibi yigit görmemiştir.)

1.2. Zamirlerle Dêk /Dik Edatının Kullanımı

1.2.1. Şahıs Zamirleriyle Kullanımı

Sāḡiyā kıl dostluḡ tut bāde kim yoktur ḡamı
 Bolsa 'âlem düşmeni her kimge sin *dik* bar dost (NŞ 87/8)
 (Ey saki, şarap tut, dostluk kur, senin gibi dost varken dünyada herkes düşman olsa gam değildir.)

Hecr şubḡ u şāmı min *dik* bolmasun 'ışḡ ehli kim
 Muḡtarib-min şām öz ḡālimḡa vū muḡtar şabāḡ (FK 110/7)
 (Aşk ehli ki ayrılık sabahı ve akşamı ben gibi olmasın. Kendi hâlîme akşam huzursuzum ve sabah çaresiz kalmışım.)

Bu şüret birle iy cān āfeti baştın ayak cān-sin
 Ki bir sin *dik* muşavvir kılmadı cān-āferin şüret (FK 87/10)
 (Ey can afeti, bu suret ile baştan ayağa cansın. Allah sen gibi bir suret tasvir etmedi.)

1.2.1.1. İlgi Hâl Eki Almış Şahıs Zamirleriyle Kullanımı

Ḡam tūni kūh-ı belāsıdın meger bolmış ḡalāş
 Kim mininḡ *dik* körgüzür rūḡsāre çün ḡāḡ ḡāḡ şubḡ (NŞ 104/7)
 (Meğer gam gecesi bela dağından kurtulmuş. Sabah, bazı bazı benim gibi yüz gösterir.)

Mest ü rüsvā-min ḥarabāt içre kördüñg iy refîk

Bolmağüñ bolsañg mining *dik* rind ü dürd-âşâm kit (FK 82/5)

(Ey yoldaş, meyhaneler içinde sarhoş ve rezilim. Olmaz olsun benim gibi dünyayı hoş gören ve şarap içici, git.)

Meger Tinğrige âdem hilkatıdın

Murâd irdi siniñg *dik* tırfe ferzend (BV 116/4)

(Meğer Tanrı'ya insan yaratılışından senin gibi görülmemiş oğul istedi.)

1.2.2. İşaret Zamirleriyle Kalıplaşmış Olarak Kullanımı

1.2.2.1. “Ol” İşaret Zamiriyle Kullanımı

‘İşk otıdın tende *andağ* şa‘b oluptur köymekim

Kim şererler tārıdın gūyā toğulmuş köñglekim (BV 409/1)

(Tende aşk ateşinden onun gibi yanışım çok olmuştur. Sanki gömleğim, kıvılcımların ipliğinden dokunmuştur.)

‘Ārızı ol şūḥ çābükniñg soyulğan vechdin

Yüz miñg *andağ* zaḥmdur miskin Nevâyî cānıda (FK 597/7)

(O cilveli, hareketli sevgilinin soyulan yanağı yüzünden, zavallı miskin Nevâyî'nin canı da öyle yüz bin yaradır.)

Bizeldi günbed-i aḥdar tılısmı

Tamām *andağ* ki İskender tılısmı (FŞ XXIV/2)

(Yeşil kümbetin büyüğü bezendi öyle ki İskender sihri tamamlandı.)

Didi kim çün inanmassin kelāmım

Sañga şābit kılay *andağ* ki kāmım (FŞ XXIX/145)

(Dedi ki, madem sözüme inanmazsın, sana isteğimi ispat edeyim.)

Andağ ki ḥalil otın zamāne

Çëktürgey dūd ara zebāne (LM IX/514)

(Felek, İbrâhim (A.S)'in ateşini öyle bir duman arasında aleve dönüştürecek.)

Cünün yolıda bu rüsvāğa yapma perde-i ‘işmet

Ki yol kalur eger *andağ* ağır libas yapındım (NŞ 396/3)

(Bu ikiyüzlülüğe delilik yolunda onun gibi günâhsızlık perdesi örtme. Öyle bir ağır elbise giyindim ki yolda yürüyemem.)

Alğalı könglin Nevâyî'niñ tolaşur hūblar
Şāhlar *andaq* ki mülki üzre kılğaylar talaş (NŞ 256/7)

(Güzeller, Nevâyî'nin gönlünü almak için gezinir. Şahlar öyle [güzeller gibi] ülkelerinde dolaşacaklar.)

Bilingey diyilgenge bir bir işi
Ki halk itmedi tiñgri *andaq* kişi (Sİ XV/999)
(Bir bir işi denilince bilinecek, Tanrı onun gibi insan yaratmadı.)

1.2.2.1.1. İlgi Hâli Eki Almış İşaret Zamiriyle Kullanımı

Bu ya birle anıñ *dik* oknı yağdurgaç ħalâyıknıñ
Ħayâtı kaşırda her sarı kılmağ rañne āsāndur (BV 132/6)

(Halkın bu yay ile onun gibi bir oku yağdırarak hayat sarayında (bedeninde) her tarafa pencere [yara] açmak kolaydır.)

Ol bulut yañğlıg libās üzre sızılğan ħaṭları
Bar anıñ *dik* kim yağın tüşkey bulutdın tār tār (GS 155/2)

(O bulut gibi elbise üzerine çizilen şekilleri, onun gibi buluttan tane tane düşecek yağmuru var.)

Bu ra'nānı anıñ *dik* eylemiş şayd
Ki div itkey kişini azğurup kayd (FŞ XLVII/65)

(Ki dev kişiyi yoldan çıkarıp bağladığı [gibi] bu latif, hoş güzeli onun gibi avlamış.)

Anıñ *dik* ki mübriz arıturda il
Salurlar anı ħālî eylerge bil (Sİ LXVIII/5652)

(Halk, öyle bir temizliği meydana çıkarmak için onu boş, ıssız yere gönderirler, bil.)

Balığları butrattı girdāb-ı bīm
Anıñ *dik* ki tal yafrağını nesim (Sİ LXII/ 5301)

(Rüzgârın dalın yaprağını dağıttığı gibi korku girdabı da balıkları dağıttı.)

1.2.2.2. “Mu” İşaret Zamiriyle Kalıplaşmış Olarak Kullanımı

Körüp nergisde *mundaq* ṭurfe uyku
Kızartur goncanı her laḥza külgü (FŞ XVII/6)

(Nergisde [sevgilinin gözünde] böyle yeni, tuhaf, güzel uyku görüp goncayı [yanağını] her an gülüş kızartır.)

Melâhât birle tüzdüñg serv-quadler kâmetin ya' nî
Ki mundağ zib birle ol elifni eyledi. (GS 2/9)

(Servi boylular boyunu sanki güzellik ile düzdün. Ki o elifi böyle süs ile süsledi.)

Ëkki sarı *mundağ* olğaç âzerm
Birbirlerini soruştılar germ (LM XXI/1777)

(İki taraf böyle utanmış olacak. Birbirlerini aşkla öptüler.)

Felekniñg bār-gehıga kıymaç olmuş kuyaşın cirmi
Sütün dik düd-ı âhım añga *mundağ* kim ulaşıptur (NŞ 160/2)

(Feleğin yüce divanına güneşin şekli çekik badem [göz] olmuş. Âhımın dumanı sütun[direk] gibi ona böyle ulaşmıştır.)

Alarnı çü *mundağ* sivündürdiler
Şeh allında tokkuz yükündürdiler (Sİ XXXIX/3428)

(Onları bunun gibi sevindirdiler. Çünkü Şah'ın önünde dokuz [kez] baş eğdirdiler.)

1.3. Sıfat-Fiil Eki Almış Kelimelerle “Dek /Dik” Edatının Kullanımı

1.3.1. -GAn- /-ĠAn- Sıfat-fiil Eki Almış Kelimelerle Kullanım

İşitken *dik* anıñg tavr u şî'ârın
İşıttürdi peri-peykerge barın (FŞ XXXI/20)

(Onun tavrını ve işaretini işittiği gibi peri yüzlüye hepsini işittirdi.)

Ferhâd alarnı niheng balıg haylini kaçurğan *dik* birer (FŞ XXIX/7)

(Ferhât onları timsahın balık sürüsünü birer birer kaçırdığı gibi...)

Keşef cismiğa cismi mess iter çağ
Urungan *dik* biri birge iki tağ (FŞ XXVIII/61)

(Kaplumbağa vücuduna vücudu dokunduğu zaman sanki iki dağ birbirine vurmuş gibiydi.)

Çün raķib ağırttı köñglümni añga dāğ örtedim
Bağlağan *dik* it cerâhat eylegen üstinde pul (NŞ 371/5)

(Rakip gönümünü üzdüğü için ona, yaranın [iyileşmesi için] üstüne bağlanan pul gibi yara yaktım.)

Küyide meş'al yürütken *dik* köründi taŋġaça
 Ol ĥod otluk zâr u ser-gerdân minîŋ köŋlüm imiş (NŞ 257/3)
(Sabaha kadar köyünde meşaleyle dolaşmış gibi görünen başı dönmüş, ateşli ve inleyen benim gönlümmüş.)

1.3.2.-GU/-ĠU- Sıfat-fiil Eki Almış Kelimelerle Kullanım

N'ıylep ol tāvus-peykerni tiley külbemġa kim,
 Cuġd konmas dem-be-dem yimrûlgü *dik* dīvâne dip (BV 64/8)
(O baykuş bile konmayan, her an yıkılacak gibi olan viran kulübeme, tavus yüzü seviliyi nasıl isteyeyim ki?)

Derd otın kılġan heves evvel köŋgölüni örteġik
 Kim ol ot her ĥâr köŋglige yakılġu *dik* imes (FK 248/6)
(Dert ateşini heves eden gönlü önce yaktık ki o ateş her diken [olan] gönle yakılacak gibi deġil.)

İy köŋgöl ĥâlimġa ol ay raĥm kılġu *dik* imes
 Zârlıġ birle işim andın açılġu *dik* imes (FK 248/1)
(Ey gönül, hâlîme o ay, merhamet kılacak gibi deġil. İnleyiş ile işim ondan açılacak gibi deġil.)

Gâĥ ikki rişte yaŋġlıġ kim tapar bir birge tâb
 İkilik fehmi olmaġu *dik* birbirige çıırmaşıp (FK 62/5)
(Bazen iki ip gibi birbirlerine sarılmışlardır ikiliġi anlaşılmayacak gibi birbirlerine dolaşmışlardır.)

1.4.Tamlamalar ile Dêk /Dik Edatının Kullanımı

1.4.1. İsim Tamlaması ve İsim Tamlaması Niteliġi Taşıyan Terkipli Kelimelerle Kullanımı

Ni yillenmekdür ay şeh mûr ĥayli *dik* çirikdin kim
 Süleymân *dik* bu vâdi içre ber-bâd oldı çendînler (GS 161/8)
(Süleyman gibi bu vadi içinde öylesine perişan oldu ki ey şeh, karınca sürüsü gibi sinekten nasıl telaşla koşturmaktır!)

Eyleben berbâd zühdi ü 'ilmni ey pîr-i deyr
 Tıfl-ı reh *dik* imdi bizge 'ışġ elifbâsin okut (NŞ 79/4)
(Ey dünya şeyhi! İlmî ve ibadeti berbat eyleyerek şimdi yeni okumaya başlayan çocuk gibi bize aşk elifbasını okut.)

1.4.2. Sıfat tamlamaları ve Sıfat Tamlaması Niteliği Taşıyan Terkipli Kelimelerle Kullanımı

Külerde rişte-i dūr *dik* tişin körüp eşkim

Tizilgen inçü mişillig tüzüp kaçār barur (FK 157/3)

(Gözyaşım inci gibi dizilmiş dişlerini gülerken görünce o da dizilen inci gibi birbiri ardınca sıralanarak varır.)

Yügürür her kirpikimge artılıp bir kaçre yaş

Şüh yaşlar *dik* ki oynarlar çubuk merkeb kılıp (GS 59/3)

(Çubuğu eşek yapıp oynayan neşeli çocuklar gibi her bir kirpiğime bir damla yaş erişmeye koşturur.)

Ger zekât-ı hüsn üleşmek isteseñg iy körkebay

Bil yakīn kim uşbu muñgluğ *dik* tapılmas müstahıķ (FK 323/3)

(Ey güzellik zengini olan sevgili, güzellik şahı! Eğer güzellik zekâtını paylaşmak istesen iyi bil ki işte bu dertli gibi hak eden bulunmaz.)

Yitişkeç biri birge aylandılar

İki kulle *dik* işke katlandılar (Sİ LXIV/5369)

(Birbirine ulaşarak döndüler. İki dağ gibi işe katlandılar.)

Sonuç

- Özkan (1996: 191), “son çekim edatları içerisinde verdiği *dek* edatının asıl fonksiyonunun yön bildirmek olduğunu, Gagavuz Türkçesinde +a yönelme ekiyle birlikte kalıplaştığını, ek grubu gibi birlikte kullanıldığını, isimle kaynaşarak miktar¹ fonksiyonu da kazanmış olduğunu belirtir. Çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde ve Türkçenin tarihî dönemlerinde benzetme, eşitlik, karşılaştırma², sınırlama, miktar gibi fonksiyonu olan “dek / dik” edatının, Ali Şir Nevâyî’nin taranan manzum eserlerinden alınan kısmî örneklerde genel olarak benzetme fonksiyonunda kullanıldığı görülmektedir.
- dek / dik* edatının taranan eserlerden alınan örnekler değerlendirildiğinde; Özel ve Cins İsimlerden Sonra Kullanım, İsimlerden Sonra Yükleme Görevinde Kullanım, İyelik Eki Almış İsimden Sonra Kullanım, İşaret ve Şahıs Zamirleriyle Kalıplaşmış Olarak Kullanım, İlgi Hâl Eki Alan İşaret Zamiriyle Kullanım, -GAn- /-ĞAn- Sıfat-fiil Eki Almış Kelimelerle Kullanım, -GU-/-ĞU- Sıfat- fiil Eki Almış Kelimelerle Kullanım, İsim Tamlaması ve İsim Tamlaması Niteliği Taşıyan Terkipli Kelimelerle Kullanım, Sıfat Tamlamaları ve Sıfat Tamlaması

1 bkz. Özkan, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş- Ses Bilgisi- Şekil Bilgisi- Cümle-Sözlük- Metin Örnekleri)*, Ankara: TDK Yay.

2 bkz. Öner, Mustafa. (1999/I-II). “Edatların Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları”. *TDAY-Belleten*, S:42, 2003, 147-157, Ankara: TDK Yay.

Niteliği Taşıyan Terkipli Kelimelerle Kullanım olmak üzere on bir başlık altında gruplandırmak mümkündür.

3. Bu edatın, isim, sıfat, zamir, tamlama, fiilimsi gibi kelime ya da kelime gruplarıyla kullanımının yanı sıra ek fiil olarak yüklem görevinde kullanımına da rastlanmıştır: “Şafha *diktur* kim kırılğay sehv hatlar yazılıp” (GS 59/2) gibi.
4. Eski Türkçeden itibaren *teg* > *tek* > *dek* şeklinde, çağdaş Türk lehçe ve şiveleri olan Kırım Tatar Türkçesinde, *-Day* / *-DAYın*; Kırgız Türkçesinde, *-Day*; Başkurt Türkçesinde, *-Day* ve sızıcılışma sonucunda *z* ünsüzüyle başlayan *-zAy* ile Tatar Türkçesinde *tik* şeklinin arkaik bir unsur olarak kalıplaşmadan bağımsız olarak ve bunun yanı sıra dudak uyumuna bağlı olarak *-DOy* gibi farklı şekillerde, işlevde ve anlamda kullanılan bu edatın, Ali Şîr Nevâyî'nin taranan manzum eserlerinde, isim, zamir gibi sözcük türlerinden sonra eksiz, doğrudan (*dik* şeklinde) ya da ilgi hâl ekiyle bağlandığı, işaret zamirleriyle *andak*³ (anı *teg*⁴ ok, anta ok^{5 6})⁷, *mundak* (munı *teg* ok)⁸ şekillerinde kalıplaşarak kullanıma geçtiği, bu ekleşme ve birleşme sürecinin Eski Türkçe döneminden itibaren başlayarak Çağatay Türkçesi döneminde de devam ettiği taranan bu dönem eserlerinde görülmektedir.

Kısaltmalar

a) Eser Kısaltmaları

BV	Bedâyiü'l Vasat
FK	Fevâidü'l Kiber
FŞ	Ferhâd u Şirin
GS	Garaibü's Sıgar
LM	Leylî vü Mecnûn
LT	Lisanü't Tayr
NŞ	Nevâdirü's Şebâb
Sİ	Sedd-i İskenderî

b) Diğer Kısaltmalar

Çev.	Çeviren
Ens.	Enstitü
Haz.	Hazırlayan(lar)
s.	sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınları

3 bkz. Tekin, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

4 bkz. Gabain, Annemarie, Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev.: M. Akalın), Ankara: TTK Basımevi

5 bkz. Karahan, Akartürk. (2015). *Eski Uygurcada Bağlaçlar*. Ankara: Grafiker Yay.

6 bkz. Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

7 bkz. Tekin, Talat (2005). Kök Türkçe Bütteği Üzerine. (Çev. Ceval Kaya). İstanbul: Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 12, 205-208.

8 bkz. age.

Kaynakça

- ALKAYA, Ercan (2002). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Elazığ.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2014). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yay.
- ATALAY, Besim (1970). *Abuşka Lûgatı*, Ankara: Akyıldız Matbaası.
- ATALAY, Besim (1999). *Divânü Lûgat-it- Türk Dizini "Endeks", Cilt IV*, Ankara: TDK Yay.
- ATAY, Ayten (2014). *Çağatay Türkçesinde Edatlar*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- BANGUOĞLU, Tahsin. (1998). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- BERKİL, Özgür S (2003). *Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı Analizi*, Pamukkale Üniv., Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi.
- CANPOLAT, Mustafa (1995). *Ali Şîr Nevâyî, Lisânü'l-Tayr*, Ankara: TDK Yay.
- ÇELİK, Ülkü (1996). *Ali Şîr Nevâyî- Leyli vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yay.
- DEVELİOĞLU, Ferit (1995). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yay. 12.baskı.
- DURAN, Suzan (1988). Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler, *TDAY-Belleten-1956*. Ankara: TDK Yay.
- DENY, Jean (1943). *Türk Dili Grameri (Çev. Ali Ulvi Elöve)*, İstanbul.
- DEVELİOĞLU, Ferit. (2016). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- ECKMANN, Janos. (1996). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: TDK Yay.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2011). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniv. Yay.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston.
- ERGİN, Muharrem (1993). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yay.
- GABAIN, Annemarie, Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev.: M. Akalın), Ankara: TTK Basımevi.
- GENCAN, Tahir N (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yay.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yay.
- GRÖNBECH, Karl (1936). *Der Türkische Sprachbau*. Kopenhagen.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: Milli Eğitim Yay.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- İPEK, Birol (2009). Divânü Lûgâti't-Türk'te Geçen Enklitik Edatları, *Turkish Studies*, Volume 4/3. Spring, s.1199-1212.
- KAÇALIN, Mustafa, S. (2011). *Niyâzi-Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: TDK Yay.
- KARA, Funda (2009). Edat ve Zarflar Üzerine Bazı Düşünceler, *Turkish Studies*, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3. Spring, s.1281-1300.
- KARAHAN, Akartürk (2015). *Eski Uygurcada Bağlaçlar*. Ankara: Grafiker Yay.
- KARAÖRS, Metin (2006). *Ali Şîr Nevâyî - Nevâdirü's - Şebâb*, Ankara: TDK Yay.
- KAYA, Önal (1996). *Ali Şîr Nevâî - Fevâidü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK Yay.

- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III (Ali Şîr Nevâyî ve Çağatay Yazı Dili)*, Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., 4.baskı.
- KORKMAZ, Zeynep (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2011). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: TDK Yay.
- KUT, Günay (2003). *Garâ'ibü's-Sığar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Ankara: TDK Yay.
- NİYÂZÎ (2011). *Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, (Haz. Mustafa S.Kaçalin), Ankara: TDK Yay.
- ORUÇ, Birsal (1994). *Oğuz Grubunda Edatlar*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Doktora Tezi. İstanbul.
- ÖNER, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK Yay.
- ÖNER, Mustafa (1999/I-II). "Edatların Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları". *TDAY-Beliten*, S:42, 2003, 147-157, Ankara: TDK Yay.
- ÖZKAN, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş- Ses Bilgisi- Şekil Bilgisi- Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri)*, Ankara: TDK Yay.
- SARI, Mustafa (2010). Karışık Dilli Eserlerde Kelime > Enklitik > Ek Sürecinde Bir Biçim Birimi: -davuk / -dayuk, *Turkish Studies*, Volume 5/1, Winter, s.594-615.
- TEKİN, Şinasi (1976). "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1. Baskı, s.142-192.
- TEKİN, Talat (2005). Kök Türkçe Bütengi Üzerine. (Çev. Ceval Kaya). İstanbul: Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 12, 205-208.
- TEKİN, Talat (2012). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN ALPAY, Gönül (1994). *Ali Şîr Nevâyî - Ferhâd u Şîrîn (İnceleme-Metin)*, Ankara: TDK Yay.
- TİKEN, Kamil (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar: Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-füller*, Ankara: TDK Yay.
- TİMURTAŞ, Faruk, K.(2012). *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Kapı Yay.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yay.
- TURGUT, Aynur (2010). *Çağatay Türkçesinde Fiil*. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi. Kayseri.
- TÖREN, Hatice (2001). *Ali Şîr Nevâyî-Sedd-i İskenderî. (İnceleme-Metin)*, Ankara: TDK Yay.
- TÜRKAY, Kaya (2002). *Ali Şîr Nevâyî-Bedâ'î 'ül-Vasat*, Ankara: TDK Yay.

ÇEVİRİLER
Translations

NİKOLAY YAKOVLEVIÇ MARR VE TÜRK DİLLERİ*

Sergi CİKİA

Çev. İlyas ÜSTÜNYER**

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 151-159

Öz: Yafetik Dil Teorisi'nin kurucusu ve Kafkas dilleri uzmanı Nikolay Yakovleviç Marr (1865-1934), kendi uzmanlık alanına giren dillerle Türk dilleri arasındaki çok yönlü ilişkileri de incelemiştir. Marr, Kafkas dillerinin Türkçe ile ilgisini araştırmak için 1909 yılında Osmanlı topraklarına (*Lazistan'a Yolculuk*) araştırma gezisi yapmıştır. Türk Hükümeti ülkede yürütülen geniş çaplı dil çalışmalarına katılmak amacıyla 1933 yılında Marr'ı Türkiye'ye davet etmiştir. Türk Dilini Tetkik Cemiyeti'nde dersler vermiştir. Bu derslerde Türkçenin geçmiş ve geleceğine ilişkin düşüncelerini belirtmiştir. Özellikle de ikinci gezi sırasında tuttuğu ve daha sonra yayınladığı notlar Türk Dil Devrimi, Yafetik Dil Teorisi ile Türk dilleri arasındaki ilişki, dönem Türkiye'sindeki sosyal yaşam vd. konuları içermekte olup modern Türkçenin oluşum tarihine katkı yapacak niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Nikolay Yakovleviç Marr, Yafetik Dil Teorisi, Marr'ın Türkiye seyahatleri, Marr'ın Türk Dil Devrimine katkısı, Gürcüce-Türkçe dil ilişkileri.

Abstract: The founder of the Japhetic theory and pathfinder in the field of Caucasus languages Nicholas Yakovlevich Marr (1865-1934) interested in the Turkish language as well. With the aim of investigation of the relationship between Turkish language and Caucasus languages he visited Ottoman Turkey in 1909 (later it was published under the title *Voyage to Lazistan*) and Republic of Turkey in 1933. He was invited by Turkish Government in his second visit to Turkey to take part in the workshops on Turkish language, holding by Society for Research on the Turkish Language. During this visit Marr delivered several seminars in Society for Research on the Turkish language and he shared his views on the history and future of the Turkish language and had chance to get acquainted with the features of Turkish society. Marr, later published out his Turkey memory in Russia. His memory on Turkey memory, particularly second one, including important insight into language revolution in Turkey, relationship between Japhetic theory and Turkish language, social life in Turkey of mentioned time has potential to shed additional light on the formulation of the modern Turkish language.

Keywords: Nicholas Yakovlevich Marr, Japhetic theory, Marr's excursions to Turkey, Marr's contribution to the language revolution in Turkey, Georgian -Turkish language relationship.

* Gürcü Türkolojisinin kurucusu ve Fuat Köprülü'nün öğrencisi Prof. Dr. S. Cikia'nın bu makalesi, Sovyet Bilimler Akademisi'nin Leningrad'daki N. Y. Marr Dil ve Düşünce Enstitüsü'nün 1936 yılında çıkardığı "Dil ve Düşünce" adlı derginin 8. sayısında (s. 243-53) «Н.Я. Марр и Турецкие Языки» özgün adıyla yayınlanmıştır. Makaleye, Sergi Cikia'nın kızı Prof. Dr. Marika Cikia'nın bilgisi dahilinde "Özet ve bölüm başlıkları" eklenmiştir.

** Prof. Dr., Türk Filolojisi Bölümü, Eğitim ve Beşeri Bilimler Fakültesi, International Black Sea University, Tiflis/ GÜRCİSTAN, ilyas.ustunyer@ibsu.edu.ge. Gönderim Tarihi: 09.02.2019 / Kabul Tarihi: 15.03.2019

I. N. Y. Marr'ın Kısaca Hayatı ve Türkçeye İlgisi

Yafetık Dil Teorisi'nin temel koyucusu N. Y. Marr, Anadolu Türkçesinin taşıyıcılarıyla çocukluk yıllarında tanışmıştır. Bunu otobiyografisinde şöyle dile getirmektedir; “Biz çok erken dönemde Ozurgeti’ye, Gürcü feodallerinden fakir bir torunun evine, taşındık; buradan aklımda kalanlar Gürcü sanatçı ve şairlerle olan görüşmelerdir... Oradaki evin bahçesinde genellikle “Kordon” denilen (birkaç kilometre uzaklıkta Türkiye sınırı) yerde esir Türklerin erkek çocukları ve çoğunlukla da onların anneleri vardı” (Marr, 1993: 6). Ana dili Gürcüce’nin yanısıra çocuk yaşlarında Türkçeyi de duyan hassas kulaklı genç Marr için Türkçenin ilgi objesi haline gelmesi gayet doğal bir olgu idi. Marr’da başka bir dil ailesine giren dile ilginin uyandığı dönemde, gimnazyum (dönemimizin fen lisesi, ç.n.) yıllarında, onda Gürcüce’nin başta Türkçe olmak üzere diğer doğu dilleri ile etkileşim meselesini araştırma isteği de doğdu. “Daha o dönemde (lise yıllarında. – S. C.) Gürcüce’nin oluşum meselesi ile ilgilenmeye başladım ve Gürcüce ile karşılaştırılacak bildiğim (insanlarla günlük ilişkiler bağlamında) tek Doğu dili Türkçe idi” (Marr, 1933: 9), diyecektir.

N. Y. Marr, otobiyografisine aldığı yukarıdaki ifadeleri 1927 yılında yazmıştır. Bu tarih onun bir dil teorisi ortaya koyduğu ve dilbilimci olarak dünyada tanınmaya başladığı dönemdir. Marr, söz konusu dönemde gırtlaksal-dilsel sürecin ortak olması olgusuyla ilgili yeni varsayımını ortaya koymuştu. Marr, henüz gençlik yıllarında Türkçe-Gürcüce’nin etkileşimine duyduğu ilgiyi şöyle anlatmaktaydı; “Sonraları reddedilen sözkonusu bu varsayım, Yafet Teorisi’nden kaynaklanan (yani, Gürcüce ve Türkçe arasındaki bağ – S. C.) ve büyük ilgi uyandıran bilimsel-toplumsal meselelerden biridir. Gerçi, bu varsayım bizler için bir sorun teşkil etmemektedir; sadece Türkçe materyaller üzerine detaylı bir inceleme yapmayı gerektirmekte ve temelinde sarsılmaz bir kanıyı barındırmaktadır” (Marr, 1933: 9).

N.Y. Marr, *Doğu Akdeniz Bölgesine Yapılan Dilbilimsel Seyahat Üzerine* (1934) adlı son çalışmalarından birinde yukarıda belirtilen varsayımına geri dönerek şunları söylemektedir; “Beni Türkçeyi araştırmaya çeken güçler Türkçenin oluşumuyla, onun dünyanın dilbilimsel şeması içindeki önemine ilişkin göstergelerdir... Gençlik yıllarında kaleme aldığım çalışmalarımda bunu görmek mümkündür” (Marr, 1934a: 34).

Girişte işaret edilen Marr’ın otobiyografik bilgilerine onun gençlik yıllarına ait, değeri küçümsenemeyecek verileri de eklemek gerekmektedir.

N. Y. Marr, 1884’te St. Petersburg Üniversitesi’nin Doğu Bilimler Fakültesi’ne girdiği andan itibaren Türkçenin yanısıra diğer Türkî dillerle de (bu dönemde Türkî diller tabiri kullanılmamaktaydı, ç.n.) ilgilenmeye başlamıştır. St. Petersburg Üniversitesi Doğu Bilimler Fakültesi’nin dekan ve öğrenci müfettişine yaptığı müracaatlarında katılmak istediği dersler arasında başta Anadolu Türkçesi (Osmanlıca) olmak üzere, Tatarca gibi Türk dil ailesine ait diller dikkati çekmektedir. Yine onun öğrenci dosyasından anlaşıldığı üzere, Anadolu Türkçesi dersini Prof. Smirnov’dan, diğer Türk dillerini ise Prof. İ.N. Berezin’den almıştır (Marr, 1935b: 3-4).

N. Y. Marr, diğer Doğu dillerinin yanısıra, üniversitedeki dört yıllık eğitimi sırasında edindiği geniş bilgi birikimini, ki bu bilgilerin ne kadar geniş olduğu yaptığı çalışmalardan anlaşılmaktadır, hem filolojik hem de dilbilimsel araştırmalarında kullanmıştır.

N. Y. Marr'ın Gürcü dilbiliminde bir devrim yaratan, “Giorgi Merçule. Aziz Grigol Handzteli'nin Yaşamı. Şavşeti ve Klarceti Bölgelerine Seyahat Günlüğü” (Marr, 1911) adlı çalışması birinci dereceden bilimsel değeri haiz bir Türkoloji çalışması olarak değerlendirilebilir. Akademik A. N. Samoiloviç “Türkoloji ve Yeni Dil Öğretisi” adlı makalesinde haklı olarak; “Marr'ın 1904'te topladığı Doğu Anadolu Türklerinin halk edebiyatı örneklerinin (s. 61-70), Köroğlu destanının büyük bir kısmı da dahil, Türkologlar arasında hâlâ gereken ilgiyi görmemiştir” (Samoiloviç, 1935c: 114), yakınmasında bulunmuştur. Burada, Samoiloviç'in geliştirdiği bir fikir çerçevesinde, bir veri olarak, Gürcüce ve Rusça transkripsyonlarla Doğu Anadolu Türk lehçeleri üzerine ayrıntılı bir şekilde yazılan ve Türk dilbilimi adına büyük önem arz eden mevcut materyallerin acınacak durumda oldukları da belirtilmelidir. Bu bağlamda, “Berti Kıyafetleri Hakkında Kısa Notlar” adlı makalesinde ortaya konan “Türkçe Kadın ve Erkek Kıyafet İsimlerini” (Marr, 1934a: 178) örnek göstermek mümkündür. “İmerhevi Bölgesindeki Türkçe-Gürcüce Ev Eşyalarının İsimleri” (Marr, 1934a: 71) adlı çalışma da yine bu kategoride değerlendirilebilecek diğer bir örnektir. Sözkonusu dilsel malzemelerin ayrıntılı Rusça çevirileri mevcuttur. Bunlar sadece bir etnografya uzmanı için değil, aynı zamanda bir dilbilimci-Türkolog için de özel bilgilerdir. Bu malzemelerden hiçbirinin Türk lehçelerini araştıran uzmanlar tarafından henüz (1936 için, ç.n.) kullanılmadığı belirtilmelidir.

İmerhevi Gürcüce'sindeki orijinal Türkçe unsurların Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ve detaylı açıklamaları öncü hocamızın Türkoloji'ye çok önemli katkılarından sadece birisidir. Sözkonusu lehçeye ait malzemelerin leksikolojik miktarı o kadar geniştir ki, yapılacak inceleme sonucunda Türkçenin İmerhevi lehçesi ilave bir tablo elde edebilir. Aynı şekilde, sözkonusu çalışmada Marr'ın belgeleyip açıkladığı ve sadece İmerhevi lehçesinde korunan, bazıları anlaşılmayan Gürcüce ve Ermenice kelime veya ifadelerin Türkçe anlatımlı örnekleri de son derece önemlidir. Örneğin, *Günlük*'ün 83. sayfasında verilen “paSta xania” (pašta khania) şeklindeki ifadenin Gürcüce açıklamasıyla beraber Türkçe açıklaması da verilmiştir. Marr, Surevanlı (İmereti bölgesinde bir yerleşim yeri, ç.n.) Molla Eyub bana, “bevri xania (bevri khania)” ifadesinin, (چوق وقت در) – “çok vakittir” ifadesine karşılık geldiğini söyledi, demektedir.

N. Y. Marr belli bir seviyede Türkçe de bilmekteydi. Yerliler tarafından Türkçe olarak söylenen ve Marr'ın Rusça'ya çevirdiği *Günlük*'teki ifadeler buna tanıklık etmektedir.

II. N. Y. Marr'ın Türkiye'ye Davet Edilişi ve Türk Dil Devrimine Katkısı

N. Y. Marr, Akademik A. N. Samoiloviç ile birlikte Türkiye Hükümeti'nin davetlisi olarak 1933 yılında Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaret uzun bir aradan sonra onun Türk dünyasına tekrar dönmesine neden olmuştur. Değişik yayınlarda tefrika edilen ve daha sonra *Doğu Akdeniz Bölgesine Dilbilimsel Seyahat Üzerine* başlığıyla kitaplaştırılan çalışmasında Marr seyahatla ilgili izlenimlerini kaleme almıştır. Araştırmacı, yeni Türkiye hükümetinin gerçekleştirdiği reformların hemen hemen her yönüne derin projeksiyonlar tutmuştur. Marr, Ankara'da Osmanlı fesinin gözükmeyişine şaşırmıştır. Türban, bakişlardan çekinilerek saklanmaktadır. Türbanlı kadın sanki müzede saklanan

bir eşya gibidir (Marr, 1934a: 13), demektedir. Türkiye’deki yaşamın her alanıyla ilgilenen bilim adamı, okullarda kullanılmaya başlanan Latin alfabesinin “devrimci yaratıcılığın bir göstergesi” (Marr, 1934a: 14), olduğunu düşünür. Yukarıdaki çalışmasından yapılan alıntıdan da anlaşılabilceği gibi Marr, Türk edebiyatının Türkiye’nin kültürel kimliğini oluşturmadaki yeni rolüyle de yakından ilgilenmiştir. Araştırmacının edindiği bilgilere göre ülkede *Çocuklar İçin Tarih Kitabı* adında yayınlar mevcut olup bu yayınlarla toplumun her tabakasına, sadece genel tarih alanında değil, aynı zamanda ülkenin maddî kültürüne dair bilgiler de ulaşmaktaydı. Marr, sözkonusu kitaplar serisine, tarihçi Ahmet Refik’in “*Mimar Sinan*” başlıklı broşürünü örnek göstermektedir. Marr, Mimar Sinan’ın XVI. yüzyılda inşa ettiği yapıların çokluğuna şaşırır ve sözkonusu kitapta adları verilen yapıların listesinin tam bir çevirisini de yapar; “81 cami, 51 mescit, 55 medrese, 26 darülkura ve dersane, 12 imaret, 2 hastahane (darüşşifa), 6 su kemeri, 8 köprü, 18 kervansaray, 6 mahzen, 33 saray, 36 hamam, 27 türbe ve çeşme” ve ekler; “Bütün bu yapılar güzeldir...” (Marr, 1934a: 25).

Gençlik yıllarında Türkçeye gösterdiği ilginin aynısıyla Türkiye Hükümeti’nin Akademik A. N. Samoiloviç ile kendisine “Türkiye’de yapılan geniş çaplı dilbilimsel çalışmalara katılmak için” yaptığı davete olumlu cevap vermiştir. Marr, bu ziyaret sırasında Türkçeyi daha kapsamlı incelemiş ve kendini tamamiyle Türkçeye vermiştir. Araştırmacının söylediğine göre, onun başkent Ankara’daki çalışması bir ay olarak öngörülen süreden daha fazla olmuştur; “Genel hatlarıyla Ankarada’ki öne çıkan çalışmalarımı paylaşmak isterim. Oradaki çalışmalarım genelde Türkçe ile ilgiliydi” (Marr, 1934a: 27). Marr’ı, Türkçede aşırı boyutlara ulaşmış Arapça-Farsça kelimeleri değiştirmek amaçla malzeme toplama çalışmalarının sürdürüldüğü Türk Dilini Tetkik Cemiyeti’nde görmekteyiz. Sözkonusu Arapça ve Farsça kelimeler Türkçeye feodal-ruhanî kesimler aracılığıyla girmiştir. Diğer yandan Marr, Ankara’da Türk Dilini Tetkik Cemiyetinde, dil meseleleri üzerine büyük bönem taşıyan, özelde Türk diliyle ilgili, dersler serisini bu dönemde vermiştir. Marr’ın burada üzerinde konuşma yaptığı, programda yer alan, konu başlıklarından bazıları şunlardır:

“... VIII. Türkçenin bu günkü durumu, onun çağdaş düşünceyi üretebilme gücü ve kendi kaynak ve özellikleri aracılığıyla gelişme seviyesini yükseltebilmesi.

IX. Etnik ve yer isimleri.

X. Anadolu Türkçesinin dünya dilleriyle ilişkisi: a) Anadolu Türkçesinin eski ve yeni dil sistemleriyle bağlantıları, b) Anadolu Türkçesinin Balkar ve Karaçay lehçelerinde ortaya çıkarılan ve genel olarak Türk Dilleri Ailesi adı verilen dillerle bağlantıları.

XI. Anadolu Türkçesinin dilbilgisel ana hatları, çağdaş bilimsel yaklaşımlarla dil paleontolojisi açısından Türkçenin incelenmesi.

XII. Anadolu Türkçesinin ve genel olarak Türkçenin çağdaş dünya tarihi içindeki konumu (çağdaş dilbilimi açısından)” (Marr, 1934a: 28).

N. Y. Marr’ın Türkiye’de 1928 yılında Latin alfabesinin kullanılmaya başlamasıyla ilgili görüşleri de ilgiye değerdir. Bu konuya ilişkin Marr; “Arap alfabesinin Latin alfabesi ile değiştirilmesi devrimsel ve tarihî açıdan, haklı olarak, büyük bir olaydır, Latin alfabesi ile ortaçağ düşüncesi değiştirilip çağdaş düşünceye geçilmiştir...” (Marr, 1934a: 58), demektedir.

III. Türk Dillerinin N.Y. Marr'ın Yafetik Dil Teorisinde Yeri

N. Y. Marr'ın diğer dünya dillerine ilişkin öne sürdüğü tezlerinin yanı sıra, dünya dillerinin oluşumu, gelişimi ve ortak gırtlaksal dil süreciyle ilgili varsayımı çerçevesinde Türk dilleri ile ilgili görüşleri de son derece ilginç ve yeni yaklaşımlar olarak görülebilir.

N. Y. Marr, daha 1920 yılında Türk dillerini şu şekilde nitelendirmiştir: “Çok geniş coğrafyayı kapsayan Türkoloji çok hacimli bilimsel malzemeye sahiptir. Türkoloji, Türk dilleri söylemlerinin çok çeşitli tipolojileri ile temas kurmuştur ve dahası Türkçe, genel Kafkasya çevresine akın edip bazı yerlerde karışık olan alt-türlerini oluşturmuştur” (Marr, 1920; Marr 1933: 96). Daha sonra Marr Türkolog-dilbilimcilerin içine kapanık olduklarının altını çizip şunu ifade etmiştir: “Onlar ancak Türkçe ile tipolojik açıdan zaten yakın olan gırtlaksal yapıli dillerle ilgilenmişlerdir. Bunlar da Macar-Fin Dil Ailesi’dir” (Marr, 1920; Marr 1933: 96). Ardından Türkologları eleştirerek, sözkonusu dar alan içerisinde önceliğin Türkologlarda değil, Macar-Fin Dilleri’nin araştırmacılarında olduğunu eklemektedir. Bu münasebetle Marr, “Bilim insanlarının, Türk dilleri ile tipolojik açıdan ilişkili olduğu varsayılan Kafkas dillerini yakınlaştırıp onları ‘Turan Diller Ailesi’ adı altında topladıklarında Yafet Diller Ailesi’ne giren yerli Kafkas dillerinin yapıları hakkında fikir sahibi olmadıklarından söz etmektedir (Marr, 1920; Marr 1933: 96), demektedir. Türk dillerinin tipolojik açıdan diğer dil sistemleriyle evrimsel bakımdan yaklaşması meselesiyle ilgili görüşü geliştirirken Marr şöyle demektedir, “Son yıllarda yarı-Kafkas ve melez olan Yafet Dilleri Ailesine giren Ermenice’yi incelerken bazı bilim adamları, ki onların diğer Kafkas dilleri hakkındaki bilgileri de kısıtlıdır, Türkçe ile sözkonusu olan ortak kelime ve deyimleri keşfetmeye başlamışlardır. Sözkonusu kelimeler eskiden bu yana Ön Asya kültürlerine nüfuz etmiş kelimelerdir” (Marr, 1920; Marr 1933: 96). Marr, Yafetik Diller üzerindeki çalışmaların derinleştirilmesinin “diğer dil sistemleri ile olan etkileşim ve bağlantı meselesini çözmeden” olanaksızlığından söz ederken, “sadece kültürel ve tarihi değil ayrıca etno-kültürel genetik ilişkileriyle, bunlar başlangıçta genel olup sonraları özeldir, şu üç dil ailesinin de Yafetik Diller Ailesine girdiğini göstermektedir. Bu dil aileleri şunlardır: Sami, Hindu-Avrupa ve hatta Türk Dilleri’dir” (Marr, 1920; Marr 1933: 97). Aynı dönemde Tabasaran (Dağıstan dillerinden, ç.n.) dilini; “kesin bir şekilde Yafetik dillerle Türkçenin karışımından oluşan melez bir dil” (Marr, 1920; Marr 1933: 97), şeklinde tanımlamaktadır. *Yafetik Kafkasya* adlı çalışmasının 1923’te yayımlanan Almanca baskısının önsözünde melezleşmenin ve kesişmenin rolüne ilişkin şunları belirtmiştir: “Dilsel melezleşme sorunu salt Batı Avrupa Dillerinin Yafet Diller Ailesi ile karışımı sorununu değil, aynı zamanda kısmî olarak Türkçeyi ve onun Yafet Diller Ailesi’nden olan ve olmayan dillerle melezleşme konusunu da kapsamaktadır” (Marr, 1920; Marr 1933: 150). Görüşlerini ispatlamak amacıyla akademik A. N. Samoiloviç’in çalışmasına atıfta bulunmaktadır. Öyle ki; Samoiloviç, “hem Kafkasya’da konuşulan hem onun dışında yaygın olan bazı Türk dillerinde günlerin isimlerini, değişik unsurları, ortak noktalarını tespit etmiştir. Bu benzerlikler inkar edilemez ve yine sadece Kafkasyalı Yafetiklerin basit bir komşuluk etkisine indirgenemez” (Marr, 1920; Marr 1933: 150), demiştir.

1925 yılında Fransa’da yayınlanan *Yafetik Derleme* adlı çalışmasının sonuç bölümünde Yafetik Teori’yi aşama aşama sonuca bağlarken şunları demiştir: “Çuvaşlar,

Yafetik ulusların çevresini genişletmişlerdir, bizler Türk grubuna yaklaştık. Türk dilleri salt gırtlaksal yapı aşamasında olan Yafetik Diller dalından ayrılmış gırtlaksal yapıli diller grubuna girmektedir” (Marr, 1920; Marr 1933: 196). Böylece, sözkonusu dönemde (1925-1926) Marr, Çuvaşça’nın Yafetik Diller Ailesi ile bir ilişkisini ortaya koymuştur. Bu konuda yayınladığı *Çuvaşlar: Volga’daki Yafetler* adlı çalışması büyük bir önem taşımaktadır (Marr 1935a: 323). Adı geçen çalışmada, Çuvaşça’nın Türkçe ile yakınlığı olgusunun kesin bir şekilde altını çizmiştir ve ayrıca şunu da eklemiştir; “Çuvaş dili, Yafetik dillere sıkı bağlarla bağlı bir gruptan korunan tek dildir, bu dilden sonraları Türk dilleri oluşmuşlardır” (Marr 1935a).

Çuvaşlar: Volga’daki Yafetler adlı çalışmasının ardından 1927 yılında “Pod Znamenem Marksizma” (Marksizm Sancağı Altında) adlı dergide (N 6, s. 18-20) “Dillerin ve Ulusların Coğrafi Dağılımı ve Türk Dili’nin Oluşumu Meselesi” başlığı altında diğer bir çalışması yayınlanmıştır. Sözkonusu iki çalışmada öne sürdüğü oldukça yeni yaklaşımlar ve ilginç varsayımlar Türkoloji sahasında yeni dönüşüme neden olmuştur. Bizler burada, yukarıda sözü edilen Türkoloji alanındaki son derece önemli olan iki çalışma üzerinde durmayacağız. Zira ilgili okurun A. N. Samoiloviç’in yukarıda sözü edilen makalesi ile tanıştığını varsaymaktayız. Sözkonusu makalede yazar bu iki çalışmayı ayrıntılı olarak işlemiştir. Aynı zamanda Samoiloviç bu makalesinde, ‘Akademisyen N. Y. Marr’ın öncü fikirleri’nin geniş açıklamasını verirken; “bu fikirlerin çağdaş Türkoloji için temel koyucu olduklarının” (Samoiloviç, 1935c: 112-120) altını çizmiştir.

İslam kültürü ile beraber, feodal-ruhanî çevreler aracılığıyla Arapça ve Farsça kelimeler Türkçeyi istila etmiştir, diyen N. Y. Marr’a göre; “Arapça bütün Müslüman kültürlerin temelidir” (Marr 1935a: 108), fakat, edebiyat Türkçesi Arapça kelimelerle o kadar dolmuş ki, toplumun geniş kitleleri bunu anlamaz hale gelmiş ve bu olgu asırlar boyunca kültürün halk arasında yayılmasını olumsuz yönde etkilemiştir. Marr, egemen feodal-ruhanî kitlelerin sebep olduğu hazin sonuçları göz önünde bulundurarak şunun ayırdına varmıştır: “Türkçeyi önceki devirlere, geniş halk kitlelerinin canlı dilinden koparılmış Arap ve Fars dillerinin tabakaları taşımıştır” (Marr 1934a: 10).

“Türkiye’nin ulusal kalkınmasını” gerçekleştirme olgusunu değerlendirirken N. Y. Marr Batı’nın Türkçeye gereken ilgiyi göstermediğini, önceliği diğer iki Müslüman dillere verdiğini belirtmektedir; “Avrupa’daki bilimsel-araştırma alanında Arapça ve Farsça’ya gösterildiği kadar Türkçeye ilgi gösterilmemektedir” (Marr 1934a: 10).

N. Y. Marr, burjuva bilim adamlarının bütün ilgilerinin sadece yazılı dillerin araştırılmasına yönelik oluşuna ve canlı olan ulusal konuşma dillerinin gözardı edilmesine haklı olarak üzülmemektedir. Sözkonusu olguyu şu şekilde ifade etmiştir; “İşte bu yüzdendir ki yazı dilleri, Arap ve Fars edebiyatları, Türkçede özel bir sosyal yapı tarafından üretilen Arap ve Fars adı verilen yapılar, Türkçe ile ilişkileri hiç dikkate alınmadan yüksek dereceli batılı bilim adamlarının dilbilimsel, daha doğrusu, filoloji çalışmalarına girmişlerdir, milli Türkçe ise sonraki yapıların altında gömülü kalmıştır” (Marr 1934a: 92).

Türkiye’de iken ulusal dilin (Türkçe) tesbitinin araştırılması meselesiyle tanıştıktan şu olgunun altını büyük bir takdirle çizmiştir; “Türkiye, Avrupalıların bu öğretisiyle

bağlarını kopartıp Türkiye'nin lideri olan Mustafa Kemal'in önderliğinde kendi Ana dilleri olan Türkçeyi, onun gözardı edilen temel özelliklerini, eski Anadolu Dilleri ile tarihsel bağlarını araştırmaya yönelik bağımsız devrimci çalışmalar başlatmıştır. Anadolu Türkiye'sinde konuşulan eski diller arasında öncelikle Hitit ve Lidya dilleri belirtilmelidir" (Marr 1934a: 92). Hemen ardından; "ulusal dillerinin büyük çeşitlilik" olgusunu vurgularak, bunların kendi tarihsel devinimleri içinde oldukça az oranda incelendiklerini belirtir. Marr'a göre; "...kendi özellikleri ve köklü değişimleri bağlamında bu diller arasında en az araştırılan dil Türkçedir" (Marr 1934a: 92).

"Dillerin ve Ulusların Coğrafi Dağılımı ve Türk Dilinin Oluşumu Meselesi" adlı çalışmada N. Y. Marr tarafından daha 1927 yılında öne sürülen ve Türkoloji'nin temel meselelerinden olan "Türk Dillerinin Ortak Gırtlaksal ve Dil Üretimi Sürecindeki Konumları" konusu Marr'ın 1934 yılında yayınlanan "Doğu Akdeniz Bölgesine Yapılan Dilbilimsel Seyahat Üzerine" adlı son çalışmasında da işlenmiştir. Burada Marr, kendisine özgü kategorik tarzı ve açık sözlülüğü ile şunları dile getirmiştir; "Söz konusu Akdeniz Bölgesi'ndeki çalışmamızın ve aynı amaçla Yunanistan'daki, öncelikli olarak Girit ve Knosos adalarındaki çalışmamızın, sonucunda elde edilen malzemeler ışığında Yunan-Roma dünyası oluşmadan, Yunanca ve Latince dilleri ortaya çıkmadan önce **Türklerin Akdeniz havzasındaki varlıkları olgusu araştırmamızın çıkış noktasını oluşturmuştur. Söz konusu çıkış noktasını algılamadan Türkiye ve Avrupa Medeniyeti'nin beşiği varsayılan Akdeniz bölgesinin tarihini incelemek imkansız görünmektedir.** Akdeniz meselesi; bu tarihle ilgili bilgilerimizin şu anki aşaması itibariyle Türkiye meselesidir" (Vurgu bizim, S. C.) (Marr 1934a: 11-12). Daha sonraları bu meseleye değinirken yukarıda belirtilen çalışmasına referansta bulunarak; "Türkler ilk önce Akdeniz bölgesinden Asya'ya doğru göç etmişlerdir ve eğer ciddi olarak Türkler'in asıl anavatanından söz edilecek olunursa bu, Orta Asya veya Kuzey Yakutistan değil, Akdeniz'dir" (Marr 1934a: 55-56), diyecektir.

Batılı burjuva bilim adamları tarafından Türklere ilişkin yapılan, ki bu, kökenini Oryantalist Huart'tan alır, "cahil ve barbar" (Marr 1934a: 19) türünden nitelendirme ve tanımlama biçimlerini Marr delillerle kesin bir şekilde yadsımakta ve onların klasik dillere olan aşırı ilgilerinin altını çizmekte ve eklemektedir; "Dile ilişkin yeni öğreti, fetişize edilmişlere değil; aksine onların (Latince ve Yunanca'ya S. C.), kendi konumları olarak tarihî kategorilerinin ayrılışına dair bir konum ileri sürmektedir". Türkçe konusunda ise N. Y. Marr şunları ifade etmektedir; "Türk Dili, Yunan mucizesinin yanında yer alma noktasında her türlü temeli olan önemli bir mesele haline gelmiştir" (Marr 1934a: 20-27).

M. Y. Marr, Mustafa Kemal Atatürk'ün ulusal politikasında "temel tez" olarak, onun "medenî uluslar arasında bulunmak ve onlarla eşit haklara sahip olmak için Türklerin tarihi haklarının ve kültürel olgunluklarının kabul edilmesine" (Marr 1934a: 59) dair tezine vurgu yapmakta, Türkleri Akdeniz'in, Avrupa'nın köklü ulusu saymakta ve Türklerin "Latince ve Yunanca'ya olan katkılarına" (Marr 1934a: 56) dikkati çekmektedir. Söz konusu varsayım bağlamında Marr şöyle devam etmektedir; "Gerçekte Türklerin Avrupa kültürünün gelişmesinde rolü, özellikle de Türk ulusunun tarihi oluşumunun veya içinde merkezi kısım olarak Ege Denizi, Ön Asya, tabii ki öncelikle Türkiye ile beraber Küçük Asya'nın dahil olduğu Avrupa, Akdeniz'in erken

dönem tarih kategorisinin tanınması bilimadamları tarafından hem Türk dillerinden hem de yeni dil öğretisinden bağımsız olarak kabul edilmektedir” (Marr 1934a: 60). Türk Dili’nin araştırılması için Yunan ve Roma öncesi ölü dillerin, özellikle de, Lidya yazıtlarına ne kadar önem taşıdıklarının altını çizerek; “Türk Dili’nin tarihi ile ilgili kesin bilgileri elde etmeden, dilleri, Avrupa (Batı) ve Asya (Doğu) dilleri şeklinde sınıflandırmak önceki dil sınıflandırmalarının anlamını kaybetmesine sebep olmaktadır. Çünkü, Türk Dili, salt Berberi diliyle olan ilişkisinden dolayı Afrika dili değil, ayrıca, hem Asya (büyük ölçüde Doğu dili) hem Avrupa (büyük ölçüde Batı Dili) dilidir (Marr 1934a: 49-50).***

N. Y. Marr, Türkiye’de iken bir taraftan bir ulusun dirilişini görmüş diğer yandan da klasik döneme ait kültürel eserlerin büyüklüğünün farkına varmıştır ve burada çalışmak için kendisinde şevk hissetmiştir. Meşhur bir Latin deyiimi olan “Napoli’nin güzelliğini gör de öl” ifadesini N. Y. Marr şu şekilde değiştirmiştir; “Truva’yı gördüm ve yaşamak istiyorum, güncelin yaşamını yaşamak istiyorum” (Marr 1934a: 48). Marr, modern zamanların en önemli sorunlarından birisini Türkçenin incelenip onun verilerinin Yunan ve Roma öncesi ulusların dilleriyle ilişkilendirilmesinde görmüştür. Haliyle, Türkiye’ye gerçekleştiği ziyaret sonucunda yeni dil öğretisi ışığında incelemek amacıyla Türkçeyi daha ayrıntılı bir şekilde öğrenmeyi kendine hedef koymuştur. Ankara’da ders vermek amacıyla yaptığı program bunu doğrulamaktadır ve ayrıca Türkiye’den Leningrad’a bilimsel araştırma için gönderilmesi düşünülen genç araştırmacıları dil inşası konusunda yetiştirme sorumluluğunu kendi yönetimine alması da amaç doğrultusunda attığı önemli bir adımdır. Fakat Marr Türkiye ziyaretinden kısa bir süre sonra ölmüştür.

Sonuç

Yukarıda da belirtildiği üzere, N. Y. Marr’ın dilbilimine ilgisi henüz çocukluk yıllarında, Kordon’dan kaçırılan ve feodal rejimin baskısı altındaki küçük Türk çocukları ve onların anneleri arasında, öz şehri Ozurgeti kentinde, Türkiye’ye çok yakındır (Batum’a, ç.n), ortaya çıkmıştır.. Onun ilk dilbilimsel incelemelerinin objesi Türk dili olmuştur. Son bilimsel gezisi de Türkoloji’nin merkezinde yer alan, çok önemli dilbilimsel ve kültürel-etnolojik sorunların ışığında, Türk diline, onun derinliğine incelenmesine adanmıştır.

Ve bizler Marr’ı, Ankara’da, Türkiye’nin kalbinde, padişahların ve yabancı sömürgecilerin baskısından kurtulan ve Emperyalizme karşı Türk ulusunun verdiği mücadele şartlarında yeni yaşam inşa etmeye çalışan Türk gençliğinin arasında görmekteyiz.

*** Bu makalenin III. kısmında N. Y. Marr’ın çalışmalarında çokça analiz edilen değişik Türk dillerinin sözcüksel malzemelerine özel olarak değinmek isterdik, gerekli malzemeleri de topladık, fakat makalenin kısa zaman dilimi içerisinde yazılmasından dolayı toplanan malzemeler derlenip makalemize eklenememiştir.

Kaynakça

1. Marr, N. Y. (1911). *Ermenice-Gürcüce Filoloji Metin ve Araştırmaları-VII*. St. Petersburg/Rusya.
2. Marr, N. Y. (1933). “Otobiyografi”, *Seçilmiş Eserler-I*, Leningrad: GAIMK.
3. Marr, N. Y. (1934a). *Doğu Akdeniz Bölgesine Yapılan Dilbilimsel Bir Seyahat Üzerine*, Moskova-Leningrad/Rusya.
4. Marr, N. Y. (1920, 1933). “Yafetik Kafkasya ve Akdeniz Kültürünün Oluşma Sürecinde Üçüncü Etnik Unsuru”, *Seçilmiş Eserler-I*, Leipzig, Leningrad: GAIMK, Rusya.
5. Marr, N. Y. (1935a). *Seçilmiş Eserler-V*, Leningrad: GSEİ, Rusya.
6. N. Y. Marr’ın öğrenci dosyası (1935b). *Kapitalizm Öncesi Toplulukların Sorunları*, N 3-4, Leningrad: GAIMK, Rusya.
7. Samoiloviç, A. N. (1935c). *Türkoloji ve Dilbilimine Dair Yeni Öğreti*, XLV - Akademik N. Y. Marr’a, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi, Rusya.

BALKAN DİLLERİNDEKİ VURGUSUZ ÜNLÜ (SCHWA), GAGAVUZCANIN ÜNLÜ SİSTEMİ VE BULGARCANIN ETKİSİ SORUNU

Marek STACHOWSKI (KRAKAU)*

Çev. Beytullah BEKAR**

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 161-168

Öz: Gagavuzca muhtemelen 14. veya 15. yüzyılda Anadolu'daki Türk lehçelerinden Bulgaristan'a taşınmış ve 18. yüzyılda çoğunlukla Moldova'da kullanılmış bir Türk dilidir. Gagavuzca, iki tipik Balkan dili olan Bulgarca ve Rumence ile 700 yıl etkileşim halinde olmasının doğal bir neticesi olarak zamanla Balkan dillerine ait bazı özellikleri bünyesinde geliştirmiş veya onlara benzemiştir. Bunlardan biri de Gagavuzcada vurgusuz ünlü tarzında bir ünlünün ortaya çıkmasıdır. Bu çalışmada Gagavuzcada vurgusuz ünlünün varlığı araştırılacaktır.

Anahtar kelimeler: Slav dilleri, Gagavuz, Türkçe, Balkan dilleri, sesli harf sistemi, dil etkileşimi

1. Giriş

Gagavuzların etnik kökeni ile ilgili sorunlar günümüze kadar hala yeteri derecede araştırılmamıştır. Bunun en büyük sebeplerinden biri Kıpçak unsurların Gagavuz halkının ve Gagavuzcanın oluşumundaki payının ne kadar olduğu konusundaki problemdir. Doerfer (1959: 261f.; 1965 birçok yerde) bu hususta tam ters yönde beyanlarda bulunurken bu sorunu sözlü örneklerle katkı sağlayarak açıklamaya çalışan ilk araştırmacı Kowalski (1933) olmuştur. Bu konuda son önemli çalışma, Gagavuzcanın kelime malzemesini nesnel kıstaslarla inceleyen ve Kıpçakça sorununun pozitif çözümüne imkân tanıyan, ama aynı zamanda da tereddütlü de elden bırakmayan Aydemir (2005) tarafından yapılmıştır (özellikle bakınız Aydemir 2005: 41, 42)¹.

Sorunlardan biri Kıpçakçanın az veya çok karakteristik özelliklerine sahip olduğu kabul edilen bazı sözcüklerin ille de doğrudan Kıpçak halkı yoluyla (Proto-) Gagavuzcaya girmiş olması gerekmediği, aksine ilkin Anadolu'daki Oğuzcaya girmiş olması ve bu Oğuzca ile birlikte Balkanlara gelmiş olması ihtimalidir. Bu husus burada

** Stachowski (Krakau), Marek (2017), "Das Balkanische Schwa, Der Gaguausische Vokalismus und Die Frage Des Bulgarischen Einflusses" *Academie Bulgare Des Sciences Linguistique Balkanique* LVI, 2017- 1, 11-18

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırklareli/TÜRKİYE, beytullahbekar@gmail.com. Gönderim Tarihi: 11.11.2018 / Kabul Tarihi: 18.12.2018

1 Yazar bahsedilen makalede Gagavuzcada ilk seslemedeki görülen birincil **v/*w* veya ikincil *(*g/*g>)* *v/w* önünde bir **o > u*, **ö > ü* değişiminden (**o > u*, **ö > ü* / *__w/v*), bu değişimin Kıpçak dillerine özgü bir değişim olduğundan bahseder. Daha sonra bu değişimi değişik şivelerdeki kullanımlarıyla örnekendirir. Aynı şekilde bu değişimin *Codex Cumanicus*'ta da görüldüğünü belirtir ve örnekendirir. Bölümünde yazar Gagavuzcada az sayıda Kuman-Kıpçak kökenli sözcük olmasının, Gagavuzcada ve kimi Rumeli Türk ağızlarındaki söz konusu değişimini Kıpçakça etkisi olarak görmemize engel teşkil etmemesi gerektiğini aksine bu ses değişimine verilen örneklerin çerçevesinde olayın incelenmesi durumunda Gagavuzcada ve birkaç Rumeli Türk ağızlarında bu ses değişiminin Kıpçakça kökenli olmasının çok muhtemel olduğunu belirtir.

– Gagavuzcanın erken dönemdeki gelişim süreci- ayrıntılı olarak ele alınması gerekir, aksi durumda biz Gagavuzcanın Oğuzca kaynaklı bir dil olduğu ve Gagavuzların atalarının Osmanlıların bu toprakları fethi zamanında -yani 14.-15. yüzyıllarda-Bulgaristan’da kaldıkları ve 18. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir bölümünün bugüne kadar yaşadıkları Moldova’ya (Besarabya) göç ettikleri hususunda hemfikir olamayız². Bu, başka ifade ile şu anlama gelmektedir: Gagavuzca yaklaşık 700 yıldan beri doğrudan Bulgarca ve Rumence, daha doğrusu Moldovanca ile temas halindedir. Bu dillerin Gagavuzca’yı derinden etkilemiş oldukları yönündeki varsayımlar bu yüzden son derece doğaldır ve Gagavuzcanın zaman içinde bir miktar Balkanlaşmış olduğu yönündeki düşünceler de akla ve mantığa yatkındır. Bu hususta cümle yapısıyla ilgili örnekler kolaylıkla verilebilir. Örnek: Gagavuzca ¹: *Bân istiyırım sizä annadıym benim istorıyamı*. ‘Ben istiyorum size anlatayım benim hikâyemi’ (Pokrovskaya 1976: 239) harf harf “ben istiyorum size [yönelme hâli] anlatayım [*annadıym*]...” bunun anlamı: “ben istiyorum size anlatayım....”. Az ya da çok miktarda morfolojik etkilenmelerle karşılaşmanın ihtimal dahilinde olduğunu Moldovanca şu kelime göstermektedir: *cîplîmyplî* “tuz zemin”, Gagavuzcaya *sêrêturê ~*sêrêtury olarak geçmemiş olup Slavcadaki (burada Bulgarca anlamında) –a yapısıyla, yani sêrêtura olarak adapte edilmiştir. Bunun için Gagavuzca *altınkı* “alttaki” ve *önümkü* “öndeki” (Stachowski 2016:273) sözcükleri de vermek isterim.

2. Özkan’ın Grameri

Nevzat Özkan (1996: 42) Bulgarcadaki <ъ> ve Moldovancadaki <э> harfleri gibi telaffuz edilen Gagavuzcadaki <э> (= bugün <ê>) sesinin –1991 yılında Kayseri’de gerçekleştirilen Türk Dünyası Kurultayında Valentina Kotenko’nun “Gagavuz Fonetığının Bazı Problemleri” adlı çalışmasını da kaynak göstererek - Gagavuzcaya 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar geçen süre içinde Bulgarcanın etkisiyle girdiğini iddia etmektedirⁱⁱ. Fakat bunun nasıl mümkün olabileceğini açıklamamaktadır. Bir dile dış etkilerle girmiş olan bir sesin, geldiği dilden değil de kendi dil özelliklerinden dolayı dönüşerek kullanılmaya başlaması nasıl mümkün olabilir? Daha henüz 14.-17. yüzyılda Gagavuz edebiyatı oluşmamışken, bu hadiseyi nasıl tarihlendirebiliriz? Bunun kesinlikle Moldovancanın etkisiyle oluşmadığını nereden bilebiliriz?

Ayrıca Özkan’ın eserinde, ileride değineceğimiz, daha başka bazı yadırganacak tezler bulunmaktadır. Fakat biz burada çalışmanın temel sorunu üzerinde duracağız:

Acaba Gagavuzca; Arnavutça, Bulgarca, Rumence ve Moldovancadan oluşan Balkan dil birliğinin yeni bir üyesi olmasına neden olan bir vurgusuz ünlü mü geliştirmiştir?

Bununla birlikte bu çalışmamada Özkan’ın çalışmasıyla açıklamakta zorlandığım iki sorun bulunmaktadır:

2 Stachowski’nin burada ifade ettiği husus Gagavuzların kökeni hakkındaki üç katman teorisinin içindeki ikinci katmandır. Nevzat Özkan Gagavuz Türkçesi Grameri adlı çalışmasında Gagavuzların kökeni hakkındaki görüşlere ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. T. Kowalski, H. Güngör ve M. Argunşah, Gagavuzların üst üste üç tabakadan meydana geldikleri görüşünü savunmaktadırlar. Bu görüşe göre en eski tabaka kuzeyden gelen Türk topluluğunun kalıntısıdır. İkinci tabaka Osmanlı öncesi Anadolu’da bulunan ve kuzeye göç eden Türk kolonileridir. Bunlar, II. İzzeddin Keykavus’la ve Sarı Saltuk ile birlikte Balkanlar’a geçen Türk kolonileridir. Üçüncü tabaka ise Osmanlı zamanında buraya göç eden Türklerdir.

1.) Özkan, kendi görüşüne göre *a* ve *ı* arasında telaffuz edilen, bununla birlikte *ı*'dan daha çok *a*'ya yakın bir noktada olan –ama kitabının hiçbir yerinde bununla ilgili kanıt bulunmayan- Gagavuzcadaki vurgusuz ünlü için <â> işareti kullanıyor. Fakat Gagavuzlar arasında yıllarca yaşamış, araştırma yapmış ve konuşma dillerine hâkim olan Kowalski ve Zajackowski'nin bu ses için neden daima ön damak sesi olan <e> kullandıklarıyla ve de Gagavuzların bu sesi tek sesli olan *a*-'ya yakın bir ünlü ile göstermedikleriyle hiç ilgilenmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız 4. bölüm.

2.) Özkan'ın çalışmasındaki diğer bir problem ise Gagavuzca, Moldovanca ve Rusçadaki <ɔ>'nin aynı ses değerine sahip olduğu yönündeki kabuldür. Başka bir deyişle Özkan, Gagavuzca ve Rusça <ɔ> harfinin Moldovancadaki vurgusuz ünlü ile aynı sese denk geldiğini kabul etmektedir. Bunun sonucu olarak da Kiril alfabesiyle yazılmış metinlerdeki <ɔ> harfini -Rusça kelimelerdekileri de- <á> olarak transkripte etmektedir.

Genel olarak bakıldığında Özkan'ın Slav dilleri hakkındaki bilgisi yetersiz. Bu hususta eserinde yalnızca az sayıda Rusçadan örnekler verilmiştir (Bu örnekler de şu soruyu doğurmaktadır? Gagavuzlar yüzyıllarca Bulgaristan'da yaşayıp da Rusya'da yaşamamalarına rağmen acaba neden Özkan'ın çalışmasında daima Rusça kaynaklı Slav dillerine ait örnekler bulunuyor):

Gag. *aároport* (< Rus. *aárport* [!, -aá- ve -rp- ile] < İng. *airoport*) [!, -rop- ile] 'havalimanı' (Özkan 1996: 225);

Gag. *artikul* (< Rus. *artikul*) 'boğumlanmak' [!] (Özkan 1996: 227)

Gag. *çemodan* (< Rus. *çemodan*) 'saat' (Özkan 1996: 231)

Gag. *şaşki* (< Rus. *şaşki*) 'bir çeşit oyun' (Özkan 1996: 256)

Gag. *şnurki* (< Rus. *şnur*) 'bilgi' (Özkan 1996: 256).

Buna ek olarak Özkan aynı çalışmasında (1996: 264) Gagavuzca <ɔ>'nın (a) Şimdiki zaman ekinde –*ár* = Türkiye Türkçesi –*ıyor*; (b) Rusçadan alıntı kelimelerde ve (c) Fransızcadan Rusçaya, oradan da Gagavuzcaya girmiş kelimelerde meydana geldiğini belirtmektedir. Bulgarcanın etkisiyle oluştuğu ileri sürülen <ɔ>'nın Rusça alıntı kelimelerde ve Gagavuzca şimdiki zaman ekinde görülmesi –şimdiki zaman eki de Gagavuzcanın konuşulduğu tüm bölgelerde aynı özellikte değildir: Güney Gagavuzcada ek –*ıy*, –*ıy* (< –*ıyor*; – *ıyor*), örnek *al-ıy* 'o alıyor', *ver-ıy* 'o veriyor' şeklindedir (Pokrovskaya 1976: 237)- <ɔ>'nın aslında hiçbir zaman Bulgarcanın alınmadığı demek olur bu (b) ve (c) maddeleriyle uyusmaktadır. Elbette bunların hepsine inanmak son derece güçtür.

3. Telaffuz ve Köken

Kiril alfabesindeki <ɔ> harfinin Gagavuzların bugünkü kullanmış oldukları Latin alfabesindeki –her iki bileşeni vurgusuz ünlü olan ikiz ünlü olarak telaffuz edilen, bazen de, (yarı) uzun tek ünlüye dönüşebilen- <ê>' ye karşılık geldiği bilirse Özkan'ın tezinin güvenilirliği daha da azalmaktadır. Gagavuzcanın değişik ağızlarında fiil çekimlerinin gerçekte nasıl telaffuz edildiğini bilmek; yapay olarak adapte edilmiş yazı formundan veya bu telaffuzlar için yazıda kullanılan sembollerin genellikle tutarsız olmasından dolayı gerçekten güçtür.

Pokrovskaya gramer kitabının bir yerinde bu sesi iki şekilde <ыэ>/<ă> transkripte etmektedir (1964: 27). Bu bilginin nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamamaktadır. Böyle bir ikiz ünlünün ilk ünlüsünün geniş ünlü olduğu durumlarla nadiren karşılaşmaktadır (bakınız <ăe> gösterimine M. Çakırⁱⁱⁱ). Muhakkak ki Çakır'ın kullandığı <ă> ve Pokrovskaya'nın kullandığı <ă>, söyleyiş olarak *a* ve *ı* arasında bulunan bir dar *a*'ya işaret etmesi gerekir.

Aslında bu ilginç sesin gelişim süreci şimdiki zaman ekindeki *-y-* 'nin^{iv} *-a/ıyör ~ -e/ıyör* (dudak uyumuna bağlı olarak değişik şekillerde) erimesi ve bunun neticesinde iki hecedeki ünlülerin yığılmasıyla oluşmuştur: iki hece > ikiz ünlü > tek ünlü. Öyle görülüyor ki bu gelişim süreci bu ekle kurulan şimdiki zaman çekiminin yüksek frekansta olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu ünlü birleşmesinden önce iki değişim süreci gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki kendisini takip eden *-o-* = [ɔ]'nın çıkış noktasının öne kaymasına neden olan *-y-* 'nin damaksıllaştırma etkisi (tabloya bakınız). Fiil ve bu nedenler zarf-fiil eki art damak ünlülü ise *-o-* orta damak (> *-ə-*, yaklaşık *mach-ən* gibi), fiil ve bu nedenle zarf-fiil eki ön damak ünlülü ise *-o-* ön damak ünlüsüne (> *-e-*) dönüşür: *-a/ıyər -e/ıyər*.

Değişime uğrayan vokallerin dağılımı:

(ön damak)	(orta damak)	(art damak)
		ı
		ɤ
ɛ	ə	ɔ
		a

İkinci adım ise birinci ünlünün telaffuz noktasının daralmasıyla ilgilidir. Bunun neticede [ɤ] ünlüsü oluşmuştur. Burada yeni ünlünün, zarf fiil eki *-a*'nın daha dar telaffuz aynı şekilde zarf-fiil eki *-ı*'nın da daha geniş telaffuzuyla oluşmuş olabileceğinden, bugün bu ses <ă> ile aynı ölçüde <ɪ> ile de gösterilebilir. <ă> bu amaçla daha yaygın olarak kullanıldığı için ben de bu işarete bağlı kalacağım (ve bu sebeple de bu sesin ön damakta oluşan karşılığı için <ě> kullandım).

Bu iki gelişim aşamasından sonra *-ăyər* ve *-ěyer* eklerinin telaffuzuna bakalım. İki ünlünün üst üste gelmediği bir dilde hızlı telaffuzdan dolayı *-y-* erirse, *-ăər*; *-ěer* şeklinde iki ünlünün art arda gelmesine, bu da çift ünlülü olan *-ăər -ěer*'in ünlüsünde ikili telaffuza sahip tek ünlülü bir ünlüye dönüşme eğilimi görülmesine neden olur. Bir sonraki adım muhtemelen tam bir tek ünlülük olacaktır. *-g*³ dizilişine geri dönmeyen *-y*-li dizilerde kaynaşmas neticesinde oluşan tek ünlüler normalde uzundur (daha doğrusu yarı uzun) ve uzunluklarını korurlar. Ayrıca *-ăər* > *ə:r*; *-ěer* > *-e:r* şeklinde tek ünlüye dönüşürler ama **-ər ~ *-er* olarak kısaltılmazlar. Ama tam olarak emin olmadığımız nokta ise *-y-* kaynaşmalarına yalnızca ön damak ünlüler arasındaki örneklerine rastlanmasıdır^v.

Olayın yazım boyutunu ilgilendiren safhada ise şimdiki zaman eki üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunun en basit örneği ünsüzle biten fiil köklerinde görülür –bu tür fiillerde yapı gayet açıktır: *bak-* “bak-” > *bak-êr* [*-ăər*] ‘o bakıyor’.

3 -g- için dipnot 2'ye bakınız.

Biraz daha karmaşık olan yapılar ise dar ünlü ile biten yapılardadır. Örnek: *tanı-* ‘tanı-’ > *tanı-êr* ‘o tanıyor’. Aslında burada yapı ‘*bak-êr*’ yapısıyla aynıdır. Fakat fiilin sonundaki *-ı-*, ikiz ünlü **ıê*’nin bir parçasıymış gibi yanlış algılanmış bu durumda da *ê* daha önce tek ünlü olarak telaffuz edilmiş olarak kabul edilebilir: yani **[ta’ni-^âər]* değil, *[ta’ni-ər]*. Modern Gagavuzca metinlerde <okuyê> = *okuyêr* ‘o okuyor’^{vi} şeklinde yazımlar görülmesi ve genel olarak Türk dillerinin ünlü boşluğunun oluşmasından kaçınmaları hesap edilirse <tanîê> ‘in gerçekte <tanîyê> = tanîyêr *[ta’ni-yer]* olarak telaffuz edilmesi beklenir. En zor açıklanan ise sonu geniş ünlülü fiillerin telaffuzudur: örnek: *başlâ-* ‘başla-’ > **başlâ-êr* > *başlêêr* ‘o başlıyor’. Burada *-êêr* ünlü sırasının *[-^âər]* veya *[-ə:r]* şeklinde mi telaffuz edildiğini ben ayırt edemiyorum. Telaffuzdan bağımsız olarak; kelime kökündeki son ünlünün, ekin başındaki ünlü ile iç içe girmesi buradaki bitişkenlik özelliğinin yitirmiş olduklarına dikkat edilmelidir.

4. Gagavuzca <ɔ> = <ê>, Şimdiki Zaman Eki ve Gagavuzların Ata Yurtlarıyla İlgili Sonuç

Bu durumda Gagavuzcadaki <ɔ> = <ê> ile ilgili Balkan dillerinin etkisinden bahsetmek için hiçbir sebep yoktur. Bu şekilde gösterilen ses gerçekte kelimelerin bazı yerlerinde ve Gagavuzcanın bazı ağızlarda uzun veya yarı uzun telaffuz edilmeye eğilimli iki hecenin daralmasıyla oluşmuş bir ikiz ünlüden ibarettir. Dahası Gagavuzcadaki ikiz ünlü Arnavutça <ê>, Bulgarca <ъ>, Rumence <ă> ve Moldovanca <ɔ> gibi tek bir nefeste telaffuz edilemez ve yalnızca tek bir ekte görülür. Ayrıca Gagavuzca <ɔ>, Moldovanca <ɔ> ve Rusça <ɔ> arasındaki benzerlik yalnızca yazımdadır ve dolayısıyla da tamamen sunidir.

Aslında <ɔ> = <ê> harfinin iki işlevinden söz etmek gerekir: 1. Şimdiki zaman ekinde olduğu gibi kendi bünyesinde ikiz ünlü bulundurması. 2. Yabancı kelimelerdeki tek sese karşılık gelen e (Gagavuzca *aéroport* ‘havalimanı’, *égoist* ‘egoist’ vb.)⁴. Gagavuzcadaki <ɔ> ~ <ê>’nin ikinci durumdaki işlevi Rusçadaki <ɔ> ile benzerdir, Gagavuzcadaki birinci durumdaki ses değerinin ise diğer Balkan dillerinde karşılığı yoktur.

Baş tarafta değinildiği üzere Gagavuzların ve dillerinin kökeni hala tam olarak net değildir. Atalarının ilk önce Bulgaristan’a geldikleri hususunda kimsenin şüphesi yoktur. Zor olan ise Bulgaristan’a nereden geldikleri sorusudur. Bunun aydınlatılması için şimdiki zaman ekinin fonetik gelişim süreci kısmen de olsa yardımcı olacaktır.

Gagavuzcadaki *-eyor* > *-êyer* değişikliği iki süreç içermektedir: *o*’nun düzleşmesi ve *e*’nin daralması. Gagavuzcadaki ile birebir örtüşmese bile şimdiki zaman ekindeki bu gelişim sürecine yalnız Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu’da görmek mümkündür: Doğu Anadolu’da *-iyer* ve *-êr*, Kuzeydoğu Anadolu’da *-iyêr* ~ *-iyir* ~ *-i* şeklinde görülür (Karahan 1996: 53). Burada Doğu Anadolu kavramı ile şu illeri içine almaktadır: Şanlıurfa+ Diyarbakır+ Elazığ+ Erzincan+ Trabzon’un güneyi. Buna karşın Kuzeydoğu Anadolu ise şu illeri içine alır: Trabzon+ Rize+ Artvin. Bu illerde

4 Yazar burada ê için nicht jotiertes e tanımını kullanmıştır. Rusçada bazı ünlü işaretleri -E [je], Ê [jo], IO[ju], Я [ja]- bulundukları yere göre [j]’li telaffuz edilirler: яма - [jama], fakat мята [mata] gibi. Bunlara jotierende vokale denir. Fakat alınma kelimelerdeki ê [e] tek ses olarak telaffuz edildiği için nicht jotiertes e olarak tanımlanmıştır.

bugüne kadar (Trabzon ve Rize hariç) zarf fill *-a* ile oluşturulmuştur. (Karahan 1996: Harita 24, fakat karşılaştırmız harita 21 ile).

Bu gerekçelere dayanarak -fakat büyük bir dikkatle- Gagavuzların kökenini oluşturan bir grubun Doğu Anadolu'dan, Şanlıurfa ve Trabzon hattının doğusunda kalan ve büyük ihtimalle bugünkü Trabzon ve Rize il sınırlarına dâhil olmayan bir ağız bölgesinden geldikleri varsayılabilir. Gagavuzların atalarının 14. yüzyılda Anadolu'dan göç ettiği zamanki Türkiye Türkçesi ağızlarının fonetik hususlarının bugünkülerle farklılıklar gösterebilmesi dikkatli olunması gereken husustur.

5. Gagavuzcanın Ünlülerinde Görülen Balkanlaşma

Diğer bir durum ise Gagavuzcanın Balkan dillerine bir tür yakınlaşmasından -Balkan dillerinin etkisinden daha çok rastlantıya bağlı olarak- söz edilebilir. Bu konu ile ilgili farklı bir yerde yazdığım için (Stachowski 2016: 3) burada yalnızca kısaca özetlemek istiyorum.

Daha önce bahsedilen Türkçenin bu eğilimi - *a* ünlüsünün biraz daha dar, *i* ünlüsünün biraz daha geniş (ve hatta vurgulu hecelerde de) telaffuzu- Gagavuzcanın bazı ağızları arasındaki yönelme hâli (*-a*) ve belirtme hâli (*-i*) ekinin telaffuzları arasındaki farkın çok az veya hiçbir şekilde fark edilmemesine neden olmuştur. Bunun neticesinde Gagavuzcada en azından işitsel olarak Balkan dillerindeki vurgusuz ünlüyü andıran, yönelme hâli ile belirtme hâli arasında bir ayımsızlaşmaya⁵ neden olan [ɤ] ünlüsü türemiştir. Gerçi son süreçte Balkan dillerinde görülen yönelme hâli ve ilgi hâli arasındaki benzeşme olayı aynı olmamasına rağmen her iki süreçte de yazımda isimlerdeki yönelme hâlinin kaybolması durumu vardır.

6. Bulgarcanın Gagavuzcaya etkisi ve araştırmalarla ilgili tespitler

Gagavuzlar yüzyıllar boyunca Bulgarlarla ve nihayetinde Rumenler ve Moldovalılarla birlikte yaşamalarına rağmen Gagavuzcanın ünlü sistemi ve kelime çekimi Balkanlaşmamıştır. Yapısal olarak açıkça yazıda gösterilmiş olan yönelme hâlinin kaybı gibi bireysel olgular (Gagavuzcanın standart yazı diline girmiş olsa da) oldukça rastlantısal benzerliklerdir. Diğer taraftan Gagavuzcanın söz varlığında, anlatım biçiminde ve de söz diziminde çok net olarak Balkanlaşma örnekleri^{vii} bellidir ve bazı Balkan dillerine ait kalıplar Gagavuzcayı derinden etkilemiştir.

Balkanlar üzerine araştırma yapan araştırmacılar tarafından Gagavuzcanın yeterince araştırılmaması çok üzücü olan husustur. Schaller (1975) ve Solta (1980) çalışmalarında Osmanlı Türkçesine bölüm ayırmalarına rağmen bu çalışmalarında Gagavuzcaya bir defa bile kıyısından köşesinden değinmemişlerdir. Bununla birlikte Gagavuzca, Balkan dillerinden olmayıp Balkan dilleri ailesine geçiş safhasında bulunan geçiş sürecini temsil etmektedir. Ayrıca Balkanlaşma sürecinin gelişimi

5 Synkratismus (ayımsızlaşma): Bir biçimin birden çok işlevin anlatımı olması. Kimi bağlamlarda biçimsel özdeşliğin ardında anlam ayrılığıyla karşılaşılır. Bir başka deyişle, iki değişik anlam tek gösterenle anlatılır. Örneğin Latince *rosis* hem "güllere", herii de "güllere, güllerden" anlamına gelir, çünkü yönelme durumuyla çıkma durumunun çoğulları bu dille özdeş biçimlere (*-is*) bürünür. (Berke Vardar (2002), Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Multilingual)

ile ilgili araştırmalar bize geçmişteki Balkan dillerinin etkileşimleri hakkındaki fikirlerimizi artırmaktadır.

Hatırlatmalar

- i. Gagavuzca bugüne kadar bazı bireysel yazarlar tarafından farklı imlâ kuralları uygulanarak Kiril ve Latin alfabeleriyle yazılmıştır. Ben burada Slav transkripsiyon sistemine göre daha anlaşılır bir transkripsiyon sistemi kullandım: <ı> = Rus. *ы*, <y>= Rus. *ѣ*. Uzun ünlüler genel olarak harfin üzerine boylamasına bir çizgi ile karakterize edilmiştir. Ör.: <ā>= [a:]; buna karşılık ikiz ünlü ile gösterimler (<əə> = <êê>), uzun ünlü [ə:] ile [ʰə]’den hanisi olduğundan tam emin olmadığımız durumlarla ilgilidir. Başka bir deyişle ikiz ünlü [iə] ile uzun vurgusuz ünlü [ə:] arasındaki bir geçiş aşamasıyla ilgilidir. Gagavuzcadaki vurgusuz ünlü ile ilgili değişik gösterimler (<ə>, <ê>, <á> ve diğerleri) makale metninde bahsedilmiş ve kısmen açıklanmıştır. Türkiye Türkçesiyle ilgili nadir örnekler mesela coğrafi isimler modern Türkiye Türkçesi yazımıyla gösterilmiştir.
- ii. Orijinalde “Gagavuz Türkçesi’ne 14.-17. yüzyıllarda Bulgaristan’da Bulgarca’nın etkisiyle girmiştir.” (Özkan 1996: 42) “Nevzat Özkan, *Gagavuz Türkçesi Grameri adlı eserinde* (s. 42) “<á> harfiyle gösterdiği bu fonemin kalın, dar, düz, bir diş eti ünlüsü olduğunu, a-ı arası söylendiğini, Türkçede karşılığının olmadığını ve Gagavuz Türkçesine 14-17. yüzyıllarda Bulgaristan’da Bulgarcanın etkisiyle girdiğini Kotenko Valentina’dan alıntı yaparak açıklamıştır.”
- iii. Mihail Ciachir (1861-1938), bugün Gagavuzca Çakır: Gagavuz Başpapaz, dini metinlerin çevirmeni, Gagavuzca gramer ile Gagavuzca- Rumence sözlük yazarı. Daha önce Kiril alfabesi kullanırlarken Besarabya’nın 1918 yılında Romanya’ya katılmasıyla Çakır, Gagavuzcanın Latin alfabe sistemini üretmiştir.
- iv. Şimdiki zaman ekinin önündeki ünlü zarf-fiil ekidir. Türk dillerindeki iki ana zarf-fiil eki bulunmaktadır: -a ve -ı. Bunlardan her biri sözcük tabanına şimdiki zaman ekinin bağlanmasında kullanılabilir. Kendisini eski metinlerle destekleyen Kovalski (1933: 21), Gagavuzcanın şimdiki zaman şeklinin “constituees plus souvent sur le gerondif en -a, -e que sur celui en -i, -y, -u, -ü” olduğunu ileri sürüyor ve -i-yor ile bir, -a-yor ile ilgili altı örneğe/alıntıya yer veriyor.
- v. Karşılaştırınız Gag. *ī* “iyi” < *iyi* (aynı), *gīm* “giyim” < *giyim* (aynı), *gī-* “gi-” < *giy-* (aynı), *kū* “köy” < *köy* (aynı). (Dmitriev 1955: 204), buna karşın kaynaşmaya uğramayanlar Gag. *ay* “ay”, *ayak* “ayak”, *ayıp* “utanma”, *hayır* “iyilik”, *kıyak* “korkusuz, acımasız” vb.
- vi. Örnek: Ana Sözü gazetesinde (<http://anasozu.com/aalik-okuyer-saveliy-kosalafilar-todur-zanet/> erişim tarihi 13.08.2016)
- vii. Örnek: Gagavuzca: *Bak sän budalayı!* Gagavuzca: *Kimä geleciydi aklısına...?* vb. (Stachowski 2016 § 1)

Kaynakça

- AYDEMİR, H. (2005). Gagauzcada Kıpçakça Etkisi Üzerine. - In: *Studia Turcologica Cracoviensia 10: Turks and non-Turks. Studies on the history of linguistic and cultural contacts*. Krakow: 27-47.
- DOERFER, G. (1959). Das Gagausische. - In: Deny, J. et al. (ed.). *Philologiae Turcicae Fundamenta. Bd. 1*. Wiesbaden: 260-271.
- DOERFER, G. (1965) Zur “kiptschakischen” Schicht des Gagausischen. – *Central Asiatic Journal*, 10: 121-127.
- KARAHAN, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları.
- KOWALSKI, T. (1933). *Les Tores et la langue turque de la Bulgarie du nord-est*. Krakow.
- ÖZKAN, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri. Giriş- Ses bilgisi - Sekil bilgisi-Cümle-Sözlük - Metin örnekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- SCHALLER, H.W. (1975) *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie*. Heidelberg.
- SOLTA, G.R. (1980). *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*. Darmstadt.
- STACHOWSKI, M. (2016). Case shifts and case syncretism in Gagauz in the context of Bulgarian patterns. - *Türk Dilleri Araştırmaları*, 26, 2, 265-275.
- ZAJACZKOWSKI, W. (1966). *Jezyk i folklor Gagauzow z Bulgari*. Krakow.
- DMİTRİEV, N.K. (1955). Dolgie Glasnie v Gagauzkom. Dmitriev N.K. (ed.) *İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, Ç.2: Fonetika*. Moskva: 203-207.
- POKROVSKAYA L.A. (1964). *Grammatika Gagauzkogo Yazıka Fonetika i Morfologiya*. Moskva.
- POKROVSKAYA L.A. (1976). Spetsifika razvitiya Gagauzkogo Yazıka v inoyaziçnoy srede. In: Avanesov R. I. et al. (ed.) *Lingvistiçeskaya geografiya diyalektologiya i istoriya yazıka*. Erevan: 233-243.

DEĞERLENDİRME
VE TANITMALAR

Reviews

ESKİ UYGURCA DİLBİLGİSİ TERİMLERİ: vibakti-samaz

Elmalı, Murat (2017). *Eski Uygurca Dilbilgisi Terimleri: vibakti-samaz*.

Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 288s. ISBN: 978-975-16-3413-9.

Ayşe Kübra ÖZER*

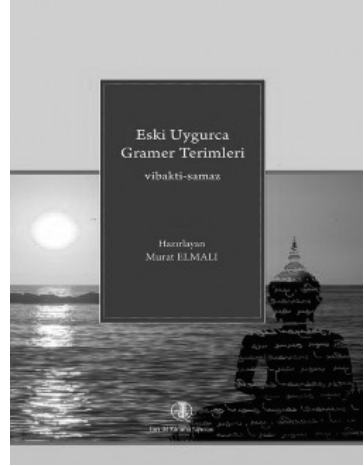
Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 171-174

Türk Dil Kurumunun başlattığı Eski Uygurca Kütüphanesi isimli dizinin altıncı çalışması olan Eski Uygurca Dilbilgisi Terimleri: vibakti-samaz, Murat Elmalı tarafından 2017 yılında hazırlanmıştır. Mehmet Ölmez tarafından kaleme alınan *Sunuş* yazısı ve Elmalı'nın *Ön Söz* yazısının ardından çalışma; *Giriş*, *Metin*, *Çeviri*, *Notlar*, *Dizin* ve *Tıpkıbası* bölümlerinden oluşmaktadır. Toplam altı bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünü **1. Giriş (s. 13-55)** oluşturmaktadır. Çalışmanın *Giriş* kısmında bolca alt başlık kullanıldığı görülmektedir. *Giriş*'te (s. 13-16) Elmalı, Türklerin tarih içerisinde farklı kültürlerden etkilendiğini belirtir. Bu farklı etkileşimlerden dolayı dilbilgisi, gramer, dilbilimi ile olan ilginin ne zaman başladığı sorusunu sorar ve bu soru ekseninde cevaplarını sıralar. İlk dilbilgisi, dilbilimi, gramer çalışmaları hakkında kısa bilgiler vermektedir. Bu verdiği bilgilerden hareketle Türk gramercilik anlayışını üç döneme ayırmaktadır:

1. Sanskrit gramerciliği etkisinde gelişen Türk gramerciliği;
2. Arap gramerciliği etkisinde gelişen Türk gramerciliği;
3. Batı gramerciliği etkisinde gelişen Türk gramerciliği, şeklindedir.

Sonrasında çalışmasına *1.1. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde dil bilgisi kavramı* ve *1.2. Eski Uygur Türkçesi metinleri ve modern dil bilimi* (s. 16-23) kavramları üzerinde durarak devam etmektedir. Elmalı, burada Eski Abhidharma metinlerinin Çince'den çevrilmiş olmasından kaynaklı olarak metinlerin Çince söz dizimine bağlı kalındığını belirtir. Bu sebepten dolayı Türkçeye aktarılan metinlerin izahının ayrıca yapılmasının gerekliliğinin üzerinde durur. Bu görüşüne paralel olarak da kısa bir metin parçasının ayrıntılı çözümlemesini yapar.

Metin bölümünde yer alan bütün örneklerin hemen hemen hepsinin söz dizimi ve anlam bilimi ile ilgili olduğu görülmektedir. Çalışmanın ana konusunu oluşturan Eski Uygurca *vibakti* (isimlerin hâl çekimi, çekim eki, hâl) ve *samaz* (kelimelerin birleşimi, birleşik kelime) kavramları üzerinde detaylı bir şekilde durulmadan önce

* Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı, Kayseri/TÜRKİYE, kubraozer567@gmail.com. Gönderim Tarihi: 05.02.2019 / Kabul Tarihi: 12.04.2019

1.3. *Vibakti ve Samaz Terimleri Üzerine Çalışanlar* (s. 23-26) ve eserleri hakkında bir literatür değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmada 1.4. *Dil Bilgisi Terimlerinin Yer Aldığı Belgeler* (s. 26-29) sırasıyla verilmiştir. Bunlar: 1935.52.0021; Abhi 18, 19, 20, 35, 45, 64, 65, 66, 107, 114, 130, 142, 143, 144, 149; HtPar 184 (35a-b); SI Kr. I, 12; B128:13, şeklinde sıralanır. Bu belgeleri belirtmek çalışmanın sınırının belirlenmesi açısından önemlidir. Çalışma 1.5. *Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri* 1.5.1. *vibakti* (s. 29) teriminin açıklamasıyla devam eder. 1.5.1.1 *Hâl kavramı* bölümünde *ol* zmirine hâl ekleri getirilerek, toplu bir biçimde 1935.52.0021 numaralı belgede gösterildiği belirtilmiştir. Bu nedenle Eski Uygurcada var olan sekiz hâl çekimi ele alınırken 1935.52.0021 numaralı belgede kullanılan çekim sırasının esas alındığı fakat başka belgelerde tespit edilen hâl kavramına ait örnekler, ilgili terimin altında gösterildiği de ayrıca belirtilmiştir. Sekiz hâl kavramı şöyledir:

1.5.1.2. Nominatif Hâl: *ol* “o”

1.5.1.3. Akuzatif Hâli: *anı* “onu”

1.5.1.4. Enstrümantal Hâli: *üze* “ile”

1.5.1.5. Datif Hâli: *aña* “ona”

1.5.1.6. Ablatif Hâli: *antın* “ondan”

1.5.1.7. Genitif Hâli: *anıy* “onun”

1.5.1.8. Lokatif Hâli: *anta* “onda”

1.5.1.9. Vokatif Hâli: *ayat* “seslenme”.

Çalışmada ele alınan bir diğer gramer terimi 1.5.2. *Samaz*’dır. (s. 40) Bu kavramın karşılığı 1.5.2.1. *Söz Öbeği Kavramı* bölümünün içerisinde belirtilmiştir.. Eski Uygurca belgelerde *adıra kavşuru yörmek* söz grubunu Türkçeye “ayırarak, birleştirmek, ayırarak birleştirerek izah etmek” şeklinde tercüme edilebileceğini belirttikten sonra, Elmalı bu kavram için daha uygun görülen bir teklifin yapılabileceğini belirtmektedir. Yine bu bölümde (s. 41-52) 1935.52.0021 numaralı belgede altı çeşidi olan söz öbeklerinin toplu bir şekilde sırasıyla verildiğini belirtir ve ardından söz öbeklerini sıralar:

1.5.2.2. *+nıy* (ilgi ekli) söz öbeği (İsim Tamlaması),

1.5.2.3. *ok* (edatı ile kurulan) söz öbeği (Koşuntu),

1.5.2.4. *+llg* (ekli) söz öbeği (Sıfat Tamlaması),

1.5.2.5. *birle* (bağlaçlı) söz öbeği (Bağlama Grubu),

1.5.2.6. *karşı* (edatı ile kurulan) söz öbeği (Edat Grubu),

1.5.2.7. *türlüg* (sıfatı ile kurulan) söz öbeği (Sıfat Tamlaması).

Söz öbekleri bu başlıklar altında incelenmiş metinlerden örnekler verilerek anlatım desteklenmeye çalışılmıştır. Ayrıca açıklama kısmında yer yer soru-cevap şeklinde bir anlatımın tercih edilmesi bilginin daha açık, sade ve anlaşılır olmasını kolaylaştırmıştır.

1.6. *Çalışmanın Kurgusu* (s. 52-54) başlığı altında metin kurgusunun hangi belgeler esas alınarak oluşturulduğu hakkında bilgiler verilmiştir. Metinlerin ne şekilde temin edildiği belirtilmiştir. Bu bölümde Elmalı çalışmasının taslağı hakkında bilgiler verir. Bu çalışmada terimlerin bulunduğu belgelerin yazı ve harf çevrimi

yapılmıştır. Bütün bu çevirilere ek olarak yapılan tercümede metin bağlamı dikkate alınmıştır. Çalışmada genel olarak sade bir yazı çevirimi tercih edilmiştir. Belgelerde geçen Çince karakterler belgelerdeki kullanım amaçlarına göre yazı ve harf çeviri satırlarında gösterilmiştir. Çince karakterlerin Eski Uygurcadaki karşılıkları büyük puntıyla verilmiştir. Çalışmada kullanılan işaretlerin de hangi anlama gelecek şekilde kullanıldığı yine bu bölüm içerisinde detaylı bir şekilde verilmektedir. Ayrıca bu bölümde metin düzeni, nasıl bir tercüme yönteminin tercih edildiği, metin onarımı, düzeltmeler, metin bölümü, madde başları, dizin vs. gibi konularda da izlenen yöntem açık bir şekilde izah edilmiştir. Bu bölümün ardından 1.7. Sonuç (s. 54-55) bölümü verilmektedir. Bu bölümde çalışmanın amacı kısa bir şekilde açıklanmıştır. Tercüme edilen belgelere bakılarak müstensihin Sanskritçe ve Çince'ye fazlasıyla hâkim olduğu kanısına ulaşılmıştır. Burada Eski Uygurca dil bilgisi terimleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde inceleme yapan Kudara'nın görüşüne kısaca değinilmiştir. En sonda da Elmalı, Eski Uygurların yüksek bir Budist felsefi düşünceye sahip oldukları kadar gramer ve dilbilimi konularına da hâkim olduklarını belirtir.

Giriş bölümünden sonra *İşaretler, Kısaltmalar, Eser Kısaltmaları, Kaynaklar* (s.56-61) verilmiştir.

2. Metin bölümü (s. 63-137) toplam 670 satırdan oluşmaktadır. Satırlar numaralandırılmıştır. Her satırda metnin yazı çevrimi ve hemen altında harf çevrimi verilmiştir.

1935.52.0021a

- (001) (01) kim kên tınl(ı)glarka biltürmiş üçün . anın bilmiş ukmış tēp yörüg ol ::
bo üç türlüğ yörüglerke tükellig
kym kyn tynlq l'r q' pyltwrmıyş 'wyçwn. ''nyn pylmyş 'wqmyş typ
ywrwk 'wl :: pw 'wyç twyrlwk l'rk' twyk'l lyk
- (002) (02) üçün . buda BURHAN tēp atantı AYITDI BURHANlıg KÜN TEDRİke
tēp tēdi . KÜN TEDRİ KAYU ol KİGİNÇ BERTİ KÜN TEDRİ erser
yöleşürüg ol YÖLEŞÜRÜG boltaçı
'wyçwn . pwd' 𐰽 typ ''t'ndy 𐰽 lyq 日天 k'typ tydy. 日天何 ol 答
日天 'rs'r ywl'swrwk 'wl 𐰽 pwd'çy

Üçüncü bölüm olan **Çeviri** (s. 139-165) bölümünde madde başı numaralara, metnin aslına sadık kalınarak çeviri yapılmıştır. Çeviri kısmında belgelerde yer alan bölümler genel olarak kısa bir paragraf oluşturulacak şekilde çevirisinin yapılmaya gayret edildiği görülmektedir. Bu durum metin bağlamının dikkate alındığını ve öncelikli olanın belgenin anlaşılır olmasının amaçlandığını gösterir. Belgede eksik olan ya da tamamlanmış olan kısımlar çeviri yapılırken daha dikkat edilerek anlamın daha sağlam bir şekilde verilmesi için yer yer parantez içi kullanım tercih edilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü, **Notlar** (s. 167-204) bölümüdür ve bu bölümde kimi kelimelerin yeni anlamlandırmalarının yapıldığı, yorumların ve izahının bulunduğu görülür. Burada Eski Uygurcada kullanımı az olan kelimeler ve bunlar hakkındaki yorumlar da bulunmaktadır. Metinde müstensih tarafından yapılan düzeltmeler bu bölümde tekrar ele alınmıştır. Bazı maddelerde *bk.* kısaltması kullanılarak ilgili

bölmelere gönderme yapılarak tekrara düşmenin önüne geçilmiştir. Bazı kelimelerin okunuşları verilmiş farklı bir okuyuş bulunmaktaysa bu okuyuş önerisi de belirtilmiş ve neden bu şekilde okunması gerektiğinin izahı yapılmıştır. Bazı kelimelerin kökü ve aldığı ekler gösterilmiştir. Yapılan bu gerekli açıklamalar okuyuşun doğruluğunu kanıtlamak adına yapılmış olan bir durumdur. Yanlış yazıldığı düşünülen kelimeler belirtilmiş doğru yazım şekli için gerekli açıklamalar yapılmış gerekiyorsa farklı kaynaklara ilgili yönlendirmeler yapılmıştır. Bir kelimenin farklı okumaları varsa bu okumalar da gösterilmiştir. Bununla birlikte bazı kelimelerin farklı anlamları da başka metinlerden tanık gösterilerek açıklanmıştır. Örneğin *ozdaçılık* gibi. Çince karakterler tek tek açıklanmış, aynı karakterler tekrara düşmemek için verilmemiş ilgili kısımlara gönderme yapılmıştır.

5. Dizin (s. 205-252) bölümünde ilk olarak harf sırası verilmiştir. Elmalı dizini *Cibakaya 2.3* dizin programına göre düzenlendiğini belirtmiştir. Dizinde bütün kelimeler geçtiği yerlerle birlikte gösterilmiştir. Türkçe olmayan kelimelerin kökenleri belirtilmiş ve kelimenin asıl şekilleri verilmiştir. Kelimelerin ayrıca kullanım sıklığı da belirtilmiştir. Bu, metinlerdeki temel söz varlığının tespit edilmesi, kelimelerde yaşanan anlam değişimlerini gözlemlemek vs. bakımından önemlidir.

Çalışmanın altıncı yani son bölüm olan **Tıpkıbası (s. 253-288)** bölümünde çalışmada esas alınan metinlerin tıpkıbasılarına yer verilmiştir. Bu bölüm diğer sayfalardan farklı olarak kuşe kâğıda basılmıştır. Metinlerin okunaklı olmasına özen gösterilmiştir.

Türklük bilimine önemli katkısı olan bu titiz, özverili ve yorucu çalışma münasebetiyle Murat Elmalı'ya teşekkür eder, çalışmalarının devamını dileriz.

EVRENSEL DİLBİLGİSİ VE TÜRKÇEDE İSTEM

Aydın Özkan, Işıl (2017). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*.

Ankara: Grafiker Yayınları, 301 s. ISBN: 978-605-9247-63-4

Şahin YILDIZ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 175-179

Grafiker Yayınları tarafından 2017 yılında ilk baskısı yapılan *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem* adlı eser Işıl Aydın Özkan'ın doktora tezinin kitaplaştırılmış şeklidir. Eser; *Giriş* (s.17-36), *Durum Kavramı* (s.46-74), *İstem Kavramı* (s.79-203), *İstem'in Diğer Dilbilgisel Kategorilerle İlişkisi* (s.207-236), *Türkçede Eylemlerle Kurulmuş Bazı Yapıların İstemleri Üzerine Çeşitli Saptamalar* (s.241-258), *Uygulamalı Dilbilim Açısından İstem* (s.259-284), *Dil Tipolojisi ve Dil Evrensellikleri Açısından İstem* (s.285-289) olmak üzere yedi ana bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda ise çalışmanın genelinden hareketle ortaya konulan bilgilerin toplu olarak verildiği *Sonuç* (s.291-301) bölümü bulunmaktadır.

Çalışmanın *Ön Söz* kısmında eserin ortaya konulma sebebi hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre, geleneksel dilbilgisi çalışmalarında istem sadece *biçimbilgisel* bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu çalışmada ise istem kavramının *biçimsözdizimsel* bir olgu olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte istem'in sözdiziminin tamamı üzerinde etkili olduğu vurgulanmış, istemle ilgili olduğu belirtilen; durum, çatı, geçişlilik-geçişsizlik, eşdizimlilik, kılımış ve görünüş, anlambilim, dilbilgiselleşme ve kiplik gibi kategoriler de ele alınmıştır. Bundan sonra çalışmada kullanılan kısaltmaların listesi verilmiş ve inceleme kısmına geçilmiştir.

İncelemenin ilk bölümü olan *Giriş* kısmında istem teriminin kaynağı, kısa tanımı, istem çalışmalarının genel görünümü ve Türkiye'de istemi karşılamak üzere kullanılan terimler hakkında bilgi verilmiştir. *Giriş* kısmı iki alt başlık altında incelenmiştir. Bu başlıklardan ilki olan *Araştırma Tarihçesi* kısmında Bağimsal dilbilgisi ve istem üzerinde durulmuş, istemle ilgili Türkiye'de ve yabancı alanyazında yapılan çalışmalara değinilmiştir. Buna göre yabancı alanyazında istem dilbilimin kurucusu sayılan Tesniere ile birlikte A. W. de Groot, Karl Bühler, Ballweg, Engel, Engelen, Heringer, Schumacher, Vater, Allerton, Emons, Herbst, Růžička, Allerton, Helbig, Schenkel, Sommerfeldt, Schreiber, Heath, Roe, Fischer, Ágel, Dixon ve Aikhenwald gibi araştırmacıların çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir. Türkiye'de ise istemi doğrudan veya dolaylı olarak konu edinen; Tahsin Banguoğlu, Muharrem Ergin, Şeyda Ozil, Tahir Kahraman, Zeynep Korkmaz, Leyla Karahan, Esin İleri, Abdurrahman Özkan, Nadir Engin Uzun, Mustafa Uğurlu, Mevlüt Erdem, Melek Erdem, Kerim Demirci, Ayşe İlker gibi araştırmacıların istemle ilgili yapmış oldukları çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Son yıllarda istem ile ilgili çeşitli tez çalışmaları yapıldığı da ifade edilmiştir. Türkiye'de istemle ilgili en kapsamlı çalışmaların Nuh Doğan

* Araştırma Görevlisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Van/TÜRKİYE, shnyildiz47@gmail.com. Gönderim Tarihi: 15.03.2019 / Kabul Tarihi: 20.04.2019

tarafından yapıldığı da bu kısımda belirtilmiştir. *Giriş* kısmının ikinci ana alt başlığı olan *Kuramsal Çerçeve* başlığı altında, istemle ilgili açıklamaları barındıran Evrensel Dilbilgisi ve Durum Dilbilgisi kuramları hakkında bilgi verilmiştir.

Giriş bölümünden sonra gelen *birinci bölümde Durum Kavramı* üç ana alt başlıkta ele alınmıştır. Kavramla ilgili bilgiler verildikten sonra *Türkçenin durum kategorisi* üzerinde durulmuştur. Burada geleneksel dilbilgisi ve modern dilbilim ekollerinin konu hakkındaki görüşlerine değinilmiştir. Geleneksel dilbilgisi bağlamında, Muharrem Ergin, Tahsin Banguoğlu, Tahir Nejat Gencan, Zeynep Korkmaz, Mehmet Hengirmen, Günay Karaağaç gibi isimlerin çalışmalarından söz edilmiştir. Modern dilbilim kapsamında ise Nadir Engin Uzun, Berke Vardar, Kamile İmer, Bauer, David Crystal ve Osman Toklu gibi araştırmacıların durum kategorisi ile ilgili görüşleri verilmiştir. *Durum İşaretleyicileri ve Durum İşaretleme* başlığı altında durum ve durum işaretleyicisi ile bu olguların anlamsal kapsamı, eklendiklere kelimelere yükledikleri durum ve rol; işaretledikleri ad veya ad öbeğinin sözdizimindeki işlevi ele alınmıştır. Bu bağlamda; yalın, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma ve ilgi durumları ile bunların işaretleyicileri üzerinde durulmuştur. *Dil Tipolojisi ve Dil Evrensellikleri Açısından Durum Kategorisi* başlığı altında ise *The World Atlas of Language Structures* projesinden hareketle dillerdeki durum sayısı ve durum işaretleyicilerinin konumu ve sayısı hakkında sayısal bilgiler verilmiştir.

Çalışmada istem ile ilgili en detaylı bilginin verildiği *ikinci bölümde İstem Kavramı (Valency)* üzerinde detaylı olarak durulmuştur. Bu bölüm kendi içinde on bir ana başlıkta incelenmiştir. Bu başlıklardan ilki *İstem*'dir. Burada istemin tanımı yapılmış ve üye, katılan, şartlar, eklentiler, kurucu, tamamlayıcı, istem taşıyıcısı, sözlüksel kütük gibi terimlerin karşılıkları üzerinde durulmuştur.

İkinci alt başlıkta *İstem Düzeyleri* ele alınmıştır. Buna göre eylemin katılan sayısını belirleyen *mantıksal*, katılanların anlamsal özelliklerini belirleyen *anlamsal*, mantıksal ve anlamsal istemlerin biçimbilgisel görünümü olan *sözdizimsel istem* olmak üzere üç istem düzeyi bulunmaktadır. Sözdizimsel istem de kendi içinde üçe ayrılmıştır: İstemın sözdizimsel görünümünün biçimbirimsel ifadesi olan *biçimbilgisel istem*, istemin katılan ile gösterilmesini belirten *makro istem* ve istemin biçimbilgisel işaretleyiciler ile gösterilmesini belirten *mikro istem*.

İkinci bölümün üçüncü alt başlığı olan *İstem ve Durum Kategorisi*'nde durum ve durum işaretlemenin istemle ilgili olduğu belirtilmiştir. Dördüncü başlıkta *Eylemin Yönetme Çerçevesi* üzerinde durulmuştur. Bu kısımda eylemin üye yapısı hakkında bilgi verilmektedir. Kendi içinde dört kısma ayrılmaktadır: *Zorunlu istem, seçimlik istem, eklentiler ve zorunlu ve seçimlik istem dışında kalan üyeleri ayırmak için kullanılan yöntemler*. Zorunlu istemler ile eylemin sözlüksel kütüğünde kayıtlı ve zorunlu olan mantıksal katılanlar ile eylemin yönetim çerçevesinde bulunması zorunlu olan anlamsal roller ifade edilmiştir. Seçimlik istemler ise herhangi bir eylemin derin yapısında mantıksal ve anlamsal olarak yer alan ancak sözdizimsel istemde cümlemin dilbilgisel yapısını etkilemeyen öğelerdir. Eklentiler de iş veya oluşun yeri, zamanı vb. hakkında bilgi veren yapılardır. Zorunlu ve seçimlik istem dışında kalan üyeleri ayırmak için kullanılan yöntemler başlığında ise; çıkarma-silme, serbest eklenebilirlik, içyerleşik tümce ve yantümce türetme, belirteç tümceleri, sözdizimsel esneklik, soru ve yinelem-değiştirim testleri hakkında bilgi verilmiştir.

Beşinci alt başlıkta *Eylemin Yönetme Gücü ve Üye Yapısı* üzerinde durulmuştur. Buna göre eylemler; tek istemli/tek katılanlı, iki istemli/iki katılanlı, üç istemli/üç katılanlı, çok istemli/çok katılanlı ve istemi/katılanı olmayan eylemler olmak üzere beş başlık altında incelenmiştir. Aydın Özkan bu bölümde istemle ilgili önceden yapılmış çalışmalardan farklı olarak, istemsiz eylemin olmadığı yani eylemlerin gerçekleşmek için isteme ihtiyaç duyduğu tezini öne sürmektedir. Altıncı alt başlıkta *İstem'in Gösterimi* üzerinde durulmuş ve Helbig, Hapelmath, Engel, Şeyda Ozil, Tahir Kahraman ve Nuh Doğan gibi araştırmacıların istemi formülize etme yöntemleri üzerinde durmuştur. Yazar bunlardan Nuh Doğan'ın formülünü açıklayıcı ve kullanışlı bulduğunu dile getirmiştir.

Yedinci alt başlıkta *İstem Değiştirme* üzerinde durulmuştur. İstem değiştirme kavramı sözdizimsel, anlambilimsel ve edimsel süreçlerin neticesinde eylemlerin yönetim çerçevesindeki bazı üyelerin silinmesi veya bazı üyelerin eklenmesini ifade etmek için kullanılmıştır. Temel ve ikincil istem kavramları açıklanmış, istemi değiştiren kategoriler üzerinde detaylı olarak durulmuştur. Buna göre anlamsal ve biçimbilgisel olmak üzere istemi değiştiren iki temel süreç bulunmaktadır. Anlam değişmesi ve çok anlamlılık istemi değiştiren anlamsal süreçlerdir. Biçimbilgisel süreçler de kendi içerisinde istemi arttıran ve istemi azaltan kategoriler barındırmaktadır. Bu bağlamda ettirgenlik ve nesne eklenmesi istemi arttırırken; edilgenleştirme, karşıedilgenleştirme, karşıettirgenleştirme, dönüşlülleştirme, işteşleştirme ile ad ve nesne geçişi istemi azaltan süreçlerdir.

Sekizinci alt başlıkta *İstem Nöbetleşmesi* ele alınmıştır. Bu kısımda; Türkçenin Tarihsel dönemleri, Türkçenin ağızları¹, Türk dilleri², ölçünlü Türkçe ve ölçünlü Türkçenin yeni türetimleri ile edebi dilde görülen istem nöbetleşmeleri hakkında bilgi verilmiştir. Türkçenin Tarihsel dönemlerinde görülen istem nöbetleşmeleri bağlamında Orhon, Uygur, Karahanlı ve Eski Anadolu Türkçesi; Türkçenin ağızları kapsamında özellikle Batı Anadolu ve kısmi olarak Karadeniz ağızlarında görülen istem nöbetleşmeleri incelenmiştir. Diğer Türk dilleri başlığında, Gagauz, Kazak, Özbek, Kırım Tatar ve Salar Türk dillerindeki istem nöbetleşmeleri ele alınmıştır. Edebi dilde görülen nöbetleşmelere Cemal Süreya'nın bir şiiri örnek olarak gösterilmiştir.

Dokuzuncu alt başlıkta *İlgeçlerde İstem* konusu irdelenmiştir. İlgeçler farklı durum işaretleyicileri³ ile kullanıma çıkmaktadırlar. Buna göre ilgeçler; yalın, ilgi, belirtme, yönelme ayrılma durum işaretleyicisi isteme bakımından beş kısma ayrılmaktadırlar. Onuncu alt başlıkta *Eylemsilerde İstem* üzerinde durulmuştur. Eylemsi⁴ ile yantümce yüklemi olabilen ve eyleme dair özelliklerini tamamen kaybetmemiş yapılar incelenmiştir. On birinci başlıkta *Adların ve Önadların İstemleri Var Mıdır?* şeklinde tartışmalı olduğu anlaşılan bir konu ele alınmıştır. Aydın Özkan bu kısımda özellikle eylem soylu adlar ve yüklemcil önadların istem potansiyeline sahip olduğu şeklinde bir çıkarımda bulunmuştur.

1 Türkçenin ağızları terimi ile Anadolu ağızları kast edilmiştir.

2 Türkçenin lehçeleri kast edilmiştir.

3 Hâl ekleri kast edilmektedir.

4 İsim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri alan yapılar kast edilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde *İstem'in Diğer Dilbilgisel Kategoriler ile İlişkisi* üzerinde durulmuştur. Bu bölüm de kendi içerisinde altı alt başlığa ayrılmıştır. Birinci alt başlıkta *İstem ve Çatı İlişkisi* incelenmiştir. Çatı, eylemin katılanlarını nicel ve nitel olarak belirleyip sınırlandırdığı için çatı değişince, eylemin katılan sayısı yani sözdizimsel istem sayısı da değişir. Bu başlıkta *istem ve geçişlilik-geçişsizlik ilişkisi* de irdelenmiş ve çatı ile birlikte geçişlilik-geçişsizliğin de istemin tüm düzeyleri üzerinde etkili olduğu belirtilmiştir. İkinci alt başlıkta *İstem ve Eşdizimlik İlişkisi* ele alınmıştır. Buna göre eşdizimsel sınırlılıklar eylemin katılanlarını çeşitli açıdan sınırladıkları gibi eşdizimli yapıların birleşme potansiyelini de değiştirirler. Bundan dolayı istem ve eşdizimlilik arasında yakın bir ilişki bulunduğu vurgulanmıştır. Üçüncü alt başlıkta *İstem ve Kılınış-Görünüş* ilişkisine değinilmiştir. Bu kısımda özellikle belirtme, yönelme bulunma ve ayrılma durumuyla işaretlenen istemlerin, eylemlerin kılınış ve görünüşleri üzerinde etkili olduğu belirtilmiştir. Dördüncü alt başlıkta *İstem ve Anlambilim İlişkisi* tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu ilişki *eşanlamlılık* ve *tersanlamlılık* terimleri ile açıklanmıştır. Eşanlamlı sözcüklerin aynı ve farklı istem yapıları sergilediği, tersanlamlı sözcüklerin ise istem çevrelerinin -az istisnası olmakla birlikte- genelde aynı olduğu tespit edilmiştir. Beşinci alt başlıkta *İstem ve Dilbilgiselleşme İlişkisi* konu edilmiştir. Yazar burada sözlükselleşme ile birlikte dilbilgiselleşmenin de istem düzeylerini değiştirdiğini dile getirmiştir. Üçüncü bölümün son alt başlığında *İstem ve Kiplik İlişkisi*ne değinilmiştir. Bu kısımda da istem düzeyi ve yüklem özneye yüklediği anlamsal rollerin kipliği belirlediği ve kiplik ifadeyi sınırlandırdığı tespit edilmiştir.

Dördüncü bölümde *Türkçede Eylemlerle Kurulmuş Bazı Yapıların İstemleri Üzerine Çeşitli Saptamalar* yapılmıştır. Bu bölüm iki ana alt başlıktan meydana gelmektedir. Birinci alt başlıkta *birleşik eylemlerde istem* incelenmiştir. Aydın Özkan bu kısımda önceki araştırmacılarından farklı olarak birleşik eylem yapılarının her durumda istem-katılan ilişkisi içerisinde olduklarını belirtmiştir. Bu ana alt başlık altında ad+eylem, eylem+eylem ve deyimleşmiş birleşik eylemlerin istemi üzerinde de durulmuştur. Bu bölümün ikinci ana alt başlığında *Farklı Türevlerde İstem* konusu işlenmiştir. Buna göre; süreölçer, arabulucu gibi *eylemcil birleşikler*; güle oynaya, gide gele gibi *eylem +{-A} eylem +{-A} yapısındaki ikilemeler* ve imambayıldı, hünkarbeğendi gibi *ad+çekimli eylem şeklinde oluşan birleşikler* istem potansiyeline sahiptir.

Beşinci bölüm *Uygulamalı Dilbilim Açısından İstem*'i konu edinir. Bu bağlamda istem sözlüğünün ne olduğu ve işlevi üzerinde durulmuştur. Yabancı dillerde hazırlanmış bazı istem sözlükleri tanıtılmış ve Türkçe Sözlükte istemin nasıl işlendiği örneklerle tespit edilmeye çalışılmıştır. Yazar burada *Türkçenin İstem Sözlüğü Nasıl Olmalıdır* başlığı altında hazırlanacak olası bir istem sözlüğünde yer alacak bilgilerin yalnız sözdizimsel değil biçimbilgisel ve anlamsal istem düzeyine de yer vermesi gerektiğini vurgular. Bunun için de Türkçenin istem sözlüğünün sözlükbilimciler ile Bağımsal, Evrensel ve Durum dilbilgisi alanlarına hâkim dilbilimci ve Türkologların işbirliğiyle hazırlanması gerektiği belirtilir. Bu bölümde dil edinimi ve öğretimi, yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi ve Türk dillerinin öğretimi ve öğreniminde istemin önemli olduğu vurgulanmıştır. Türk dilleri arasındaki aktarmalarda bu dillerdeki istem potansiyeli taşıyan sözcüklerinin yer aldığı bir karşılaştırmalı istem sözlüğünün aktarmalardaki *yalancı eşdeğerlik* riskini de ortadan kaldıracağı ifade edilmiştir.

Altıncı bölümde Dil Tipolojisi ve Dil Evrensellikleri Açısından İstem konusu ele alınmıştır. Burada istemin dil tipolojisi açısından ele alınmasının istemle ilgili yapıların anlaşılması ve incelenmesinde yararlı olacağı çıkarımında bulunulmuştur. Ayrıca bu durumun karşılaştırmalı sözdizim çalışmaları için de detaylı veri sağlayacağı belirtilmiştir. Böylece dil evrensellikleri yeni bakış açıları ile ortaya konulabilecektir.

Sonuç bölümünde çalışma yoğunlaştırılmış bir anlatım ile özetlenmiştir. Çalışmada izlenen yol ve çalışmanın kapsamına değinildikten sonra çalışmanın bölümleri ve bu bölümlerden elde edilen bilgiler okuyucuya aktarılmıştır. Bu bölümde -çalışmanın genelinden farklı olarak- terimler daha az kullanılmış, daha sade bir anlatım tercih edilmiştir. Bölümün sonunda Türkiye’de istemle ilgili yapılacak çalışmaların sözdiziminin araştırılma ve incelenmesinde etkili olacağı görüşü ifade edilmiş ve çalışma tamamlanmıştır.

Dr. Işıl Aydın Özkan tarafından hazırlanan *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem* adlı eser, istemle ilgili zengin ve detaylı bilgiler barındırmaktadır. Eserde, istemle ilgili daha önce yapılan çalışmalar dikkatli bir şekilde gözden geçirilmiş ve bunlardan hareketle Türkçenin istemi ile ilgili önemli çıkarımlarda bulunulmuştur. Konuların içerisinde verilen örnekler anlatımı daha etkili ve anlaşılır kılmıştır. Eserin sonunda yer alan Türkçe-İngilizce, İngilizce-Türkçe dizin bölümü de İstem Dilbilgisi’nin terminolojisini göz önüne sermiştir. Tüm bunlardan hareketle çalışmanın İstem Dilbilgisi alanında önemli boşlukları doldurduğunu düşünüyor, bundan sonra istem konusunda yapılacak çalışmalara kaynaklık edeceğini umuyoruz.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ GRAMERİ

Yalçın, Süleyman Kaan (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*.
İstanbul: Kesit Yayınları, 448 s. ISBN: 978-605-9408-94-3

Orhan BALDANE*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 180-184

Türkçenin *Oğuz*, *Batı* ve *Güneybatı* gibi terimlerle adlandırılan lehçe grubunda yer alan Azerbaycan Türkçesi hakkında geçmişten günümüze kadar Türkiye’de birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar gözden geçirildiği zaman Azerbaycan Türkçesinin geniş içerikli gramerini veren eserlerin sayıca az olduğu görülmektedir. Muharrem Ergin’in (1971) notlar şeklinde düzenlenmiş *Azeri Türkçesi* adlı eseri, Saadet Çağatay’ın (1972) *Türk Lehçeleri Örnekleri II - Yaşayan Ağız ve Lehçeler* adlı eserindeki *Azeriler ve Dilleri* başlıklı kısa bölüm, Mahmut Sarıkaya’nın (1998) hazırlamış olduğu *Güney Azerbaycan Türkçesi: Fonetik-Morfoloji-Sentaks* başlıklı doktora tezi, *Türk Lehçeleri Grameri* adlı eserdeki Yavuz Kartallıoğlu ve Hüseyin Yıldırım (2007) tarafından hazırlanmış *Azerbaycan Türkçesi* başlıklı bölüm, *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* adlı eserdeki Levent Doğan, Ahmediyev Efendiyev ve Oğuzhan Durmuş (2007) tarafından hazırlanmış *Azerbaycan Türkçesi* başlıklı bölüm, Zeynep Korkmaz’ın (2013) *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi* adlı eserinde yer alan *Azerbaycan Türkçesi* başlıklı kısa bölüm, Bilgehan Atsız Gökdağ ile Talip Doğan (2016) tarafından hazırlanmış *İran’da Türkler ve Türkçe* adlı eserdeki *Azerbaycan Türkçesi* başlıklı bölüm ve Ahmet Buran, Ercan Alkaya ve Süleyman Kaan Yalçın’ın (2014) hazırladığı *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I: Güneybatı/Oğuz Grubu* adlı eserdeki *Azerbaycan Türkçesi* ve *Azerbaycan Türkçesi Grameri* başlıklı bölümler Türkiye’de Azerbaycan Türkçesiyle ilgili derli toplu gramer bilgisine ulaşılabilecek başlıca kaynaklar olmuştur.

Bazı eserlerde Azerbaycan Türkçesi grameriyle ilgili bilgileri tüm çalışmaya yayılmış bir şekilde bulmak da mümkündür. Ayşe İlker’in (1997) *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil* ve Himmet Biray’ın (1999) *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim* adlı çalışmaları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Buna benzer olarak *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I - Fiil Basit Çekim* (2006) adlı eser, doğrudan Azerbaycan Türkçesini merkezine alan bir çalışma olmasa da Azerbaycan Türkçesindeki fiillerin basit çekimiyle ilgili önemli bilgiler içermektedir.

Türkiye dışındaki çalışmalara göz atmak gerekirse Gerhard Doerfer ve Ahmet Caferoğlu (1959) tarafından hazırlanmış *Das Aserbajdaischische* ve Claus Scöhing (1997) tarafından hazırlanmış *Azerbaijani* başlıklı kitap bölümleri önemli çalışmalardandır. Kurutuluş Öztöpcü’nün (2000) *Elementary Azerbaijani* adlı eseri, İngilizce olarak hazırlanmış temel bir Azerbaycan Türkçesi grameridir. Sooman Noah Lee (2008) tarafından hazırlanmış *A Grammar of Iranian Azerbaijani* adlı eser ise Güney Azerbaycan Türkçesinin modern yöntemlerle hazırlanmış önemli bir grameridir.

* Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli/TÜRKİYE, obaldane@pau.edu.tr. Gönderim Tarihi: 20.02.2019 / Kabul Tarihi: 19.04.2019

Bunların yanı sıra Azerbaycan Türkçesinin grameriyle ilgili birincil kaynaklar elbette Azerbaycan'da yayımlanmış eserlerdir. Örneğin; Memmedağa Şireliyev, Ferhad Zeynalov, Afad Qurbanov, Elövset Abdullayev, Qezenfer Kazimov, Ağamusa Axundov, Tofiq Hacıyev, Fexreddin Veyselli, Kamal Abdulla ve Mehman Musaoğlu gibi araştırmacıların Azerbaycan Türkçesinin gramerine yönelik önemli çalışmaları bulunmaktadır.

Burada bahsi geçen çalışmalar günümüze kadar Azerbaycan Türkçesiyle ilgili gramer kaynakları olarak kullanılsalar da Türkiye Türkçesiyle kaleme alınmış kitap hacminde müstakil bir Azerbaycan Türkçesi gramerine de ihtiyaç duyulmaktaydı. Dr. Süleyman Kaan Yalçın'ın *Azerbaycan Türkçesi Grameri* adlı eseri, alandaki bu boşluğu doldurmaya yönelik önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

Bu yazıda Dr. Süleyman Kaan Yalçın tarafından hazırlanan *Azerbaycan Türkçesi Grameri* adlı eser hakkında bilgiler verilecektir. Kesit Yayınları tarafından 2018 yılında yayımlanan bu eserde *Ses Bilgisi* ve *Şekil Bilgisi* başlıklı iki ana bölüm mevcuttur. Ancak bu bölümlerden önce *Giriş* (s. 39-60) başlıklı bir bölüm yer almaktadır. Burada ilk olarak *Oğuz* adıyla ilgili bilgilere yer verilmiş ve Németh, Ercilasun, Hamilton, Sinor, Pelliot, Marquart, Kononov, Baskakov ve Nalbant gibi araştırmacılar tarafından yapılan etimolojik açıklamalar değerlendirilmiştir. Daha sonra Oğuzların tarih sahnesindeki yerleri hakkında bilgiler sunulmuştur. Ardından da *Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişimi ve Türk Lehçeleri İçerisindeki Yeri* (s. 46-50) başlıklı bölümde Oğuzcanın Eski Türkçe başta olmak üzere tarihî Türk lehçeleriyle ilgi düzeyi ve çağdaş Türk lehçe grupları içindeki yerine dair görüşler ele alınmıştır.

Giriş bölümündeki *Azerbaycan Adı* (s. 50-53) başlıklı kısımda Azerbaycan kelimesi için önerilen etimolojiler üzerinde durulmuştur. Devam eden sayfalardaki *Tarihte Azerbaycan* (s. 53-57) başlıklı bölümde ise Azerbaycan coğrafyasının tarihsel süreçteki durumu değerlendirmiştir. Manna İmparatorluğu'ndan (M. Ö. 8. yüzyıl) günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyeti'ne kadar olan süreç kısa ve öz bir şekilde ele alınmıştır.

Giriş bölümündeki son başlık ise *Azerbaycan Türkçesinin Tarihi Gelişimi ve Türk Lehçeleri İçindeki Yeri* (s. 57-60) şeklindedir. Burada ise Azerbaycan Türkçesinin iki ana gruba ayrılması üzerinde durulmuştur. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinin ağızları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte lehçe tasniflerinde Azerbaycan Türkçesinin hangi gruplarda gösterildiği özetlenmiştir. Azerbaycan Türkçesinin başlangıcıyla ilgili tartışmalara yine bu kısımda yer verilmiştir. Bununla birlikte Azerbaycan Türkçesi için kullanılan alfabelerle ilgili bilgiler de bu başlık altında yer almıştır.

Giriş bölümünden sonra gelen *İnceleme* üst başlığının altında ilk olarak *Ses Bilgisi* (s. 61-169) bölümü yer almaktadır. Bu bölüm kendi içinde *Ünlüler* (s. 61-76), *Ünsüzler* (s. 76-95) ve *Ses Özellikleri ve Ses Olayları* (s. 95-169) olmak üzere üç alt başlıkta ele alınmıştır. Eserde dikkati çeken hususlardan biri *Ses Bilgisi* bölümünün oldukça detaylı olmasıdır. Bu bölümde yer yer tarihî dönemlerle de mukayeseler yapılmıştır. *Ünlüler* başlıklı kısımda Azerbaycan Türkçesinin ünlüleri *çıkış yerlerine, dudakların durumuna göre ve ağız açıklığına göre* olmak üzere üç kısımda ele alınmıştır. *Ünlülerin Özellikleri* başlıklı kısımda ise Azerbaycan Türkçesinin yazı dilinde yer alan dokuz ünlü hakkında tek tek bilgiler verilmiş ve ardından *uzun ünlü, ikiz ünlü* ve *çift*

ünlü hususlarına değinilmiştir. Azerbaycan Türkçesinde ünlüler bakımından en dikkat çekici husus, *kapalı e* adı verilen sesin anlam ayırt edici olmasıdır.

Ünsüzler başlıklı kısımda ilk olarak *ton bakımından, çıkış yeri bakımından ve çıkış şekli bakımından* olmak üzere bir tasnif yapılmış ve daha sonra Azerbaycan Türkçesinde yer alan yirmi üç ünsüz sırasıyla ele alınmıştır.

Ses Özellikleri ve Ses Olayları başlıklı kısım *ünlü uyumları, ünlü değişimleri, ünsüz uyumları ve ünsüz değişimleri* şeklinde kendi içinde alt başlıklara ayrılmıştır. Ünlü uyumları başlığının altında *kalınlık, incelik, düzlük ve yuvarlaklık* uyumları değerlendirilmiş, uyuma girenler Türkçe ve yabancı kökenli kelimelerde olmak üzere ayrı ayrı ele alınmıştır. Bununla birlikte uyum dışı kalanlar da Türkçe ve yabancı kökenli kelimeler olmak üzere ayrı ayrı incelenmiştir.

Ünlü değişimleri başlığında *kalınlaşma, incelme, genişleme, daralma, düzleşme, yuvarlaklaşma, düşme ve türeme* olayları incelenmiştir. Adları zikredilen bu ses olayları hem Türkçe kökenli, hem de alıntı kelimeler üzerinden değerlendirilmiştir.

Ünsüz uyumları başlığı altında *tonluluk, tonsuzluk, ünsüz uyumuna aykırı şekiller* olmak üzere üç kısım vardır. Bu başlıklardan *tonluluk uyumu* ilgi çekicidir. Çünkü gramer çalışmalarında genel olarak tonsuzluk uyumundan söz edilirken tonluluk uyumundan genellikle söz edilmemektedir. Bazı eklerin tek şekilli kullanımlarından dolayı Azerbaycan Türkçesinde tonsuzluk uyumu zayıftır. *Ünsüz uyumuna aykırı şekiller* başlığı altında ise hem Türkçe hem de yabancı kaynaklı kelimelerdeki ünsüz uyumuna aykırı örnekler ele alınmıştır. Bu kısımda sadece tonlu şekilleri kullanıldığı için tonsuzluk uyumunu bozan eklerle sadece tonsuz şekilleri kullanıldığı için tonluluk uyumunu bozan ekler listelenmiştir.

Ünsüz değişimleri *tonlulaşma, tonsuzlaşma, süreklileşme, süreksizleşme* olmak üzere dört kısımda incelendikten sonra *süreksizler arası ve sürekliler arası* değişimler şeklinde iki başlıkta daha değerlendirmeler yapılmıştır. Ardından ise *benzeşme, benzeşmezlik, ikizleşme, tekleşme, düşme, türeme, göçüşme ve hece yutulması* olayları örnekler eşliğinde ve yine Türkçe ve yabancı kökenli kelimeler için ayrı ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Şekil Bilgisi (s. 171-405) başlıklı bölümde ilk olarak *basit sözcükler ve türemiş sözcükler* ele alınmıştır. Ardından *Yapım Ekleri* (s. 172-210), gramer çalışmalarındaki genel anlayış doğrultusunda dört grupta ele alınmıştır. Burada *isimden isim yapma ekleri* başlıklı kısımda Farsçadan Azerbaycan Türkçesine geçen 24 ek de değerlendirilmiştir.

Daha sonra *İsim* (s. 211-246) bahsinde *çokluk, iyelik, hâl, soru ve bildirme* başlıkları altında değerlendirmeler yapılmıştır. *Sıfat* (s. 246-258) başlıklı kısım *niteleme ve belirtme* olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. *Zamir* (s. 258-265) bölümünde *şahıs, işaret, belirsizlik, soru ve dönüşlülük* zamirleri ele alınmıştır. *Zarf* (s. 265-270) başlıklı bölümde ise *yer-yön, zaman, tarz, miktar ve soru* zarfları değerlendirilmiştir.

Fiil (s. 270-360) başlıklı kısımda önce *şahıs ekleri* ele alınmış, daha sonra *kipler* üst başlığı altında *basit kipler ve birleşik kipler* olarak iki üst grup oluşturulmuştur. Basit kipler kendi içinde *bildirme ve tasarlama* olarak iki kısma ayrılmıştır. *Birleşik kip* başlıklı bölümde ise *hikâye, rivayet ve şart* çekimleri örneklendirilmiştir. Ardından sırasıyla *tasvir fiilleri, isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil* konuları ele alınmıştır. *Fiil* başlıklı

kısımdaki dikkat çekici durumlardan biri geniş zamanın gelecek zaman altında ele alınmış olmasıdır. Azerbaycan Türkçesiyle ilgili Azerbaycan'da kaleme alınmış gramerlerde de geniş zaman çekimi gelecek zaman başlığı altında verilmektedir. Bu eserde de aynı yaklaşım sergilenmiştir.

Bağlaç (s. 360-378) başlığı altında *sıralama*, *denkleştirme*, *karşılaştırma*, *pekiştirme* ve *cümle dışı* olmak üzere beş bağlaç grubuna yer verilmiştir. Cümle dışı bağlaçlar ise kendi içinde *zıtlık*, *sebep-sonuç*, *üsteleme*, *açıklama*, *şart*, *ihtimal*, *mukayese* ve *başka işlevler bildirenler* olmak üzere sekiz alt başlıkta incelenmiştir. *Edat* (s. 379-395) başlıklı kısım, edatların hâl ekleriyle girdikleri çekimler doğrultusunda *yalın*, *yönelme* ve *çıkma* hâliyle bağlanan edatlar şeklinde tasnif edilmiştir. *Ünlem* (s. 395-405) başlığını taşıyan kısım *duygu*, *sorma*, *gösterme* ve *cevap* ünlemleri olarak dört gruba ayrılmıştır.

Şekil Bilgisi bölümündeki kayda değer durumlardan biri, özellikle yapım ekleri ve edatlarla ilgili kısımlarda sıkça etimolojik açıklamalara yer verilmiş olmasıdır. Bununla birlikte her başlık altında yer alan örnekler, genellikle Azerbaycan Türkçesinden orijinal cümleler aracılığıyla bağlam içerisinde gösterilmiştir. Bu tutum, ilgili kelimenin ya da ekin görevini daha somut bir şekilde anlamayı sağlamaktadır. Ayrıca cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarmalarının verilmesi, alan dışı kullanıcıların da işini kolaylaştıracak özelliklerdendir. Bunların yanı sıra *Ses Bilgisi* bölümünde olduğu gibi *Şekil Bilgisi* bölümünde de kimi zaman tarihî dönemlerle mukayeseler yapılmıştır.

Eser, *Kaynaklar* (s. 407-424) ve ardından gelen *Azerbaycan Türkçesi Metin Örnekleri* (s. 425-448) başlıklı bölümle son bulmaktadır. Son bölümde yer alan on dört metin (yedi mensur metin, yedi manzum metin) Azerbaycan Türkçesi Latin alfabesiyle verilmiştir.

Azerbaycan Türkçesi Grameri adlı eser, hacmi ve içeriği göz önünde tutulduğu zaman Azerbaycan Türkçesiyle ilgili Türkiye'de günümüze kadar hazırlanmış en kapsamlı gramer çalışması olarak öne çıkmaktadır. Genel olarak Türkoloji sahasına, özel olarak ise çağdaş Türk lehçeleri çalışmalarına önemli bir katkı sağlayacağını düşündüğümüz eserden dolayı Dr. Süleyman Kaan Yalçın'ı tebrik ederiz.

Kaynakça

- BİRAY, Himmet (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Ankara: TDK Yayınları.
- BURAN, Ahmet; ALKAYA, Ercan; YALÇIN, Süleyman Kaan (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1 - Güneybatı/Oğuz Grubu*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet; DOERFER, Gerhard (1959). "Das Aserbaidshische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden: Franz Steiner, s. 280-307.
- ÇAĞATAY, Saadet (1972). "Azeriler ve Dilleri", *Türk Lehçeleri Örnekleri II - Yaşayan Ağız ve Lehçeler*, Ankara: AÜ DTCF Yayınları. s. 4-27.
- DOĞAN, Levent; EFENDİYEV, Ahmediyye; DURMUŞ, Oğuzhan (2007). "Azerbaycan Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, (Ed. Levent Doğan), İstanbul: Kriter, s. 1-91.
- ERGİN, Muharrem (1971). *Azeri Türkçesi*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız; DOĞAN, Talip (2016). "Azerbaycan Türkçesi", *İran'da Türkler ve Türkçe*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 26-61.

- İLKER, Ayşe (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Ankara: TDK Yayınları.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I - Fiil Basit Çekim* (2006). Redaksiyon Heyeti: Ahmet Bican Ercilasun, Leylâ Karahan, M. Fatih Kirişcioğlu, Ankara: TDK Yayınları.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz; YILDIRIM, Hüseyin (2007). “Azerbaycan Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 171-230.
- KORKMAZ, Zeynep (2013). “Azerbaycan Türkçesi”, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, Ankara: TDK Yayınları, s. 176-186.
- LEE, Sooman Noah (2008). *A Grammar of Iranian Azerbaijani*, Gyeonggi-do: Thaeaksa.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (2000). *Elementary Azerbaijani*, California-İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- SARIKAYA, Mahmut (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri.
- SCHÖNİG, Claus (1997). “Azerbaijani”, *The Turkic Languages*, (Ed. Lars Johanson, Éva Ágnes Csató), London and New York: Routledge, s. 248-260.

KAYBETTİKLERİMİZ

Necrology

KAZAK TÜRKOLOG PROF. DR. ÄBDUWÄLİ TUWĞANBAYULI QAYDAR'IN ARDINDAN

Osman KABADAYI*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 187-192

Kazak dil bilimi ve kültürüne büyük hizmetleri olan tanınmış Türkolog Prof. Dr. Äbduwäli Tuwğanbayulı Qaydar, 27 Şubat 2019 tarihinde 95 yaşında hayata gözlerini yumdu. Qaydar'ın cenaze töreni 1 Mart 2019 tarihinde Cuma günü saat 9.00'da Almatı'daki evinde gerçekleştirildi. Törenin ardından Ahmet Baytursunoğlu Dil Bilimi Enstitüsünde bilim adamlarınca Qaydar'ın anısına saygı ve bir anma toplantısı gerçekleştirildi.

Äbduwäli Tuwğanbayulı Qaydar, 13 Aralık 1924 tarihinde Almatı eyaletinin (oblas) Eñbekşiqazaq ilçesindeki Taldıbulaq köyünde memur bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. 1942 yılının Mayıs ayında Kazak ortaokulunun 9. sınıfında iken kendisini II. Dünya Savaşı'nda harp meydanlarında buldu ve cephede kahramanca mücadele verdi. Savaşta gösterdiği üstün kahramanlıkları sayesinde devlet tarafından savaş gazilerine verilen madalya ile ödüllendirilmiştir. 1947 yılında ise ortaöğrenimine Esik ilçesindeki Kazak ortaokulunda 10. sınıftan devam etti.

Savaşın ardından 1947-1951 yılları arasında El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi (Eski adıyla Kirov Kazak Devlet Üniversitesi) Filoloji Fakültesi Kazak Dili Bölümünden mezun oldu. 1951 yılında Kazak SSR Bilimler Akademisinde başladığı lisansüstü eğitimini 1954 yılında Yeni Uygurca üzerine hazırladığı teziyle tamamladı. 1955 yılında *Qazirgi Uygur Tilindegi Qos Sözder* [Yeni Uygurcada İkilemeler] başlıklı tezini savundu ve bir yıl sonra kandidat (doçent) unvanını aldı. 1972 yılında “Türk dilleri” alanında profesör olmuştur.

Qaydar'ın 1951 yılında başlayan akademik hayatının neredeyse tamamı günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti Bilim Bakanlığına bağlı Ahmet Baytursunoğlu Dil Bilimi Enstitüsünde geçmiştir. 1954-1958 yılları arasında Kazak SSR Bilimler Akademisinin “Uygur-Dungan Kültürü Bölümü”nde araştırma görevlisi, 1958-1959 yılları arasında “Oryantalistik Bölümü”nün baş asistanı, 1959-1961 yılları arasında Dil Bilimi Enstitüsü “Uygur Filolojisi Bölümü”nün anabilim dalı başkanı, 1961-1963 ve 1967-1978 yılları arasında Dil Bilimi Enstitüsünün bilimsel işlerden sorumlu müdür yardımcısı olarak çeşitli görevler üstlenen Qaydar, 1978-1995 yılları arasında ise Ahmet Baytursunoğlu Dil Bilimi Enstitüsüne bu sefer müdür olarak hizmet etmiştir. Ayrıca 1982-2000 yılları arasında El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi Kazak Filolojisi bölümünde lisans ve lisansüstü dersleri yürütmüştür (Qaydar 2018: 12-13). Qaydar'ın danışmanlığında 15 doktora, 70 yüksek lisans tezi tamamlanmıştır (Jurinov vd. 2016: 49).

Genel Türkoloji ve özellikle Kazakça ile Yeni Uygurca üzerine yapmış olduğu irili ufaklı araştırmalarının sayısı 500'ü geçmektedir. Bunların içinde gerek editörlüğünü

* Öğr. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi / Abay Kazak Millî Pedagoji Üniversitesi (Almatı / Kazakistan), Kırşehir/ TÜRKİYE, kabadayiosman@yandex.com. Gönderim Tarihi: 16.02.2019 / Kabul Tarihi: 18.03.2019

üstlendiği gerekse de ayrı kitap olarak hazırlamış olduğu sözlük, ders kitabı, monografi türünden çalışmalarının sayısı ise 57'dir (Qaydar 2018: 7). Onun redaktörlüğünde monografi, sözlük, sempozyum bildirileri türünde ise 76 kitap ve iki ansiklopedi (*Kazak Dili Ansiklopedisi* ile *Jetisu Ansiklopedisi*) yayımlanmıştır. Qaydar'ın akademik çalışmalarını yoğunlaştırdığı alanların başında leksikoloji, etimoloji, terminoloji, onomastik, diyalektoloji, etnolingüistik, dil politikaları ve Altayistik gelmektedir. Qaydar, yetiştirdiği öğrencileriyle günümüz Kazak dil biliminde bir ekol olabilmeyi başarmıştır.

Qaydar'ın Meyirbek Orazov ile birlikte hazırladıkları «*Түркітануға Кіріспе*» (1985) [Türkolojiye Giriş] başlıklı çalışması Kazakistan'daki Türkoloji bölümlerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Köklü Sovyet Türkolojisi birikimine dayanılarak hazırlanmış bu eserde ağırlıklı olarak Türk lehçelerinin tarihsel gelişimi ve sınıflandırılması üzerinde durulmuştur.

Äbdüwäli Qaydar'ın «*Структура односложных корней и основ в казахском языке*» [Kazakçadaki Bazı Tek Heceli Kök ve Tabanların Yapısı] (Almatı, 1986) başlıklı çalışması Türkoloji çevrelerinde bilim insanlarının dikkatini çekmeyi başarmıştır (Qurmanbayulı 2014: 288). Söz konusu eser sadece Kazak dil bilimi için değil aynı zamanda genel Türkoloji için de ciddi bir kazanım olmuştur.

Qaydar'ın araştırma alanlarından biri de etimolojidir. Eski Türk lehçeleri söz varlığının ortak köklerini ortaya çıkarma, Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki ortaklıkları tespit etme, Kazakçaya çeşitli tarihi ve kültürel sebeplerle Arapça, Farsça, Moğolca, Rusça, Çince'den girmiş gerek sözlüksel gerekse de dil bilimsel alıntılarını ortaya koyma onun etimoloji araştırmalarında başlıca ilgisini çeken konular olmuştur.

Äbdüwäli Qaydar, onomastik yani özel adlar konusunda da çalışmalar yapmıştır. «*Қаңлы; тарихи шежіре*» [Qanlı: Tarihi Şecere] (Almatı, 1986) başlıklı hacimli monografisi ve Kazak onomastiği ile ilgili makaleleri bu konuda dikkati çeken çalışmalarındandır.

Bununla birlikte Qaydar'ın en önde gelen çalışma alanlarından birinin sözlük bilimi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Äbdüwäli Qaydar imzasını taşıyan sözlük çalışmalarından bazıları şunlardır:

«*Үйгүрско-русский словарь*» (1961) [Uygurca-Rusça Sözlük]

«*Ұйғырша-орысша лингвистикалық қос сөздік*» [Uygurca-Rusça Dil Bilimsel İkilemeler Sözlüğü]

«*Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі*» (авт.бірі) (1966) [Kazakçanın Kısa Etimoloji Sözlüğü] (komisyonla)

«*Қазақша-орысша бір буынды түбірлер сөздігі*» (1986) [Kazakça-Rusça Tek Heceli Kökler Sözlüğü]

«*Тысяча метких и образных выражений: казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями*» (2003) [Etnolinguistik Açıklamalarıyla Kazakça-Rusça Deyimler Sözlüğü]

«*Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеуі)*» (2004) [Halk Bilgeligi: Kazak Atasözlerinin Açıklamalı Sözlüğü ve İnceleme]

«Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік)» 3 том (I. Cilt 2009, II.-III. Ciltler 2013) [Kazaklar Ana Dil Âleminde: Etnolinguistik Sözlük]

«Қазақ тіліндегі қос сөздер зерттеу және сөздік» (2013) [Kazakçada İkilemeler: İnceleme ve Sözlük]

Bu sözlük çalışmalarının dışında, Ahmet Baytursunoğlu Dil Bilimi Enstitüsü dil uzmanları tarafından yayıma hazırlanan *Kazakça Sözlük, Yazım Kılavuzu, Kazakçanın Ağızlar Sözlüğü, Kazakça Eş Anımlı Kelimeler Sözlüğü* gibi yayımların redaksiyon heyetlerinde görev almıştır.

Äbdüwäli Qaydar, «Қазақ қандай халық?» [Kazaklar Nasıl Bir Halk?] (Almatı, 2008) başlıklı kitabında öncelikle Kazak halkının nasıl bir halk olduğuna dair tek soruya bin adet cevapla karşılık vermiş, sonra da 121 farklı araştırmacının Kazak etnonimi ile ilgili görüşlerini etimolojik izahlarla açıklamıştır (Qaydar 2008: 345-402). Kitabın sonraki bölümlerinde *Kazak* sözü ile *Alaş* sözü arasındaki ilişkiye dair görüşlerini ortaya koymuş ve Kazakların ulu, orta ve küçük cüzlerini ru'larına ve damgalarına varıncaya değin tarihi arka planıyla değerlendirmiştir. Kitap, Kazak halkının tarihine ve kültürüne dair önemli veriler sunması yönüyle oldukça değerli bir çalışmadır.

Äbdüwäli Qaydar'ın ilgi alanlarından biri de dil politikalarıdır. Kazakçanın uluslararası arenada statüsünün yükselebilmesi için «Халықаралық Қазақ тілі қоғамы» [Uluslararası Kazak Dili Cemiyeti]'ni kurmuş ve uzun süre bu cemiyetin başkanlık görevini layığıyla yürütmüştür. Qaydar, Kazakistan'ın Latin alfabesine geçmesi gerektiği konusunu ortaya ilk atan ve bu konuda makaleler yayımlayan ilk bilim adamı olmuştur (Qurmanbayeva - Omarova 2015: 226).

Qaydar; makale, bildiri ve söyleşilerini 6 ciltlik «Ғылымдағы ғұмыр» [Bilimdeki Ömür] (2014) ve tek ciltlik «Тіл-ғұмыр» [Dil-Ömür] (2018) başlıklı kitaplarda bir araya getirmiştir. Makaleler serisinin altıncı cildi Äbdüwäli Qaydar'ın etimolojiyle ilgili yazılarını içermektedir. Eserin bu yönüyle Kazakçanın etimoloji sözlüğüne ciddi bir katkı sunduğu söylenebilir.

Kazak Türkçesine ve kültürüne çok değerli ve önemli eserler bırakmış olan Äbdüwäli Qaydar'a Tanrı'dan rahmet, Türklük Bilimi camiası ve Türk dünyasına baş sağlığı diliyoruz.

Kaynaklar

Jurinov, M. J. vd. (2016), *Entsiklopedičeskiy Spravočnik*, Nan RK, Almatı.

Qaydar, Ä. (2008), *Qazaq Qanday Halıq ?*, Dayk-Press, Almatı.

Qaydar, Ä. (2014), *Ğılımdağı Ğumır*, I-VI. Cilt, Sardar Baspa Üyi, Almatı.

Qaydar, Ä. (2018), *Til-Ğumır. Ğılımiy Maqalalar Jıynağı*, A. Baytursınulı atındağı Til Bilimi İnstitutı, Almatı.

Qurmanbayeva, G.K.; Omarova G. Ä. (2015) “Jazuwı Latin Älipbiyi Negizinde” *Mäñgilik El İdeyası men Ultıq İdeyasınıñ Ädebiyetinde Körkemdik Körisi Tabuw Dästüri men İnnovatsiyalıq Jañashılıq Mäseleleri, Konferantsiya Materiyaldarı*, Kaznu, Almatı.

Qurmanbayulı, Ş. (2014), *Tolğawlı Til*, Memlekettik Tildi Damıtuw İnstitutı, Astana.

EKLER:
Fotoğraflar

Prof. Dr. Äbduwäli Qaydar (Fotoğraf: Qaydar 2018: 4).

Qaydar, hocası N. A. Baskakov ve bazı Türkologlarla birlikte - 1987 (Fotoğraf: Qaydar 2018: 350).

Qaydar, eşi Şeker Hanım ile - 2014 (Fotoġraf: Qaydar 2018: 356).

*Qaydar, konuşmacı olarak katıldıġı akademik toplantılardan birinde 28.10.2017, Almatı
(Fotoġraf: Osman Kabadayı)*

Äbdüwäli Qaydar ve Osman Kabadayı – Almatı, 2017

TÜRKOLOJİ HABERLERİ

Turkology News

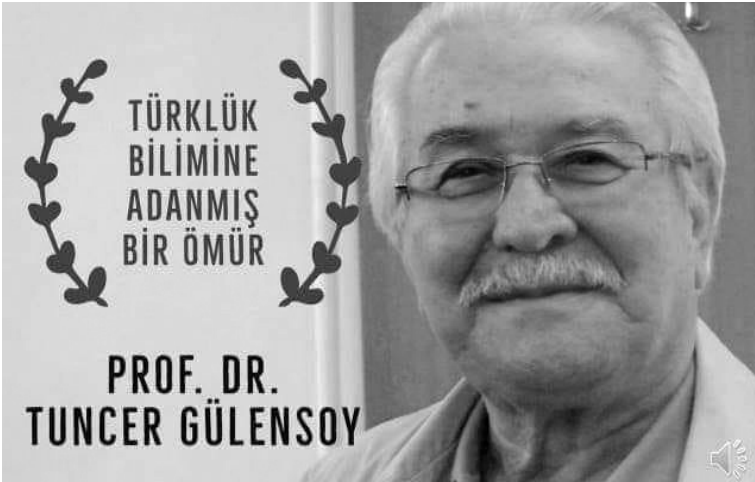
DOĞUMUNUN SEKSEN YAZI HAYATININ 60. YILINDA PROF. DR. TUNCER GÜLENSOY

Paki KÜÇÜKER*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 194-202

Çocukluğundan beri okumaya çok düşkün olan Tuncer Gülensoy, kendisine simit alması için verilen harçlıkları biriktirerek, haftalık çıkan çocuk ve gençlik dergilerini alırdı. O zamanlar çıkan “**Oruç Reis, Şeytan Döğen Aydın Reis, Bre Doğan, Çakırcalı Mehmet Efe**” gibi Türk tarihi ile ilgili pek çok dergi hacmindeki kitapçıkları okumuştı.

Çocukluğu **Uşak, Ankara, İstanbul (Anadolu Hisarı, Beykoz), Zonguldak ve Eskişehir**’de; gençliği **Eskişehir, Uşak (Bölme ve Güre-Karakuyu köylerinde vekil öğretmen), İstanbul ve Ankara** (üniversitede öğrenci) ’da geçmişti. Uşak’taki evlerine yakın bir yerde (Yılanıcı Hanı altında)ki **GÜREL MATBAASI**’nın önünden her geçişinde, buradaki *Tipo ve Heidelberg* baskı makinelerinin çalışmalarını seyreder, “**GÜREL**” adlı arkalı önlü tek sayfalık gazetenin basılışını gördükçe hayranlık duyardı. “**GÜREL**” gazetesi, aslen Afyonkarahisarlı **Hüseyin Gürel**’in günlük çıkardığı mahallî gazete idi. Hüseyin Gürel’in Uşak Sanat Enstitüsünde okuyan, Tuncer’le yaşıt, **Turgut** adlı bir oğlu ile **Neşet** adlı, matbaada çalışan, küçük bir oğlu daha vardı.

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy

Tuncer’in basın hayatı ile tanışması böyle olmuştu. Lise ikinci sınıfta iken, o zamanların Uşak Lisesi Müdürü (rahmetli) **Faik Eroğlu**, bir lise gazetesi çıkarmak için sınıf arkadaşı **Okay Ünal** ile Tuncer’i görevlendirmişti. Adını “**ASENA**” koydukları

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, pkucuker@sakarya.edu.tr. Gönderim Tarihi: 20.03.2019 / Kabul Tarihi: 27.04.2019

bu gazete iki yaprak (dört sayfa) olacak, *röportaj, küçük hikâye, gezi notları, şiir, fıkra* gibi öğrenci yazılarını içine alacaktı. Tuncer'in ilk yazısı "**AHTIM**" adlı bir şiiri Uşak'ta günlük yayınlanan **GÜREL** gazetesinde çıkmıştı: 1957

Tuncer, "**Bir Eylül İlkokulu**"nda verilen iki aylık bir kurstan sonra, 1959-1960 öğretim yılının Eylül ayında, Uşak'ın merkez **Bölme** köyünde vekil öğretmenliğe başladı. İki ay sonra buradan **Güre**'nin **Karakuyu** adlı bir dağ köyüne tayin ettiler. Köy Uşak'a yaya olarak 14-15 saat çekiyordu; yol yoktu, otobüs yoktu. O da babası (emekli Başkomiser) Şevki Bey'in "Yarın devlet memuru olunca, oradan oraya tayin edecekler. Şimdiden alış; orası da bizim köyümüz!" sözleri üzerine, bin bir macera ile Karakuyu köyüne giderek, bir öğretim yılı buranın ve çevre köylerin çocuklarına ders verdi, hayat bilgisi, Türkçe, matematik, "kerrat cetveli" öğretti. O zamanlar gönül verdiği (şimdi 576 yıllık hayat arkadaşı) **Hatice Yurteri**'ne bu köyden yazdığı mektupları ve şiirleri, İstanbul Üniversitesi edebiyat Fakültesi TÜRKOLOJİ Bölümünde öğrenci iken, **SON HAVADİS** Gazetesinin "**Üniversite Köşesi**"nde yayımladı (1960).

1960-1961 öğretim yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı (Türkoloji) Bölümüne girdi. Bu bölümde (o zamanki unvanlarıyla) **Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat**, **Prof. Dr. Ahmet Hamdi Tanpınar**, **Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan**, **Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu**, **Doç. Dr. Faruk Kadri Timurtaş**, **Doç. Dr. Ömer Faruk Akün**, **Dr. Muharrem Ergin**, **Dr. Ali Alpaslan**, **Prof. Dr. Ahmet Ateş** gibi hocalardan *eski-yeni Türk dili, eski-yeni Türk edebiyatı, Osmanlıca, eski yazı, hat sanatı, Türk dili tarihi, Türk lehçeleri, Anadolu ağızları, şiir ve hikâye tahlilleri, metin tamiri, Farsça* dersleri aldı.

[**NOT: Prof. Dr. Saim Sakaoglu**, (rahmetli) **Prof. Dr. Harun Tolasa**, (rahmetli) Millî Eğitim Bakanı Müsteşarı **Saim Fikret Hekimoğlu**, (rahmetli) ansiklopedist **Atilla Özkırımlı**, öğretmen-yazar **Ayla Ağabegüm**, kütüphaneci Beykozlu **Ayla Tokatçıoğlu**, (sonradan bankacı olan Bursalı) **Oktay Göymen** ve Gaziantep'li eşi **Evin Bozaslan**, Uşaklı (rahmetli) **Ülkü Vural**, Uşaklı (Dombaylardan) **Ahmet Dinçer**, Fatihli **Arif Özer** vb. sınıf arkadaşı idi.]

İstanbul'un yayın hayatı oldukça genişti. PTT'de operatör olarak çalışan sınıfındaki bir kız arkadaşının aracılığı ile PTT'cilerin çıkardığı "**POS-TEL**" adı aylık dergide şiir, hikâye ve fantezi yazıları yayımlanmaya başladı: "*Köseoğlu Efe Sadık*" adlı ilk hikâyesi ile "*Anjeli*" adlı uzun şiiri **POS-TEL**'de yayımlandı. Bu derginin o zamanki yöneticilerinden birisi Kapalıçarşı PTT şube müdürü idi. Tuncer, haftanın iki günü müdürü ziyaret ederek edebî sohbetlerde bulunurlardı.

Bu arada, tanınmış şairlerimizden Malatyalı Avukat **Şemsi Belli** ile tanıştı. Arada sırada onun Çemberlitaş'taki yazıhanesine gider, sohbetlerine katılırdı. Şemsi Belli'in yeni çıkan "*Beni Öpme Bu Akşam*", "*Şeytan Diyor ki*" ve "*Gelin Telleri*" adlı şiir kitaplarını imzalatmış, ezberlemeye bile başlamıştı. Tuncer, Ş. Belli'nin "*Yosun*" adlı liseli sevgiline duyduğu hasret ve özleme nazire olarak:

*"Dünya böyle kurulmuş gün gelir bayram olur,
Bir tutam gelin teli omuzda harman olur,
Sevgi yürek içinde ömrü bir gün batımı,
Bazen yeşil bir buket, bazen siyah gam olur"* (1961)

dörtlüğünü yazarak, ona göndermişti. “*Gelin Telleri*” adını verdiği bu dörtlük, 1971 yılında, Bursa Personel Okulunda 112. Dönem Yedek Subay öğrencisi iken, devre arkadaşı, o yılların tanınmış ses sanatçısı ve bestekârı **Vedat Çetinkaya** tarafından bestelenmişti Bu şarkı, (Güfte: Tuncer Gülensoy; beste: Vedat Çetinkaya kaydı ile) TRT repertuvarında kayıtlıdır.

1961 yılında, Üniversitenin ikinci sınıfında iken, İstanbul’da yayınlanan “**Son Havadis**” adlı günlük gazetenin, gençler için ayırdığı “**ÜNİVERSİTE KÖŞESİ**”nde “**ARKADAŞIMA MEKTUPLAR**” ana başlığı altında, Hatice Yurteri’ne yazdığı mektupları yayımladı.

Tuncer, 1962-1963 öğretim yılında, yatay geçiş yaparak, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne nakletti. Burada **Prof. Dr. Hasan Eren, Prof. Dr. Saadet Çağatay, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Prof. Dr. Vecihe Hatipoğlu, Prof. Dr. Ahmet Temir, Prof. Kenan Akyüz, Prof. Dr. Hasibe Mazioğlu, Prof. Dr. Meliha Ambarcıoğlu** gibi hocalardan *Türk Dili (gramer, Türk Dili Tarihi, Anadolu ve Rumeli Ağızları, Türk Lehçeleri, Yeni Türk Edebiyatı, Eski Türk Edebiyatı, Klasik Farsça, Moğolca)* dersleri aldı.

[NOT: **Tomris Tunç, Güneş Müftüoğlu, Prof. Dr. Semih Tezcan, Prof. Dr. Hasan Özdemir, Prof. Dr. Hamza Zülfiyar, Prof. Dr. Nevzat Gözaydın** ve TDE 1964 mezunu bütün askeri öğrenciler (**Ali Mithat İnan, Ataman Aldemir** vb gibi) sınıf arkadaşı idi.]

80 Bitti 18 Oldum.... (30 Ocak 2019)

Fırat TV'de...

Kasım 1962 tarihinde Hatice Hanımla nikâhlandı ve Ankara (Etimesgut) Şeker Fabrikasında kütüphane memuru/personel memuru olarak çalışmaya başladı. 1963 yılında Prof. Dr. Ahmet Temir'in Başkanı olduğu “**TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ**”nde çalışmaya başladı. Enstitünün çıkardığı “**TÜRK KÜLTÜRÜ**” adlı aylık dergi ile “**TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI**” adlı 6 aylık bilimsel dergi, “**CULTURA TURCICA**” adlı İngilizce-Fransızca-Almanca yıllık bilimsel dergi ve kitapların basım ve tashih işleri ile görevlendirildi. Bu dergiler, Necatibey Caddesindeki “**AYYILDIZ MATBAASI**”nda dizilip basılıyordu. Sahiplerinden birisi ve müdürü (rahmetli) **Hami KARTAY** adlı, beyefendi, kibar, nazik, kültürlü birisiydi. Aynı zamanda “**BAYRAK**” adlı on beş günlük bir dergi çıkarıyordu. Sonraları aylık olarak çıkmaya başlayan bu derginin hemen her sayısında, Tuncer Gülensoy’un bir yazısı (makale, şiir, tanıtma vb. gibi) yayımlanıyordu. (26 Aralık 1963 tarihinde, Etimesgut’taki Ankara Şeker Fabrikası salonunda yapılan bir düğünle Hatice Hanımla evlendi.)

Tuncer Gülensoy’un ilk profesyonel yazıları **TÜRK KÜLTÜRÜ** dergisinde yayımlandı. İlk “telif ücreti”ni de bu yazılarından almaya başladı. Bu arada, **Nurettin Menekşe**’nin çıkardığı “**KÜLTÜR**” adlı üç aylık dergi ile o zamanların Kocabeyoğlu Pasajı’nda “Sahafılık” yapan (rahmetli) **Turan**’ın çıkardığı “**BİBLİYOGRAFYA-Kitap Haberleri Bülteni**” adlı aylık derginin hazırlıklarını yürüttü ve burada kitap tanıtımları yayımladı.

Daha sonraları, Tuncer Gülensoy’un adının önünde (Dr.; Doç. Dr. ve Prof. Dr.) unvanlı pek çok yazısı **TÜRK DİLİ (TDK-Ankara)**, **TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI-BELLETEN (Ankara)**, **TTK-BELLETEN (Ankara)**, **TÜRKOLOJİ (DTCF-Ankara)**, **İÜ TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI DERGİSİ (İstanbul)**, **YESEVİ (İstanbul)**, **TÜRK DÜNYASI TARİH DERGİSİ (TDAVakfı, İstanbul)**, **TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI (İstanbul)**, **TÜRK KÜLTÜRÜ (TKAE, Ankara)**, **TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI (TKAE, Ankara)**, **DİL ARAŞTIRMALARI (Gazi Üniv.)** **ERCİYES (Kayseri)**, **İÇEL KÜLTÜRÜ (Mersin)**, **KIZILIRMAK**

(Sivas), *TÜRK FOLKLORU (Sivas)*, *SIVAS FOLKLORU, TÜRK FOLKLOR ARAŞTIRMALARI YILLIĞI (Ankara)*, *AKPINAR (Niğde)*, *KÜLTÜR ÇAĞLAYANI (Kültür Ajans-Ankara)*, *BAL-TAM (Prizren)*, *BİLİMSEL EKSEN (Kültür Ajans-Ankara)*, *KÜLTÜR EVRENİ (Kültür Ajans-Ankara)* ... gibi pek çok BİLİMSEL VE AYLİK dergiler ile çeşitli “*armağan*” kitaplarında yüzlerce makalesi yayımlandı.

Takvimler şimdi 2019 yılını gösteriyor. 1958’lerin 19 yaşında olan Tuncer Gülensoy’u şimdi 80 yaşında (30 Ocak 2019’da 81’e girdi). Halâ okuyor, yazıyor, sempozyumlarda tebliğ sunuyor, oturumlar yönetiyor, Türk dili-tarihi-kültürü ve Atatürk üzerine konferanslar veriyor. Onun adına, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu ve Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun’dan başkasına nasip olmayan, 6 armağan kitap/dergi çıkarıldı:

- 1) **Ellibeşinci Yaşı Dolayısıyla: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı (Haz. Ahmet Buran);**
- 2) **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2006 Yılı Sayısı: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı (Haz. Prof. Dr. Nevzat Özkan);**
- 3) **ERCİYES DERGİSİ-2005 Temmuz Sayısı: PROF. DR.TUNCER GÜLENSOY Armağanı;**
- 4) **TÜRK VE MOĞOL ARAŞTIRMALARI: PROF. DR. TUNCER GÜLENSOY ARMAĞANI (Editör: Bülent GÜL; Yayımlayan: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü; Ankara 2012).**
- 5) **Fırat Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatın Bölümü’nün çıkardığı 6 aylık TÜRK LAD adlı “elektronik dergi”nin Haziran 2018 sayısı, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy’a armağan edildi. (Editör: Prof. Dr. Ahmer Buran)**
- 6) **Ankara’da Kültür Ajans tarafından yayımlanan KARADENİZ/ ÇERNOE MORE adlı “elektronik dergi”nin Aralık 2018 sayısı Prof. Dr. Tuncer Gülensoy’a armağan edildi. (Editör: Prof. Dr. Erdoğan Altınkaynak)**

Gülensoy’un Türkiye, Kırgızistan, Kazakistan bilim çevreleri ve derneklerinden aldığı “*ŞEREF*”, “*ŞÜKRAN*”, “*TEŞEKKÜR*” ÖDÜLLERİNİN sayısı otuzu geçmiş. Katıldığı kongre ve sempozyumların “yaka kartları/katılım belgeleri” beş yüzden fazla...

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy’u makalelerinin yayımlandığı, ilk imzasından bugüne 55 yıl geçmiş. Bir bilim adamı için elbette çok uzun bir süre değil. Ama bir insanoğlu için oldukça uzun bir süre. Yetiştirdiği 25 DOKTORA öğrencisi ve 100 kadar Yüksek Lisans öğrencisinin pek çoğu bugün Profesör ve Doçent unvanını taşıyor ve pek çok üniversitemizde Gülensoy Hocanın torunlarını yetiştiriyorlar. Hocam Gülensoy’a daha nice uzun, sağlıklı ve verimli yıllar dileği ile...

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un emekli olduktan sonraki bilimsel faaliyetleri:
KİTAPLAR:

_____, **60 YIL ÖNCESİNDE UŞAK**, Ankara 2009, 32 S. (Özel yayın)

_____, **BARBAR TÜRKLER**, Ankara 2011, Akçağ Yay.,

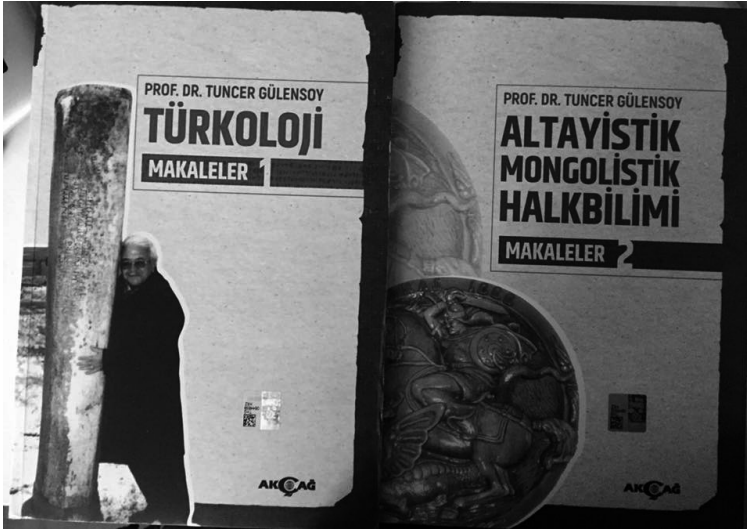
_____ ve Ercan Alkaya, **TÜRKİYE TÜKÇESİ AĞIZLARI BİBLİYOGRAFYASI**, (Genişletilmiş 3. baskı), Ankara 2011, Akçağ yay., 350 S.

_____ ve Pâki Küçükler, **ESKİ TÜRK- MOĞOL KİŞİ ADLARI SÖZLÜĞÜ**, İstanbul 2016, Kültür Sanat Yay.

_____ (2018), **TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ TÜRKÇE SÖZCÜKLERİN KÖKEN BİLGİSİ SÖZLÜĞÜ**, (Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 3. basılış), İstanbul 2018. Bilge Kültür Sanat Yay., büyük boy, 1224 sayfa; 1. Hamur kâğıt+bez cilt+yaldız baskı)

_____ (2019), **1001 SORUDA TÜRKOLJİ-MONGOLİSTİK-ALTAYİSTİK EL KİTABI**, (baskıya hazırlanıyor).

_____ (2019), **KONUŞAN BENGÜ TAŞLAR**, (baskıya hazırlanıyor).

Gülensoy'un Makaleleri (157 Yazı)

MAKALELER-BİLDİRİLER:

_____, “Ahmet Temir (1912-2002). Kazan Türkü Bir Türkolog”, **Kültür Evreni**, II/8, (Sonbahar 2010), s. 9-16.

_____, “Anlamları Kötü Türk Kişi Adları”, **Dil Araştırmaları**, S. 8 (Bahar, 2011), s. 23-29.

_____, “Eski HUN ve UYGUR Kişi Adı ve Unvanları Üzerine”, **Kültür Evreni**, III/10 (Bahar 2011), s. 9.-18.

_____, “Türkiye Türkçesinde Yaşayan ‘KÜÇÜK’, ‘KİÇİK’, ‘KİÇİ’ ve ‘KEÇİ’ Sözcükleri”, **BAL-TAM** (Prizren, Mart-2012), s.209-212.

_____, “Torba Kelimesi ve Torbalamak Fiili Üzerine”, **Türk Dili**, S. 724 (Nisan 2012), s.

_____, “Ahmet Temir’in Hayatı ve Eserleri”, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü’nün 50. Yılına Armağan. 50 YIL SEMPOZYUMU**, (Haz.: Bülent Gül), Ankara 2012, s. 11-35.

_____, “Eski Türk Yazıtları Üzerine Yeni Bir Eser: (KÖK)Türk Harfli Yazıtların İzinde”, **Kültür Çağlayanı**, III/15 (Temmuz-Ağustos 2012), s. 3-4.

_____, “Moğolca ve Türkçedeki Benzer Sözcükler Üzerine”, **Kültür Evreni**, IV/13 (Yaz 2012), s. 24-55.

_____, “Türkçede Tör, Töre ve Ağalık, Laiklik, İrtica, Demokrasi Sözcükleri Üzerine”, **Bilimsel Eksen** (Yaz 2012), III/7, s. 7-12.

_____, “Peçenek-Kuman Türkü Asıllı Macar Türkolog **Istvan Mandoky Kongur** (1944-1992)”, **Kültür Çağlayanı**, III/16 (Eylül-Ekim 2012), s.3-4.

_____, “Türk Tarihinde ‘Kağan’, ‘Katun’ ve ‘Sultan’lar ile Onların Devlet İdaresindeki Rollerini”, **Kültür Evreni**, III/9 (Kış 2011), s. 155-165; (aynı yazı) **Kültür Evreni**, IV/14 (Sonbahar 2012), s. 7-16.

_____, “Prof. Dr. Ahmet Temir’in II. Dünya Savaşı Sırasında Ziyaret Ettiği Alman Esir Kamplarındaki Türk Esirlerle İlgili Raporları”, **Bilimsel Eksen**, I/3 (Kış 2011), s. 158-176.

_____, “Çankırı ve Yöresinde Oğuz Boyları”, **Bilimsel Eksen**, II/5 (Kış 2012), s. 7-15. Aynı yazı: **Bilimsel Eksen**, III/8 (Sonbahar 2012), s. 7-14.

_____, “Türkçe ‘SARIMSAK’ Adı Üzerine”, **BAL-TAM** (Prizren, Eylül 2012), s. 159-162.

_____, “Türkiye’de ‘Altayistik’ Çalışmaları”, **Kültür Çağlayanı**, III/17 (Kasım-Aralık 2012), s. 13-15.

_____, “Âşıklar ve Türkçe”, **Kültür Çağlayanı**, III/19 (Mart-Nisan 2013), s. 3.

_____, “Hakkâri”, **Kültür Çağlayanı**, IV/20 (Mayıs-Haziran 2013), s. 3-4.

[Baybars Gülensoy, “Anadolu Giyim-Kuşam ve Süslenme Söz Hazinesindeki Türkçe Sözcükler”, **Kültür Çağlayanı**, III/17 (Kasım-Aralık 2012, s. 18-21]

[Baybars Gülensoy, “Mermere Yansıtmış İnsan Figürleri: Grafik Açısından Değerlendirme”, **Kültür Çağlayanı**, III/18 (Ocak Şubat 2013), s. 12-13.]

_____, (2015), “Tanıtma: Günay KARAAĞAÇ, **Türkçenin Alıntılar Sözlüğü**, Ankara, 2015, Akçağ Yay.,”, Dil Araştırmaları, Sayı: 17, Güz 2015, s. 268-270.

_____, (2016), “Anadolu ve Rumeli’de Oğuz Boy ve Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Bilimsel Eksen**, Sayı: 17, Kış-Bahar, 2016, s. 9-12.

_____, “Kafkaslar’da Kıpçaklar ve Öteki Türk Kavimleri”, **Bilimsel Eksen**, Sayı: 19, Ya-Sonbahar, 2016, s.9-14.

_____, (2018), “Anayurt’tan Atayurt’a: 1-7 Haziran 2018 (Moğolistan ve Orhun Vadisi Notları)”, **Kültür Çağlayanı**, Sayı: 51, Temmuz-Ağustos 2018, s. 5-11.

_____, (2018), “Eski Türk Tarihçisinden Yeni Bir Eser: **Türk Model Devleti: GÖK TÜRKLER**”, **Kültür Çağlayanı**, Sayı: 52, Eylül-Ekim 2018, s. 3-4.

_____, (2018), “Kitap Tanıtımı: YKB’nın ‘*Tanzimat’tan Bugüne* [Bazı] *Edebiyatçılar Ansiklopedisi*”nı Okurken”, *Kültür Eksen*i, Sayı: 25, Kış-Bahar 2018, s. 160-165.

_____, (2016), “KARAPAPAKLAR” (Aylık Elmi-Kütlevi Dregi, Azərbaycan Dilinde), *Kültür Evreni*, Sayı: 30, Sonbahar 2016, s. 133-135.

_____, (2018), “Türkiye Türkçesi Ağzlarına Katkı Sağlayacak Bir eser: **GİRESUN VVE YÖRESİ AĞIZLARI SÖZLÜĞÜ**”, *Kültür Çağlayanı*, Sayı: 53, Kasım-Aralık 2018, s. 23-24.

_____, “Eski Türk-Moğol Yer-Kişi ve Madde Adlarının Transkripsiyonu ve Tercüme Sorunları”, *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, 1-7 Haziran 2018, Ulanbator-Moğolistan; *Bildiriler Kitabı*, 2.cilt, s. 831-834.

_____, (2018), “Karacaoğlan’ın Şiirlerinde Dil ve Üslup”, ‘Hazırlayan: Hilmi Dulkadir: **KARACAOĞLAN ARAŞTIRMALARI-I**’, Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, **Kayseri 2018, s. 229-244.** (NOT: Bu makale daha önce ‘**İÇEL KÜLTÜRÜ**’, Yıl: 5, Sayı: 18 (Kasım 1991), s. 4-9’da yayımlanmıştır.)

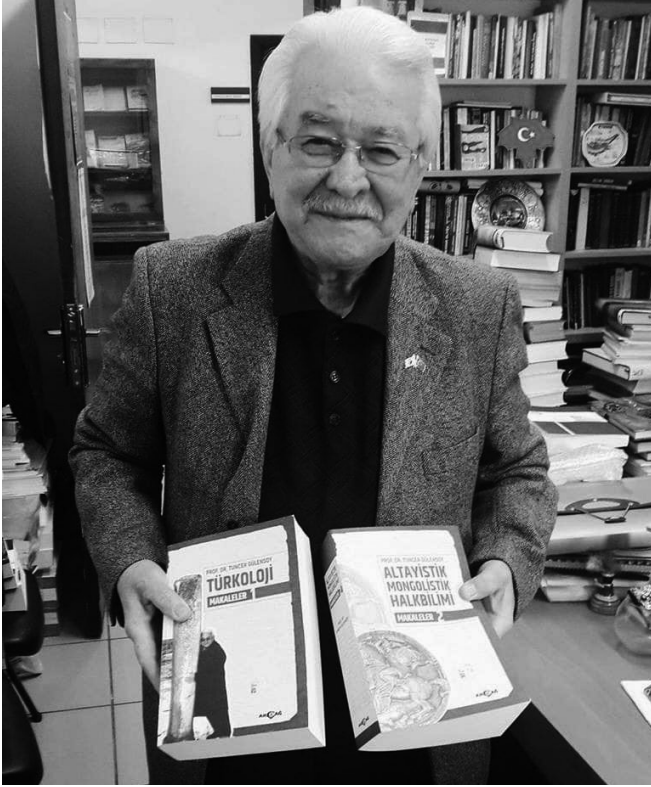
Haziran 2018, Tonyukuk Yazıtında (Şerif Ali Bozkaplan ile)

ALDIĞI ÖDÜLLER:

1) Manas'ın Mirasçıları: TÜRK DÜNYASI KÜLTÜRÜNE HİZMET ÖDÜLÜ-2018.

2) *TÜRKİAD*, Haziran 2018 sayısı (PROF. DR. TUNCER GÜLENSOY ARMAĞANI)

3) *KARADENİZ/ÇERNOE MORE/BLACK SEA*, Aralık 2018 sayısı (TUNCER GÜLENSOY ARMAĞANI)

Gülensoy ve Kitapları

HAKKINDA:

Bülent GÜL (Ed.), *TÜRK-MOĞOL ARAŞTIRMALARI*. Prof. Dr. TUNCER GÜLENSOY Armağanı, Ankara 2012. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.,

Paki Küçüker, “Yazı Hayatının 55. Yılında Prof. Dr. Tuncer Gülensoy”, *Kültür Çağlayanı*, III/16 (Eylül-Ekim 2012), s.35-37.

Doğu Perinçek, “Davay Nasıl Yoldaş Oldu?”, *Aydınlık Gazetesi*, 26 Temmuz 2013, Pazar, s. 8, st. 1-2. [DAVAR sözcüğünü açıklarken “TÜRKÇENİN KÖKEN BİLGİSİ SÖZLÜĞÜ”nü kullanıyor.]

TÜRK DOSTU VE TÜRKOLOJİNİN SEVDALISI “DMİTRİYA DMİTRİEVİÇA VASIL’EVA” (70 YAŞINDA)

Tuncer GÜLENSOY*

Dil Araştırmaları, Bahar 2019/24: 203-204

Dimitri’yi ilk kez 1970’li yıllarda Türkoloji kongrelerinde tanımıştım. Uzun boylu, kızıl saçlı ve sakallı, güler yüzlü, Türkçeyi “Rus aksanı” ile konuşan, bizim kendisine “Peter Ustunov” lâkabını taktığımız bir arkadaşımızdı. Ona, “**Dimitri**” ya da “**Vasilyev**” derdik. O, her iki hitabımızı da geri çevirmezdi.

Daha sonra, 1986’da (29. PIAC Kongresinde) Moskova’da ve Taşkent’te; 1987’de (5.Mongolistler Kongresinde) Ulanbator’da; 1988’de (31. PIAC Kongresinde) Weimar-Doğu Almanya’da; 1989’da (32. PIAC Kongresinde) Oslo-Norveç’te; 1990 yılında, “Moğolların Gizli Tarihi’nin Yazılışının 750 Yılı Kongresinde” Ulanbator’da; 1996’da (Uluslararası Sibirya Sempozyumunda) İstanbul’da; 1998’de (41. PIAC Kongresinde) Helsinki-Finlandiya’da; 1999’da (42. PIAC Konferansında) Prag-Çekya’da; Son olarak da İstanbul Aydın Üniversitesi’nin İstanbul’da 2016 yılında toplanan “Altayistik” Kongresinde birlikte olmuştuk. O yıl oldukça şişmanlamış ve elinde bastonu ile yürüyebiliyordu. Kendisine, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından, 2012 yılında çıkarılan “**TÜRK-MOĞOL ARAŞTIRMALARI: Prof. Dr. TUNCER GÜLENSOY Armağanı**” (Ed. Bülent GÜL), Ankara , 326 s.) adlı kitabı imzalayıp verdiğimde, “*Haberim olsaydı, ben de yazı verirdim!*” diye sanki özür dilemişti.

Dimitri’nin 70 yaşı dolayısıyla, 2017 yılında, Moskova’da basılan “**Armağan Kitabı**”nda, hem biyografisini, hem de büyük anne ve dedesi ile anne-babası ve ailesinin güzel resimleri ile Orta Asya’da yaptığı araştırmalarla ilgili fotoğrafları görebiliyoruz. Yalnız, bu fotoğraflar arasında hem Orta Asya’daki ilmî gezileri, hem de hem de kongrelere beraber katıldığı arkadaşı (toprağı bol olsun), benim de yakın dostum, **Sergey KLYAŞTORNIY**’ın fotoğrafı yok...

Ben, 1990 yılında Ulanbator’da toplanan “**MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ’NİN YAZILIŞININ 750. YILI**” Sempozyumu’na Türkiye’den, o zamanlar Asıl üyesi olduğum **Türk Dil Kurumu** adına, katılan tek Türkolog-Mongolist idim. O tarihlerde Türkiye-Moğolistan arasında doğrudan uçak seferleri yoktu. Önce **Ankara-İstanbul-Moskova**, orada 2-3 gün bekledikten sonra da **Moskova-İrkutsk-Ulanbator** veya **Moskova-Nova Sibirsk-Ulanbator** ya da **Moskova-Ulan Ude (=Kızıl Söğüt)-Ulanbator**’a gidebiliyordunuz. Rusların çok hantal “Topalov” adlı hangar gibi uçakları ile 13-14 saat zor ve yorucu, ikramı çok zayıf bir yolculuktan sonra “sabahın köründe” Ulanbator Hava alanına (şimdi: Çinggis Kağan Hava Limanı) inip, hantal otobüslerle şehre ulaşabiliyordunuz....

İşte böyle bir uzun yolculuktan sonra, 1990 yılının bir Eylül gününde Ulanbator Havalimanına inmiştim ama, Ankara-İstanbul-Moskova üzerinden Ulanbator’a etiketlenmiş olan bavulum kaybolmuştu. Araştırdılar, soruşturdular, bavul yok. Neyse, 1987 yılında Moğolistan’da iken (rahmetli Bahattin Ögel ve Osman F. Sertkaya ile

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, t.gulensoy@gmail.com. Gönderim Tarihi: 08.03.2019 / Kabul Tarihi: 15.04.2019

bana) rehberlik eden Moğol İstihbarat'ından (KGB) **Purev** adlı görevli, benim kayıp bavul ile ilgilendiyse de iyi haber yoktu. O zamanların Ulanbator'undaki tek otel olan "Ulanbator Otel'i"ne elimdeki çantam ile ulaştım. Allah'tan, "*pijama, traş takımı, sabun, kolonya ve fotoğraf makinelerim*" o çantamın içinde idi. Hazırlık komitesi bana iki odalı, tv'li bir yer ayırmıştı..Kongreye katılan herkes benim bavulumun kaybolduğunu bildiği için her sabah bana takılıyorlardı. "*Profesör Gülensoy, bu gün çok şık ve yakışıklısiniz!*" diye. Ben ise, her gece yatmadan önce "atlet, gömlek, çorap" neyim varsa yıkıyor, sabaha kadar kuruyan bu elbiselerimi ve "her gece karyolanın altına koyduğum pantolonumu ütülüyor", yol için giydiğim "yazlık kareli ceketimi" silip kurulayarak üstüme giyiyordum. Eşim Hatice Hanım'ın "*Bu gömleği yolda giy, ütü de istemez!*" dediği gömleği de her gün giyiyordum. Ulanbator, o zamanlar küçük ve SUM ile GUM adlı mağazalarında da "sakız/çiklet" bile yoktu. Amerika'dan gelen Profesör J. BOSSON'un bavulu da kayıptı. Beraber birkaç mağazaya gittiyssek de bize göre T-short ve gömlek bulamadık.

Benim, sıkıntı çektiğin ilk günlerde **Dimitri** ile **Klyaştorniy** odama geldiler; sohbetten sonra Klyaştorniy, elindeki paketi bana verdi...Paketi açtım, içinde beyaz slip bir don ile tertemiz bir atlet vardı...Ne kadar mutlu olduğumu tahmin edemezsiniz... Daha sonra, bizleri uçakla götördükleri kutsal **Burhan Haldun Dağı** eteklerindeki "*Çinngis Kağan'ın doğduğu yer*"deki çadırına da Dimitri ile Klyaştorniy gelerek, bir bardak sıcak çay ile (*Moğolistan'ın eşek arısı gibi iri ve sokucu*) sivrisineklerine karşı, Japonlardan aldıkları "sinek koğucu"dan bana da vermişlerdi.

İşte Dimitri ve Klyaştorniy benim böyle dostlarım idi..Bu hâtıramı hiç unutamiyorum.

Bir de doksanlı yıllarda, Moskova'da elimde kalan 350 Rubleyi Dimitri'ye, "*Benim için bankaya yatır! Daha sonraki gelişimde senden alırım*" diye, vermiştim. O yıllarda Dolardan daha kıymeti olan Ruble sıfırlamış, bir işe yaramaz hâle gelmişti. Dimitri de kalan Ruble ile bana bir Rus "Balalayka"sı alıp getirmişti.

* * *

Dimitri benden 9 yaş küçük, çok iyi ve kültürlü bir Rus aileden gelme. Türkolji'nin Çarlık ve Sovyetler Birliği zamanında yetişmiş en iyi Türkologlarından birisi. Armağan kitabında,1973-2016 yılları arasında yayımlanan 276 makale ve tebliğ'den 38 tanesi Türkçe olarak Türkiye'de yayımlanan bazı dergi ve Sempozyum Bildiri kitaplarında yayımlanmış. Pek çoğu Rusça, bazıları da İngilizce ve Almanca. Dimitri'nin hemen hemen her ülkede yapılan Türkoloji ve PIAC ile Mongolistik kongrelerinde adı var. Yalnız, bir konuda dikkatli olmak gerekiyor: Elimdeki armağan kitabının:

iç kapağında "**Dmitriya Dmitrieviča Vasil'eva**" yazıyorsa da bazı makalelerinde adları başka başka yazılmış. İşte O'nun adının diğer biçimleri:

Dmitri Vasiliev; Dimitri Vasiliyev; Dimitri Vasilyev; Dmitri D. Vasilyev; Dmitry D. Vassiliev; Dmitriy D. Vassiliev; D.D. Wassillijew; D. Vasilyev; Dmitri D. Vassiliev; Dimitrii Vasilyev; Dmitriy Wassiljew; D. Vasilev; D.D. Wassilieff. (Kütüphâne kataloglarında bu adlara dikkat etmek gerekecek)

Türkolojinin çalışkan ve hemen her konusunda eser vermiş olan "Dimitri"nin 13 farklı imlâlı adı olsa da O Türkolojiye gönül veren bir dostumuz olarak kalbimizdedir. Kendisine daha nice sağlıklı ve "Türkoloji" ile dolu bir hayat dileği ile.

(26 Ocak 2019, Ankara)

YAYIN İLKELERİ

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergide “kör hakem” uygulaması yapılmakta olup her yıl Güz sayısında o yılın hakemlerine yer verilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Dil Araştırmaları dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamuoyuna duyurmaktır.

Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları Dil Araştırmaları dergisinde yayımlanır.

Dil Araştırmaları dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemle-

EDITORIAL PRINCIPLES

The journal of Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. “Blind reviewing” is applied and the referees of the year are included in the fall issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers and the concerned.

The aim of Dil Araştırmaları is to pave a way for original studies in the fields of general Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

The original articles which base on research and have not been published elsewhere, papers presented at conferences (provided that it is clearly stated), introductive and critical writings that will make contributions to the field are published in the journal of Dil Araştırmaları.

Articles forwarded to Dil Araştırmaları are first reviewed by the editorial board in terms of journal’s publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the two referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. and names of the referees are

re yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar hakemlerin eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dil Araştırmaları dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Dil Araştırmaları dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça yazılar ile diğer Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Ayrıca, dergide çeviri yazılar ve tanıtımlar da yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 12 punto, koyu, büyük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, ad küçük ve soyadı büyük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

Makale yazarı, adını ve soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını açıkça belirtmelidir. Yazar, kendisiyle iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini Yayın Kuruluna bildirmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla 200 kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en fazla on kelimelik anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenar-

also kept secret. The reports are kept for five years. If the authors disagree with a point, they are entitled to object with their justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The publication language of Dil Araştırmaları is Turkey Turkish. English, German, French, Russian or other Turkish dialects can be included in the issues if they are appropriate to the submission guidelines of Gazi Türkiyat. Furthermore, translated articles and reviews can be published.

However, articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, minisculely with 12 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the name small and surname minisculely and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 200 words) at the beginning of the text. There should be no reference, figures and charts etc. There should be key words, consisting of maximum ten words, under the abstract. Abstracts and key words should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10 000 words. The examples in the text

larında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimeyi geçmemelidir. Metinde geçen örnekler eğik harflerle, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme: Metin içinde atıflar soyadı ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve soldan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir. Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli (9 punto) ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynakça: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 10 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları", *Maka-*

should be in italic, the meanings should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated. Footnotes should be numbered at the bottom of the page (with 9 type size), and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 10 type size and 1 line space as follows. The works that are not referred in the article should not be given in references. The name of the author should be written for each of the references by the same author, the names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one reference by the same author, then they will be listed according to their publication date; references of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

leler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). “Türkçenin En Eski Komşuları”, *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yukarıdaki kuralara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/ çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

dilarastirmalari@gmail.com
www.dilarastirmalari.com

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail or to correspondence address. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board. Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific and mental responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

dilarastirmalari@gmail.com
www.dilarastirmalari.com